

05

3-30

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

ВІПОРЯДКУВАВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

Т О М VII.

(1895, кн. 3).

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON.

MICHAEL HRUSZEWSKIJ

BAND VII.

(1895, 3 B.).

У ЛЬВОВІ 1895.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

„АДЕЛЬФОТЕС“

граматика видана у Львові в р. 1591.

Студія літературно-язикова

Дра Кирила Студийського.

I.

(Причини розбуження життя духового на Русі при кінці 16 в. Заведене в школах науки мови „словенської“ і грецької. Трудности науки грецької мови. Хто був автором „Адельфотеса“?)

З тяжкого духового сну, в яким Русини, по словам Захарії Копиштенського,¹⁾ попали в таку „нечулость“, що довго проснути ся не могли, пробудила ся Русь при кінці 16 віка так під впливом реформації, як також під впливом антипротестантської діяльності латинської церкви з орденом Єзуїтів на чолі. Протестанти і католики з рівною запопадливістю, з однаковим одушевленем старали ся про розвій своїх шкіл, про розширене просвіти. І одні і другі бажали приєднати для своєї справи Русинів.

Брак шкіл на Русі, повний застій в розвою життя духового, схилив Русинів то в одну, то в другу сторону. Перехід значнійших литовско-руських родів на протестантизм а звідси на католицизм ще за довго перед унією в Берестю (прим. рід Сапігів), інтензивна пропаганда католицизму на Русі збудили православних Русинів з тяж-

---

Мою найсердечнійшу подяку складаю Впв. Добр. К. Михальчукови в Києві за цінні уваги і поміч при опрацюваню сеї студії, дальше д. А. Криловському за вижичене повного примірника „Адельфотеса“, а вкінці Хв. Зарядам бібліотеки київської академії духовної і бібліотеки ім. Осолінських у Львові за дозвіл користали з книжок.

¹⁾ Русск. историч. бібліотека СПб. 1878. Т. IV. стр. 1054.

кого сну. Курбський нарікає, що єзуїтські школи Русинів „отъ правовѣрія отлучили“¹⁾, Рагоза пише, що „всеи челоуѣцы приложнша ся простому несъвершенному людскому писанію, и сего ради въ различныя ереси впадоша“,²⁾ автор „Перестороги“ зауважає, що се „много зашкодило панству рускому, же школъ и наукъ посполитыхъ не фундовано“.³⁾ Результатом сеї свідомости Русинів 16 віка було горячкове закладане православних шкіл в Острозі, Львові, Вільні і других поменьших містах а метою їх — служба православної церкві, старане, щоби діти „піючи въ чужихъ студентахъ воды наукъ умоязыческихъ, вѣры своей не отпадали“.⁴⁾

Назва перших шкіл на Руси „словенсько-грецескими“ стоїть в тісній звязи з наміченим для них пляном наук. В дійсности видвигнуто в школах кінця 16 на перший плян мову „словенску“ і грецку.

Малий розвій мови народної, визвана письмами католиків богословска полеміка, для котрої треба було шукати термінології в церковно-славянській мові, загальне переконане про святість мови, в якій було списане св. письмо і книги церковні призначені для потреб християнської Руси — все то зложило ся на видвигнуто в православних школах науки „словенської“ мови.

По при „словенску“ мову поставлено в пляні науки мову грецку. Потреба введеня грецкої мови в тодішних школах виплила головню з двох причин. Першою причиною була конечність справляти книги церковні та видавати письма св. отців, другою — літературна полеміка з католиками і протестантами, що приневолювала шукати опори чи то в письмах грецких отців, чи грецких богословів.

Виучене мови „словенської“ і грецкої в школі вело ся в однім часі, на що вказують устави школи львівської і луцкої. В львівскім уставі читаємо: „также учать на каждый день, абы діти одиныхъ другого питали по грецку, абы ему отповѣдалъ по словенску, и тыжь питаются по словенску, абы имъ отповѣдано по простой мовѣ. И тыжь немають з собою мовити простою мовою ено словенскою и грецкою“. ⁵⁾

Наука „словенської“ мови, спорідненої з руською мовою, йшла в школах православних доволі гладко, про що свідчить нам значне

¹⁾ Н. Устряловъ: „Сказанія князя Курбскаго“ СПб. 1868. Стр. 241.

²⁾ Акты зап. Россіи Т. IV. ч. гр. 32.

³⁾ Ibidem ч. гр. 149, стр. 204.

⁴⁾ „Оглашеніе церкви братской львовской“ з р. 1600. в „Трудахъ вѣвської дух. акад.“ за рік 1876. Часть I. стр. 386

⁵⁾ Голубевъ: „Исторія кіевской дух. акад.“ Т. I. стр. 198.

число видань „словенских“ граматик, почавши від граматки Мамонічів з р. 1586, а скінчивши на граматичі видачій в Камянці в р. 1638.¹⁾

Не так легко йшла зразу в руських школах наука грецької мови. Брак відповідного підручника до науки грецької мови, а ще більше брак учителів, доводив до того, що як сам „Адельфотес“ каже: *Грѣческаго азѣка оученикъмъ множицею съпрѣжества глаголъ ѿ времѣнъ сотворѣнїа толико многъ трудъ содѣлавають, ѣлико вѣщи лютебстїю (ѿже поистиннѣ ни ѣдина естъ,) мнози оустрашѣни, все оупоканїе наказанїа отръквають ѿ любоудїе отъ себе отлагаютъ* (картка 137).

Щоби запобігти недостаткови підручника для науки грецької мови а тим самим улегшити задачу не лише ученикам, але і учителям, — львівське братство взяло ся за виданє „Адельфотеса“. Заохотою до виданя львівської граматки було безперечно і се, що в р. 1586 прибув з Греції на учителя до школи львівської Арсеній „митрополитъ демонитскій и еласонскій“. Не підлягає найменшому сумнівови, що під проводом сего Грека зложили „спудей“ львівської школи „Адельфотес“.

Не годивбим ся з поглядом одного ученого, який гадає, що „спудей“ львівської школи були при виданю сеї граматки о стілько причастні, що перепечатали списаний ними виклад Арсенія і що автором єї був сам один Арсеній, що тільки для того не підписав ся яко автор граматки, бо она єсть майже дословним відписом граматки Константина Ляскаріса.²⁾ Против сего погляду свідчило би передовсім се, що ми не маємо певної відомости, чи Арсеній знав на тільки „словенску“ мову, щоби міг зложити славянську часть „Адельфотеса“. Докладнійший розбір граматки докаже, що не тільки граматика Ляскаріса, але і другі сучасні граматки були ужиті видавцями „Адельфотеса“ до зложеня части граматичної. Додам ще, що під одною частию граматки „Адельфотеса“ — про творенє часів — зложеною дуже оригінально, мігби би був безпечно

¹⁾ Виданя ті перечислені в студії Архангельського поміщ. в „Чтенїяхъ общества исторїи и древностей“ Москва 1888, кн. I. п. з. „Борьба съ католичествомъ и зап. русская литература конца 16, первой полов. 17 в.“ Гляди також мою „Пересторогу“ стр. 42.

²⁾ W. Zagórski: „O grecko-slawiańskiej szkole we Lwowie“ поміщ. в Muzeum czasopismo towarzystwa nauczycieli szkół wyższych за рік 1893, зошит 10, і 11—12. Єсть се гарненька студія, де автор говорить о пляні наук в школі львівській і обширнійше паше про сам „Адельфотес“. Невеличку розвідку про „Адельфотес“ написав в р. 1872 також о. Лепкий п. з.: „Нѣскольکو словъ о греческо-славянскої грамматицѣ изданной во Львовѣ 1591 г. Львовъ 1872.“

підписати ся Арсеній, коли би сам єї був уложив. Не можу також поділити доказу сего ученого, в котрім він сумніває ся, чи могли ученики львівської школи бути авторами граматики за два або три роки по єї заложеню. По моїй гадці, під Арсенієм мусіли доповняти своє образованє також ученики, що ходили до других (протестантських або католицьких) шкіл (прим. Стефан і Лаврентій Зизаній) і мали вже добрі початки грецької мови, коли ученики школи львівської складають вже в р. 1591 грецькі верші в честь митрополїта Рагози.

Впрочім не думаю заперечувати впливу Арсенія на зложене сеї граматики, тим більше, що „Адельфотес“ почав печатати ся ще перед виїздом Арсенія зі Львова в р. 1588, про що свідчить нам письмо віленських братчиків з дня 28 мая 1588 р. до віленського братства, в яким дякують за присланє початку граматики грецько-словенської: „Посласте нам начало преображеній святыхъ писаній Граматическихъ языка Греческаго и Словенскаго, наказующе ны, да прїиметь со благоразуміемъ“. В дальшій часті письма просять братчики, щоби, коли Бог допоможе львівському братству „оно благодарственное и спасительное начало совершити“... прислали їм „сто или двѣстѣ книгъ, учинивши цѣну слушную“. ¹⁾

Послїдне жаданє віленських братчиків доводить, що „Адельфотес“ став скоро підручником для науки грецької мови не тільки у Львові, але і по иньших православних школах і помимо своєї нераз тяжкої славянської термінології немало причинив ся до розширення знаня грецької мови на Руси.

Про причини упадку грецько-славянських шкіл на Руси і про причини введеня до шкіл руських 17 в. на місце грецької — латинської мови, говорити не стану, бо се вже не входить в плян моєї роботи. ²⁾

II.

(Замітки до передмови „Адельфотеса“.)

Висше замітив я, що граматику львівську почало братство печатати в р. 1588. Не можна того сказати про передмову „Адельфотеса“, яка містить в собі згадки о подїях, що зайшли в 1591 р., а тим самим не могла бути раньше напечатана. Передмова находить ся

¹⁾ Акты зап. Россіи Т. IV, стр. 4. Порівнай також Голубева: „Ист. кїевск. дух. акад.“ Т. I. стр. 191.

²⁾ Впрочім гляди про се: Голубева: „Петръ Могила“ Кїевъ 1883. Т. I. стр. 413—425.

на другій картці „Адельфотеса“ а відповідно до змісту можна поділити її на дві частини. В першій частині говорять видавці про поділ граматики і про її значення, в другій частині знаходимо історичні звістки, з якими зв'язане основане і розвій львівського братства та видане „Адельфотеса“. Передмова адресована до учеників, вірних прихильників православної церкви. „**Праковѣрнымъ бѣченїа люкителемъ, єдинымъ свѣтлымъ, крестомъ и апостольскїа церкви, многиименитомъ россїйскомъ родомъ, братїи нашої ѿ господѣ радоватисѣ.**“

Бога всемірного благодією, — пишуть видавці — **изобразїхомъ вамъ о любовчїицїа, христиненїи рече россїи съ всакимъ опасткомъ єлинословенскимъ язїкомъ зложєнїю грамматїкѣ, иже издана къ бѣнїю вашѣмъ ползѣ, и вначалѣ оубо сію начинающе, четьрмаже єа частьми предовѣдана єа, іаже євѣтѣ ордографїа, просодїа, єтимологїа, и синтаксїсѣ, сирѣчь написанїе, припѣванїе, правословіє и стѣпненїе. предреченное же єа опастко искѣсна творить быти тѣателѣ, ко словесехъ и разсловїахъ творецѣ и іаже вѣтїи недокнѣиша єа, єа ко єсть, перваєа ключъ отверзѣи оубо разсмѣкти писанїа, отъ неже іако степенехъ всю лѣствицѣ, почїнѣ бѣченїи, трѣдолубїицїи достїзаютъ, дїалектїки, риторїки, мѣсїки, арїѣметїки, геометрїи и астрономїи, и сіиже євѣтїи іакоже нѣкїимъ стѣдомъ разсѣженїа почерпана єа истобчїицѣ фїлософїи, разсмѣкающе и вѣрчєства, ко благоїскѣствѣ превосходїимъ євѣ совершеннаго вогослѣвїа“.**

Поділ граматики на чотири частини: орфографію, прозодію, етимологію і синтаксис оснований в „Адельфотесї“ на взорї грецких граматики 16 віка. Від сего подїлу не відступили також замітїиші автори „словенских“ граматики кїнця 16 і першої половини 17 віка: Лаврентїй Зизанїй і Смотрицкїй. В самїм „Адельфотесї“ науки про синтаксис не знаходимо.

В очах видавцїв „Адельфотеса“ знанє граматики грецкої не тїлько „отверзало оубо разсмѣкти писанїа“, але було неначє степенєю до вивченїа дїалектїки, риторїки, мѣсїки, арїѣметїки, геометрїи, астрономїи.... вѣрчєства... і вогослѣвїа“.

В поглядї про значенє граматики не рїзнив єа від видавцїв „Адельфотеса“ Лаврентїй Зизанїй, що в своїй граматицї з р. 1596 пішов за „Адельфотесомъ“ і помістив таку єпіграму написану вершом:

Грамматика писма всѣхъ насчитѣтъ,
Четьрма частьми латве оуразмѣлетѣтъ,

Ордографією и просодією,
 Синтаксисомъ и етимологією,
 Я предсреченное ей о́паство,
 Подаєть певное искѣство,
 Которіи прагнѣтъ быти досконали
 Въ писмѣк и словахъ, абы не партали,
 Яле извѣстно все познавали
 И чего са оучатъ абы добрѣ знали,
 Ключемъ бо єсть отворяючи всѣмъ оумъ
 Къ познанію въ преправый разумъ.
 По которой власна шкѣ по всходѣк пойдєтъ,
 Кождый єстьли хочєтъ, всѣхъ навѣк дойдєтъ“.⁴⁾

Не треба думати, що в тім погляді на значенє граматики були видавці „Адельфотеса“ ориґинальні. Один з творців підручника грецької граматики Н. Кленард, з котрого утвору, як се побачимо низше, видавці „Адельфотеса“ користали, подав на вступі верш, в яким високо підніє значенє грецької мови і єї знаня. Верш сей послужив без сумніву перовзором для видавців львівської граматики. В нїм чытаємо:

Quisquis Grammaticam vis discere, discito graece.
 Ut recte scribas non praue, discito graece,
 Si graece nescis, corrumpis nomina rerum,
 Si graece nescis, male profers nomina rerum.
 Lingua Pelasga vetat vitiosos scribere versus.
 Lectio quem Plinii delectat, discito graece,
 Sique libros sacros vis ediscere, discito graece
 Hieronimum, ut teneas. vigilans tu discito graece,
 Ne versus scribas vitiosos, discito graece,
 Argumentari quisquis vis, discito graece,
 Quisquis Rhetoricen vis discere, discito graece,
 Scire Mathematicam quisquis vis, discito graece,
 Artibus et medicis qui captus, discito graece,
 Morbis nam cunctis sunt indita nomina graeca,
 Argolicum nomen cunctis liquet esse figuris,
 Artes ingenuae Graio sermone loquuntur,
 Non alio, quibus haud nomen dat lingua Latina.
 Ad summam, doctis debentur singula Graecis“.²⁾

¹⁾ Митрополитъ Евгеній: „Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина греко-россійскія церкви. СПб. 1818.“ Ч. II. стр. 365.

²⁾ Institutiones linguae graecae N. Clenardo auctore cum scholiis et praxi P. Antesignani Rapistacensis. Quibus nunc primum accessit absolutissima syntaxis.

Приписавши за приміром Кленарда грецькій граматиці таке значення, видавці „Адельфотеса“ кажуть не дивувати ся, що давніше на Русі ті науки не процвітали „їко ко концѣ тїсачнаго лѣта Христова воплощенїа, къ носсажденїи кѣрою процвїтши, неплодно ѡсохаютїе завистїю непрїазненною ѡстерзѣми сѣще.“ Шкода, що автори „Адельфотеса“ не подали, що се за „зависть непрїазнна“ не дала успівати наукам. Чи розуміли они тут княжі крамоли, на які вказує автор „Перестороги“ і яким приписує падення Руси, або чи під сею „завистїю непрїазненною“ розуміли які глибокі причини... не знаємо. На всякий случай видимо, що „спудеї“ львівської школи слїдили за причинами упадку життя духового на Русі і роздумували над ними. Шкода тільки, що причин тих ближше не означили, через що позбавили нас можностї, яснїше схарактеризувати їх погляди.

В другій, історичній частині передмови „Адельфотеса“ згадують видавці про приїзд на Русь антиохійського патріарха Йоахима, що прибувши до Львова в місяці січні 1586 р. „судїдїже нерадїніе о исправленїи кѣ рускомѣ родѣ, совѣтовѣ сїе израдїк полезнїша быти, братство, школа и дрѣкарна, и ко вселенскомѣ патріархѣ о сихъ козвѣсти.“ Нам звісно, що Йоахим затвердив новий статут віленьського братства, на підставі якого мало братство збирати як найширший кружок членів, закладати і удержувати школи, оснóвувати печатні, образувати молодїж, видавати книжки. Окрім того надав Йоахим львівському братству в новім статутї широку автономїю в веденю своїх дїл та поручив єму догляд не лише над моральним житєм братчиків і мірян, але також святих. Про затверджене нового статута донїс Йоахим царгородському патріархови.

Кілька слів присвячують „спудеї“ львівської школи Арсенїєви, митрополїтові „демонїтскомѣ и еласонскомѣ“, що в р. 1586, в червні прибув до Львова з властїю єксарха і „школнє оученїе наченїше прївєсть здє ко градѣ Львовѣ оуча дѣк лѣтѣ.“ Више замїтив я, що під проводом Арсенїя взяли ся „спудеї“ за уложене граматики. В часї першого побуту царгородського патріарха Єремїї на Русі в р. 1588, Арсенїй покинув Львів і 20 мая був вже коло патріарха, з яким поїхав до Москви і подорож свою описав.

В дальшій частині згадують „спудеї“ львівської школи про патріарха царгородського Єремїю, що не тільки „прикнїейнымѣ

Octava editio. Colonia 1579. У мене було ще під рукою видане тоїж граматики з 1563 р. печ. в Нюрнберзі, але там сего верна нема. Обидві граматики суть власностїю київск. дух. академії.

писаніємъ своимъ бгѣ Константинопола вса сіа оукрѣпїи“, але „и самъ зде во страны російскїа пришедши рокъ ѡфрѣ (1589) ѡца маа совершеннѣ неразрѣшно и неподвижно во вса роды симъ тако кыти повелѣѣ, школа ѣ книгы всакаго наказанїа по право-славїю дрѣковати братствѣ оубѣрїи.“

Статут львівського братства затверджений Йоахимом утвердив Єремїя в р. 1587. і загрозив виклятем, коли би єпископ, князь, або хто небудь з простих людий посьмїв спротивити ся єго постановам.¹⁾ Сам Єремїя був два рази на Руси. Перший раз прибув він в початку мая 1588 р. та задержав ся в Замостю, де канцлер Замоийскїй не тїлько прийняв єго гостинно, але вїєднав для него в короля грамоту на свободний переїзд через Польщу і Литву. Прибувши не довго в Замостю, відправив ся Єремїя через Берест до Вільна, де затвердив статут віленьського братства, та вїйняв так львівске як і віленьске братство з під юрисдикції єпископів.²⁾ З Вільна вїїхав патріарх до Москви на посьвяченє першого московского патріарха. Через рік вертав патріарх з Москви через Русь, та випросив собі в короля Жигмонта III дозвіл оглянути православну митрополїю. Патріарх перебув на Руси в місцевостях: Вільні, Супрасли, Берестю, Замостю, Тернополи і Камінци подільскїм від липня до кінця падолиста. На просьби братчиків видав патріарх з Каменця грамоту, в якїй затвердив права львівського братства.³⁾

Затверженє статута братства мало не малий вплив на розвій життя духового на Руси, томў не диво, що видавцї „Адельфотеса“ з вдячностю згадали імя сего патріарха.

Видавцї „Адельфотеса“ не поминають також в своїй передмовї митрополїта київского Мих. Рагозу, що висьвячений від Єремїї на місце скиненого з престола Онисифора Дївочки, розпорядженя патріарха „скорне оукрѣпїи и прїшествїємъ своимъ посѣтивше зде рокъ ѡфча, генварїа зі и по всей епархїи своей распространити са семѣ благо чѣстно ѡстрїи.“ Рагозу привитано у Львовї велнчаво а ученики школи братекої виголосили в честь єго стихи писанї по грецки і слявяньски. На Рагозу покладало львівске братство велику надїю, коли в панегірику писанїм в честь Рагози з нагоди єго побуту у Львовї читаємо:

„Незавжды бываеѣтъ тма на воздѣскѣ мглїстла,
ѡ ни трваеѣтъ оустакїичне ночь черно облачнаа,

¹⁾ „Памятники изд. кїевск. комисїєю.“ Т. III ч. 1—3.

²⁾ Макарій: „Исторїя русск. церкви“ Т. IX. стр. 459.

³⁾ Ibidem стр. 460. і 487—94.

Иле и солнечное горячее коло променми блистаетъ,
За тымъ и самого ясно сѣяющаго свѣтъъ вывааетъ.“

В тѣм же панегирику кличуть львівскі братчики всіх Русинів, щоби спішили цілувати руки сьвятителя, що „жезломъ пастырства своего“ виведе їх від всякої біди і принесе їм долю:

„Сътецемъже са братіе да цѣлаемъ сьвятителя,
И съ радостію въскликнемъ похвалающе оучителя:
Радѣса грядѣй, краснѣ нозѣ твои Сьвятителю,
Тоже рещи, всеа Россіи израднѣй строителю,
Сьващенство пріалъ еси и жизнь церковнѣй источникъ,
Жажденіемъ же истинны Илѣи еси подобникъ,
Иже отъ пресохшаго источника жажды оустѣдитиса,
Намъ же едва малышѣшимъ оживотворитиса;
Ономъ оубо подобаше сѣма израилеви оставити,
Тебѣ же обидимаго отъ обидѣщаго избавити.
. . . . . пройдохомъ якоже сквозь огонь и водѣ
Чающе извести са тобою на свободу,
Или жезломъ пастырства своего запрѣти,
Или всеа терпѣливнѣ подѣлати помози,
И всю жизнь нашѣ изведи на строеніе,
Да тобою ползчимъ отъ вѣдѣ спасеніе.“¹⁾

Треба признати, що Рагоза до свого переходу на унію горячо встоював за права львівського братства. Він вилучує міщан львівських Рудька, Білдагая і їх помічників з церкви за нанесене шкоди та спротивлене постановам львівського братства;²⁾ видає грамоти, в яких звиває Русинів, щоби прислали дари на церкву, печатню братску та школу;³⁾ означає ближше діяльність братств, дозволяє їм печатати книжки.⁴⁾ Він виступає завзято против львівського єпископа Балабана за притисення і кривди, які сей владика наносив львівському братству, вилучує его з церкви та робить кроки в короля, щоби его засуду не зміняв.⁵⁾ Не диво, що православні не могли погодити сих фактів з переходом Рагози на унію, а автори

¹⁾ „*Προοφωνηα*“ печат. в р. 1591 по грецки і славянськи. Проф. Голубев видав славянський текст сего панегирика в „Кіевск. епарх. вѣдомостяхъ“ за р. 1874, і в особній відбитці, п. з. „Панегирикъ поднесенный въ 1591 г. львовскимъ братствомъ митрополиту Михаилу Рагозѣ“. Гляди ст. 8—9.

²⁾ Акты зап. Россіи. Т. IV. Ч. гр. 24.

³⁾ Ibidem гр. 32.

⁴⁾ Ibidem гр. 48.

⁵⁾ Ibidem гр. 51.

„Перестороги“¹⁾ і „Паливодія“²⁾ рішучо твердили, що Рагоза не з власної охоти покинув православіє, але що він намовами Потія і Терлецького „прелценъ“.

Передмову „Адельфотеса“ закінчують видавці візванем до учеників, щоби прийняли щиро їх труд, та віддавали ся з охотою науці грецької мови:

„Єго рáди прійдѣте вси ѓ сихъ тшайте сѧ, ѡ со ѓсердїемъ наказанїе прїймѣте, да нектомѡ прочее сконхъ лишаєте сѧ. ѡ же нинѣ нами из'ображеннаѧ радостнѣ сѧ прїймѣте, и во малѣ болшихъ благодатню божїєю сподобитѣсѧ. Наше ѓубо ѣже ѓспѣшествовати, Вашеже ѓспѣшно прїимати.“

III.

(Зміст „Адельфотеса“ і жерела, з котрих та граматика зложена).

„Адельфотес“ складає ся з 182 нунумерованих карток. На першій картці містить ся один заголовок: „ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ“.

Граматика дєвроглаголивого ѣллинословенскаго ꙗзыка. Говоршѣннаго ꙗскства ѓсми частѣй слова. Ко наказанїю многиименитомѡ Рѣсїйскомѡ рѡдѡ. Ко Левѡкѡ. Въ дрѡкарни Братскоѡ. Рѡкѡ „αφϭα“ (1591.)

На оборотній сторонї напись: ΛΕΩΠΟΛΙΣ і верш:

„Знамѣнїе тезоименитаго князѧ Левѡ градъ сѣй маєтъ.

Ѓбоже ѡмѡ по всѣй ѣвропѣи рѡссїйскїй рѡдъ знѡетъ.

Въ митропѡлїи Кїевѡгалїцкоѡ слѡвно пребывѡетъ.

Ѓбоже всѧ ѓкрестнаѧ странѡ ѓбогачѡетъ.“

(Герб міста Львова.)

Левъ царствѡетъ безсловѣснымъ звѣремъ вначѡло

Словѣснымъже ѓбразъ хѣво царство намсѧ показѡло.

Мѡжайсѧ многоплемѣнный, рѣсскїй народѣ,

Дѡ Христѡсъ начѡло крѣпѡсти въ тѡбѣ вѡде.“

Той сам верш помїщений також на початку висше наведеного панеїрика „Προσφωνηρѡ“ з р. 1591.

На другїй картці находимо передмову а на третїй грецький переклад передмови.

¹⁾ Ibidem гр. 159, стр. 214.

²⁾ Русск. истор. библіотека Т. IV, стр. 1045.

На четвертій картці подибуємо „титлы“ (титули) чотирох патриархів, а на оборотній стороні грецку азбуку.

На пятій картці містить ся другий заголовок: „ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ συντεθεισα εκ διαφορων γραμματικων, δια σπουδαιων, οι εν τω λεωπόλειω παιδοτριβίω. — Грамматика сложена ѿ различныхъ грамматикъ, спѣдѣйми, ѿже въ лвовской школѣ.“ Понизше містить ся цитата з св. письма: „Δράξασθε παιδείας, μήποτε ὀργισθῆῃ κύριος θεός και ἀπολείσθε ἐξ ὁδοῦ δικαίας.“ — Пріймѣте наказаніє, да некогда прогнѣвається Господь ѿ погнѣнете ѡтъ пѣти праведнаго.“

Замічу тут, що два заголовки „Адельфотеса“ дали причину до гадок про два виданя сеї граматики. Бібліографи мали часто під руками неповні примірники „Адельфотеса“ з одним або другим заголовком, з чого вийшло непорозумінє і тверженє про два виданя книжки.¹⁾

На обороті пятої картки уміщена дефініція граматики по грецки: „Περὶ γραμματικῆς“, а на шестій картці перевід славянський: „**О** грамматіцк“.

Під граматикою розуміють видавці „хѣдожество оучаще насъ оумнаа писати, ѿ ѿко къ комѣ мѣрително, или числително вещьественна, съ разсѣжденіемъ повѣдающа“, або: „хѣдожество зрительное и дѣлательное, еже благоглаголати и благописати оучаще насъ“, або: „ѿскѣство при творцѣхъ же и списателехъ ѿко на мнозѣ глаголѣмыхъ писмо, еже ѿвлетѣ твореніє ѿ списаніє“.

На оборотній стороні шестої картки починає ся властива граматика писана по грецки з паралельним текстом славянським, хоть такой розклад не всюда задержаний.

Говорячи о жерелах, якими послуговали ся видавці „Адельфотеса“, годить ся згадати, що до тепер називано і вказувано тільки одного автора, якого твір мав послужити субстратом для зложеня „Адельфотеса“. Одним з перших учених, якого зацікавило питанє про жерело для зложеня львівської граматики, був знаменитий в польській літературі Лелевель, котрий в своїм творі „Bibliograficznych ksiąg dwoje“ (Wilno. 1823. Т. II. стр. 185) зазначив, що „Адельфотес“ єсть перерібною грецкої граматики Константина Ляскаріса. За тверженєм Лелевеля пішов Йо хер²⁾ а слѣдом за ним пішли иньщі так російські³⁾ як і польські учені.⁴⁾ Слова подані в другім заголовку,

¹⁾ С. Голубевъ: „Исторія кievск.-духовн. академія“ Т. I стр. 191.

²⁾ Jo cher: „Obraz bibliograficzno-historyczny literatury w Polsce“ Т. I. стр. 70.

³⁾ Голубевъ: „Истор. кievск.-духовн. акад.“ Т. I, стр. 198.

⁴⁾ W. Zagórski: „O szkole grecko-słowiańskiej we Lwowie“. Muzeum Lwów 1893. Zeszyt 11—12., стр. 945 і далі.

що та грамати́ка зложена „**ὄτ'κ' разлічн'у̀х' грам'матик'у̀**“ заперечувано рішучо. Я годжу ся з гадкою, що головною основою для зложеня „Адельфотеса“ послужила грамати́ка Ляскаріса, але мимо сего тверджу рішучо, що видавці львівської грамати́ки послуговали ся ще другими підручниками, як грамати́кою Меланхтона, Крузія і Кленарда.¹⁾

Бли́зший перегляд „Адельфотеса“ доведе правдивість мого твердження.

Львівська грамати́ка починає ся поділом букв (περὶ διαρέσεως τῶν γραμμάτων), в чім не ріжнить ся нічим від грамати́ки Ляскаріса (стр. 776—7.) Можна також рішучо твердити, що і азбука та єї транскрипція взята рівнож з сеї грамати́ки (стр. 776.)

Дефініція мови і частий мови: „περὶ λεξεως“ і „περὶ λόγου“ в „Адельфотесі“ взяті дословно з грамати́ки Ляскаріса (стр. 3.) Обидві грамати́ки відріжняють вісім частий слова, хоть ставлять їх не в тім самім порядку. В львівській грамати́ці видно на першім місци родівник (ἄρθρον), на другім іменник (ὄνομα), заіменник (ἀντωνυμία), глагол (ῥήμα), причастник (μετοχή), приіменник (πρόθεσις), прислівник (ἐπίρρημα), союз (σύνδεσμος). Ляскаріс кладе на першім місци ὄνομα, а на четвертім ἄρθρον (стр. 3.)

Дефініція родівника, єго поділ на праepositivus (πρωτακτικὸν) ὁ, ἡ, τὸ, і suppositivus (ὑποτακτικόν) ὅς, ἣ, ὅ, як також близші поясненя про рід, числа і падежи в „Адельфотесі“ взяті з грамати́ки Ляскаріса (стр. 3—5.)

То само можна сказати о дефініції і поділі іменника. Невелику ріжницю подибуємо в примірах. Так кладе „Адельфотес“ на „**первобразный**“ (πρωτότυπον) іменник, приклади: οὐρανός — небо, на „**производный**“ (παράγωγον) — οὐράνιος — небесний, Ляскаріс ставить приміри: μέγας і μεγαλόψυχος. „Адельфотес“ уживає на приклади „**простого начертанія**“ (ἀπλοῦν σχῆμα) — γέλαστος — **см'к'ателен'к'**; „**сложного начертанія**“ (σύνθετον σχῆμα) — καταγέλαστος — **посм'к'ателен'к'**; „**пресложного начертанія**“ (παρασύνθετον σχῆμα) — υπερκαταγέλαστος — **п'че посм'к'ателен'к'**. Ляскаріс подає приклади: ἵππος, φίλιππος, φιλιππίδης (стр. 3.) Поділ іменника в Ляскаріса стр. 5—7.

¹⁾ Перше видане грамати́ки Ляскаріса вийшло в р. 1476 в Медиолані. Єї доповнювано безнастанно п'сьмами учеників Ляскаріса і додано текст латинський. Я користував ся виданем з р. 1547 і лише в однім місци поклякую ся на видане з р. 1557. Заголовок грам. Ляскаріса: Constantini Lascaris Byzantini grammaticae compendium. Basileae 1557. Заголовки других грамати́к: Grammatica Philippi Melanchtoni, Lipsiae (без року виданя), Martini Crusii: Grammaticae graecae cum latina congruentis Pars 1 і Pars altera. Basileae 1573.

В обох авторів іменники поділені на пять деклінацій. До першої деклінації причислені іменники мужескі на *ας* і *ης*, котрих *genet.* на *ου*, *dat.* на *α* або *η*. Приміри в обох граматаках: *ὁ αἰνεῖας* (Єнѣасъ), *ὁ χρύσεος* (Хрѣсисъ), *ὁ, ἡ ληστής* (разбѣйникъ).

До другої жіночі на *α* і *η*, *genet.* *ας*, *dat.* *η*, *асс.* *υ*. Приміри: *ἡ μούσα* (мѹсѣйка), *ἡ τιμὴ* (честь), *ἡ ἡμέρα* (день).

До третьої належать іменники мужеского, женьського рода і *communia* *ἀττικῶς* *λήγοντα* на *ως* і середного рода на *ων*. Приміри: *ὁ μενέλεως* (Менелай), *ἡ ἄλως* (гѹмнѹ), *ὁ ἡ εὖγεως* (благоземленъ), в Ляскаріса *σύγεων* (*feгах*). В Адельфотесі доданий ще примір *τὸ ἔλεων* (милосѣрдоє).

До четвертої деклінації зачислені мужескі, жіночі і *communia* іменники з окінченням на *ος* і середні на *ου*, котрих *gen.* *ου*, *dat.* *ω*, *ассус.* *υ*. Приміри ідентичні в обох граматаках: *ὁ λόγος* (слово), *ἡ ὁδός* (пѹть, *gen.* *πστῆ*) *ὁ, ἡ ἄνθρωπος* (чловѣкъ), *ὁ ἀετός* (орѣлъ), *τὸ ξύλον* (дрѣво).

До перших чотирох деклінацій причислено *ἰσοσύλλαβα* іменники, до пятої *περιπτοσύλλαβα*, мужеского, женьського, середного рода і *communia* з окінченням в *genet.* на *-ος*, *dat.* *-ι*, *асс.* *-α*. Приміри спільні: *ὁ αἶας* (Єасъ), *ἡ τρυγών* (гѹрлиця), *τὸ βῆμα* (престѹлъ), *ὁ, ἡ φιλόπολις* (градолубивъ), *ὁ κόραξ* (вранъ). Окрім тих передекліновані в Адельфотесі ще *ὁ, ἡ, βοῦς* (волъ, крѹва), *ὁ βότρως* (грѹздъ), *ὁ ἡδύς* (слѹдокъ). В Адельфотесі подано дальше за приміром граматики Ляскаріса швирокій спис других іменників, що належать до сеї деклінації. Порівнай Ляскаріса (стр. 7—18 і 25—7.)

Невелика частина „Адельфотеса“ п. з. *Τὸ ὄφελος καὶ εἶδος ἀλκίτα* — полза и видъ нескончѣма з примірами: *μεῖζονα καὶ μεῖζω* (*ассус.*), *ἐλάττονα καὶ ἐλάττω, τὸν βελτίονα καὶ βελτίω, plur.* *μεῖζονες καὶ μεῖζους, ἐλάττονες καὶ ἐλάττους, τοὺ ἐλάττονας καὶ ἐλάττους*, дальше з примірами *ἀνὴρ, πατήρ, μήτηρ, θυγάτηρ, Δημήτηρ, ὁ νοῦς, ἀπλοῦς, ἡ ναῦς, ἡ γραῦς*, з яких чотири послідні поміщені в Ляскаріса поміж іменниками пятої деклінації (стр. 25—7) — по мойй гадці робота оригінальна. Принайменше я не найшов єї ні в одній з пристунних менї грамастик 16 віка. Маленький трактат „*ω* *ἰννοσκλανδεμυχῶν ἰμηνάχων*“ — „*περὶ ἑτεροκλίτων ὀνομάτων*“ з примірами: *Ζεῦς, μέγας, πολλὺς, φρέαρ, ἦπαρ, δέλεαρ, ὕδωρ*, взятий з граматики Кленарда (вид. 1563. стр. 104, вид. 1579 р. стр. 188.)

В дальшій части „Адельфотеса“ находимо поділ іменників на пять деклінацій стягнених (*τῶν συνηρημένων κλίσεων* — *στισιναεμυχῶν* склоненій.)

До першої деклінації зачислені іменники мужеского, женьского і середного рода з окінченем на ης, ες, ος. Приміри: Δημοσθένης (Димостѣнъ), τριήρης (корабль), αληθής -ές (истинный), τεῖχος (стѣна).

До другої деклінації з окінченем на ις, ι, genet. ιος: ὁ ὄφις (змій), ἡ πόλις (градъ), το σίγηπι (гсрчїца).

До третьої деклінації мужескі окінчені на ευς, gen. εος; βασιλεύς (црѣ),

До четвертої женьского рода; на ω, і на ως gen. на ος, ἡ λητώ (Литѣ), ἡ αἰδώς (стѣдъ).

До пятої деклінації середного рода на ας і ρας gen. ατος: τὸ κρέας (месо) і τὸ κέρας (рѣгъ).

Цїла ся частина єсть дословним повторенем граматика Ляскарїса (стр. 20—25).

В „Адельфотесі“ єсть дальше мова о чисельнику (о числительныхъ именованъхъ — περί τῶν ἀριθμητικῶν ὀνομάτων). — Дефинїция і відміна чїсельників: εἷς, μιά, ἓν, τρεῖς, τέσσαρες, πέντε і διακόσιοι, взятї живцем з Ляскарїса (стр. 29—31).

По чисельнику слїдує в Адельфотесі наука о приложниках (adiectiva) п. з. „Перὶ τῶν καταλήξεων τῶν ἐπιθέτων — о кончанїахъ налагáемыхъ.“ Приложники подїлені на класи відповідно до окінченя свого: ας, ης, ην, εις, ις, ος, ους, υς, ως, ων. Приміри в обох творах ідентичні: πάς, αληθής -εν, τέρην, χαρίεις, φιλόπατρις, ἀνδρείος, σοφός, ἥδους, ἀπλοῦς, εὐγεως, εὐδαίμων (Порівняй Ляскарїса стр. 31—33.)

Розвідку про іменник закінчує „Адельфотес“ уступом: „Ο ἑξάμι видѣхъ производныхъ ѳменѣхъ“ — περί τῶν ἑπτὰ εἰδῶν τῶν παραγῶγων ὀνομάτων.“ Видів іменника маєм в „Адельфотесі“ сім: 1) patronimica (начертанїа отеческихъ — σχηματισμοὶ πατρονομικῶν) 2) possessiva (начертанїа зиждїтельного — σχηματισμοὶ κτητικῶν), 3—4) comparativa і superlativa (начертанїа разсоудительного и превосходного — σχηματισμοὶ συγκριτικοῦ καὶ ὑπερθετικοῦ), diminutiva (начертанїа оумалительного — σχηματισμοὶ ὑποχριστικοῦ), denominativa (начертанїа отъ именнаяго — σχηματισμοὶ παρωνύμου), verbalia (о глаголанѣмъ — περί ῥηματικῶν). Перших пять видів взяли видавці „Адельфотеса“ з дуже малими змінами з Ляскарїса (стр. 157—163). Зміни лежать в тім, що при першім виді помістив Ляскарїс значно більше прикладів, нїж „Адельфотес“. Рівнож обговорює Ляскарїс comparativa і superlativa з окрема в осібних уступах, а видавці „Адельфотеса“ помістили оба види в однім уступі. При denominativa-х взяли видавці „Адельфотеса“ з твору Ляскарїса лише саму дефинїцію (Стр. 163). Дальші поясненя оригінальні. Так

само взяли видавці „Адельфотеса“ з Ляскаріса лише дефініцію при обговорюваню сегого вида (verbalia) (стр. 163.) Дальша часть „Адельфотеса“ себто про творенє сегого вида від 1, 2 і 3- особи perfecti passivi, — взяте з граматики Кленарда (вид. 1563 стр. 97--8, вид. 1579 стр. 174.) Утворене сегого вида від praesens, futurum primum і aorista II — оригінальні.

Заіменник (ἀντωνυμία) ділить „Адельфотес“ на пять родів: **первообразный** (πρωτότυπον), **зжидителный** (κτητικόν) **о́казательный** (δεικτικόν), **наносный** (ἀναφορικόν), **сложный** (σύνθετον). З незначними змінами в порядку переведеня — всьо містить ся в граматиці Ляскаріса (стр. 149--151).

Дуже значну часть граматики „Адельфотеса“ займає наука о глаголі (περὶ ῥήματος). Видавці розрізняють шість часів (χρόνοι) praesens (**настоящее** — ἐνεστώς), imperfectum (**мимошедшее** — παρατακτικός), perfectum (**протяженное** — παρακείμενος), plusquamperfectum (**пресъвершенное** — ὑπερσυντελεσμένος), indefinitum (**непредѣльное I и II** — ἀόριστος πρῶτος і δεύτερος), futurum (**будущее** — μέλλων). Глаголи розділяє „Адельфотес“ на βαρύτενα (**тяжкооударительные**), περισπόμενα (**облеченные**) і глаголи на μι. Перші з них мають шість конюгацій, другі три, а послідні чотири (приміри: τίθημι, ἵστημι, δίδωμι, ζεύγνυμι). Всіх отже конюгацій єсть 13. Назви чисел: **единственное**, **двойственное**, **множественное**. Назви родів: **activum** (**залогъ — дѣлательный**), **medium** (**залогъ срѣдний**), **passivum** (**залогъ страдательный**). Та ціла часть, дальше конюговане глаголів: τύπτω (**бію**), ποιέω (**творю**), βοάω (**вопію**), χρυσέω (**позлащю**), τίθημι (**полагю**), ἵστημι (**ставлю**), δίδωμι (**даю**), ζεύγνυμι (**соплагю**), як також наука „о причастіи“ — περὶ μετοχῆς — взяті з Ляскаріса стр. 33—167). Невеличку зміну добачаємо тут в прикладах, яких „Адельфотес“ подає більше і в вилученю форм medium під осібні заголовки, чоґо в граматиці Ляскаріса нема. Вилучене форм medium в „Адельфотесі“ могло зложитись під впливом граматики Кленарда або і інших сучасних граматичних утворів.

Уступ о „**иносклонныхъ глаголахъ**“ (περὶ ἑτεροκλίτων ῥημάτων) оригінальний, а другий уступ „περὶ ἀπροσώπων ῥημάτων“ (**о безличныхъ глаголахъ**) взятий знова з Ляскаріса (вид. з р. 1557 стр. 143.)

Коли до тепер йшли видавці львівскої граматики з дуже малими виемками за граматикою Ляскаріса, то в дальшій частині, якої заголовок „Περὶ τῆς συγγενείας τῶν χρόνων, καὶ μεταβολικῶν καὶ ἀμεταβόλων φωνηέντων καὶ διφθόγγων; καὶ περὶ σχηματισμοῦ τῶν χρόνων — De cognatione temporum, mutabilibus et immutabilibus vocalibus et di-

phongis“ (заголовок виписаний з Ляскаріса Стр. 107), послуговали ся автори крім Ляскаріса ще другими сучасними граматиками а не в однім місці були оригінальними. Видавцям ходило о се, щоби наука про творене форм була для учеників по можности як найприступнійша а се їм в значній часті удало ся. З уложеня сеї часті видно, що єї складано під руководством чоловіка досьвідного, за якого порадою не тільки постягано з ріжних грамастик найлегші закони, але і поставлено оригінальні.

Користуване з ріжних грамастик в науці про складане сеї або тої форми відбило ся так виразно, що уважати ту часть „Адельфотеса“ цілком оригінальною, нема найменшої підстави.

Додати ще годить ся, що ціла та часть граматики, окрім одного грецкого заголовка, писана в мові славянській.

„Адельфотес“ починає науку про творене часів від imperfectum „w настоашцемъ глаголъ на ѿ ѿ ѿ наздѣнн мимощѣдшаго.“

Imperfectum творить ся від praesens, замінивши кінцеве ѿ на оу і додавши приріет (авімент), коли сего потреба. Сей закон взятий з граматики Ляскаріса (стр. 482—3).

На підставі тоїж граматики дає „Адельфотес“ понятє о прирості і розріжняє два его роди: „возрастъ глаголъ“ (syllabicum incrementum — Ляскаріс стр. 113) і „возрастъ временный“ (temporale augmentum — Ляскаріс стр. 109—11.)

Переміни α, ε, ο, дальше αι, οι, αυ, οι, взяті також з Ляскаріса (Стр. 111—113.) Замітка о твореню imperfectum при глаголах що починають ся з ѿ, η, ι, ει, ου, ευ, написана на підставі граматики Крузія (Pars altera стр. 132.)

Дальший уступ п. з. „Винаѣтіе десе“ написаний знов під впливом граматики Ляскаріса (Стр. 109 і 113.) з вигмкою послідної частини про глаголи, що начинають ся з ρ, що взята з граматики Меляхтона (стр. 153.)

В устуні: „w сложеннн предлогъ“ з примірами: хатѣ, пері, прѣ, ѣх, писанім дуже приступно і легко, годі видіти оригінальну роботу. Всеж можна сказати, що та частина перевисцає о много в легкім викладі веї сучасні граматики.

Уступ „w возрастъ свойственныхъ образовъ глаголъ“ (De augmento compositorum verborum) взятий з граматики Ляскаріса (стр. 113—116). При кінци сего уступу находимо замітку: „Вначѣлкѣ стрѣкомъ доволно ѣсть сіе вѣдати, совершѣннѣже хотѣще разсмѣти, да четѣтъ книгопѣщцы, вкоихъ нѣ сего нѣ иныхъ,

каноникъ, аще не со многымъ попеченіемъ соблюденныхъ мѣчно оубѣдати.“

Aoristus II творить ся від imperfectum по відкиненню τ: ἔτυπτον — ἔτυπον. Сей спосіб творення, як також всі дальші уваги взяті хоч в довільнім порядку з граматики Крузия (Pars II Стр. 145—7.) Один виенок становить закон о „трисложныхъ глаголахъ пятого співрѣжества“, що основує ся на граматиці Ляскаріса (стр. 501.)

Futurum II творить ся від aorist-a II змінивши кінцеве συ на ω, в чім „Адельфотес“ йде знова за граматикою Крузия (Pars II стр. 152.)

Futurum I творить „Адельфотес“ від 1 особи praes. „измѣнивши іаквѣніє настоѣщаго во іаквѣніє вѣдѣщаго“ (τύπτω — τύψω. ἄζω, ἄσω) і т. д. Сей закон взятий з граматики Крузия (Pars I стр. 58.)

Закони о твореню fut. I пятої конюгації (пятаго співрѣжества) і шестої конюгації глаголів на έω, άω, σω, повстали також під впливом граматики Крузия (Pars I стр. 58). Всі инші уваги оригінальні.

Aoristus I творить ся від першої особи futur. I, з заміною кінцевого ω на α. Ся частина взята знова з Ляскаріса (Порівнай стр. 123 і 497.)

Perfectum першої, другої, третьої, четвертої і шестої конюгації творить ся від першої особи aor. I: ἔχουσα, ἔχουκα. Сей спосіб утворення, як і всі дальші замітки повторені, хоть в зміненім порядку, з граматики Крузия (Pars II стр. 135—8.) Perfectum пятої конюгації творить ся від futur. I змінивши ω на κα і додавши авімент: ψάλλω, ἔψαλλον, ἔψαλλα. Сей закон і переміна υ перед κ на γ, взяті з Ляскаріса (стр. 487) Замітка „Свобѣтвенно перкаго співрѣжества“ себ то переміна τρε на τρα: τρέρω, ἔτρεψα, ἔτραφα, дальше уступ: „ω предконецномъ“ — переміна ε на α: κτείνω, κτείνῶ, ἔκτακα, σπείρω, σπερίῶ, ἔσπαρκα, як також переміна кінцевого μω на τρα: — τέμνω — τεμῶ, τετέμηκα — оригінальні.

Plusquamperfectum творить ся від perfectum, змінивши окінчене першої особи α на ειγ: ἔχουκα, ἔχουκειγ. Тут годить ся „Адельфотес“ з Ляскарісом (стр. 493.)

Imperativus (повелителное) творять лише чотири часи: praesens, perfectum і оба aorist-и від першої особи свого Indicativa (изаквителнаго): змінивші своє окінчене на ει: τύπτω, τύπτε, τέτυφα, τέτυφε, ἔτυπον — τύπε, або в aoristi на συ: ἔτυψα — τύψου. Тут пішов „Адельфотес“ за граматикою Крузия (Pars altera стр. 153—4.)

Optativus (МОЛИТВЕННОЄ) творить ся від першої особи свого indicativ-a, змінивши окінчене на *οιμ*, з виемкою аор. I, що свое окінчене зміняє на *οιμι*: *τύπτω* — *τύπτοιμι*, *τύψω* — *τύψοιμι*, *τυπῶ* — *τυπῶιμι*, *ἔτυψα* — *τύψοιμι*. Вебо взяте з граматики Крузия (Pars altera стр. 154.)

Subiunctivus (ПОДЧИННОЄ) творить ся від першої особи своїх indicativ-ів замінивши *ω*, *ου*, *α* на *ω*: *τύπτω* — *ἔάν τύπτω*, *ἔτυπον* — *ἔάν τύπω*, *τέτυρα* — *τετύρω*, *ἔτυψα* — *τύψω*. Сей спосіб твореня взятий також з граматики Крузия (Pars altera стр. 156).

Infinitivus (НЕСБЛВНОЄ) praesentis, futuri I і II, aorist-a II творять ся від першої особи своїх indicativ-ів, змінивши окінчене на *ειν*: *τύπτω* — *τύπτειν*, *τύψω* — *τύψειν* *ἔτυπον*, — *τυπαῖν*. Infinitivus aor. I творить ся від першої особи indicativ-a, додавши до *α* закінчене *ι*, щоби було *αι*: *ἔτυψα* — *τύψαι*. Infinitivus perfecti творить ся від третьої особи свого indicativ-a, змінивши окінчене на *εισι*: *τέτυρε* — *τετυφέναι*. Ціла частина взята з граматики Крузия (Pars altera стр. 156—7.)

Participium (Ї причастїи глаголь на ω) мужеского рода praesentis і futuri I та II творить ся від 1 особи свого indicativ-a додавши на кінець *υ*: *τύπτω* — *τύπτων*, *τύψω* — *τύψων*, *τυπῶ* — *τυπῶν*. Participium женського рода творить ся від своїх мужеских, змінивши *ων* на *ουσα*: *τύπτων* — *τύπτουσα* і т. п.

Participium середного рода творить ся від мужеского змінивши *ων* на *ου* а в fut. II на *ουν*: *τύπτων* — *τύπτων*, *τύψων* — *τύψων*, *τυπῶν* — *τυπῶν*.

Participium aoristi II мужеск. р. творить ся від 1 особи свого indicativ-a відкинувши авімент і змінивши *ου* на *ων*: *ἔτυπον* — *τύπων*.

Participium aoristi I masc. утворює ся від 2 особи свого indicativ-a відкинувши авімент: *ἔτυψας* — *τύψας*. Женскі participia повстають з мужеских, прийнявши на кінци *α*: *τύψας* — *τύψασα*. Participia середного рода творять ся від мужеских замінивши *ας* на *αν*: *τύψας* — *τύψαν*.

Participium perfecti творить ся від першої особи свого indicativ-a, замінивши *α* на *ως*: *τέτυρα* — *τετυφώς*. Женскі від мужеских *ως* на *ηα* перемінивши: *τετυφώς* — *τετυφῶηα*. Середні повстають з мужеских замінивши *ως* на *ος*: *τετυφώς* — *τετυφός*. Ціла та частина враз з відміною participi-їв взята з граматики Крузия (Pars. altera). Порівнай стр. 128 і 157.)

По обговореню твореня participi-їв замічають видавці „Адельфотеса“, що наука грецької мови справляє деяким ученикам такі трудности, що „мнози ѿстрашені, всі спованїе наказанїа ѿрѣквѣють ѿ люботсѣдїе ѿ себе ѿлагѣють“. Видавці завіряють, що труд-

ностей в вичученю грецкої мови нема ніяких, радять їм, щоби списували собі форми на „дцицахъ илї листъхъ“, а через дві або три неділі навчають ся всего. Вкінци взивають видавці учеників щоби мали „волю и крѣпкій оумъ“ та закінчують: „Хотѣише оубо всѧ оудѣкнѧ сѣтъ“.

Доси була мова в „Адельфотесі“ про форму активну. Дальше приходить наука про творене *passivum* глаголів на ω („*ω* страдателныхъ глаголѣхъ на ω “)

Præsens passivum творить ся від свого *activum*, змінивши ω на *σμι*: *τύπτω* — *τύπτομαι*. (Порівнай граматичку Крузія (*Pars altera* стр. 163).

Imperfectum passivum від свого *activum*, змінивши *σν* на *σμην*: *ἔτυπτον* — *ἔτυπόμην*.

Perfectum passivum від свого *activum*, змінивши: *φα* на *μαι*, *χα* на *μαι*, *κα* на *σμαι* *κα* на *μαι* — *τέτυφα* — *τέτυμαι*, *λέλεχα* — *λέλεχμαι*, *πέπειχα* — *πέπεισμαι*, *ἔψαλλα* — *ἔψαλμαι*. Глаголи 3 конюгації змінюють *κα* на *σμαι*. То само дїє ся з глаголами четвертої конюгації, що в *perfectum activi* мають *κα*: *φράζω*, *πέφρακα*, *πέφρασμα*. Глаголи пятої конюгації змінюють *κα* на *μαι*: *κέρκικα* — *κέρκιμαι*; колиж мають в *perfectum γκα*, тогди приймають *μαι*. Глаголи шестої конюгації на *αω*, *εω*, *οω*, що перед окінченєм в *perfectum activi* мають *η* або *ω*, змінюють в *passivum κα* на *μαι* а не на *σμαι*. Ті закони основані на граматичці Ляскаріса (порівн. стр. 131. і 521.) Друга особа *perf. passivi* творить ся від першої, змінивши *μαι* на *σαι*, *μαι* на *ξαι*, *σμαι* на *σαι*, *μαι* на *σαι*: *τέτυμαι* — *τέτυσαι*, *λέλεχμαι* — *λέλεξαι*, *πέπειμαι* — *πέπεισαι*, *πεποίημαι* — *πεποίησαι*. Трета особа творить ся від другої змінивши *σαι* на *πται*, *ξαι* на *κται*, *σαι* на *σται*, *σαι* на *ται*: *τέτυσαι* — *τέτυπται*, *λέλεξαι* — *λέλεκται*, *πέπεισαι* — *πέπεισται*, *ἔψαλσαι* — *ἔψαλται*. Сей спосіб твореня і дальші замітки взяті з Крузія (*Pars I* стр. 70—71.)

О твореню першої особи *dualis* гадка оригінальна. Її творить ся від 1 ос. *singularis*, змінивши *μαι* на *μέθον*. Друга ос. *dualis* творить ся від 3 *singul.* змінивши *πται* на *φθον*, *κται* на *χθον*, *ται* на *σθον*, *ται* на *θον*: *τέτυπται* — *τέτυφθον*, *λέλεκται* — *λέλεχθον*, *πεποίηται* — *πεποίησθον*, *πέπεισαι* — *πέπεισθον*. Тут пішли видавці львівської граматики за Крузієм (*Pars I* стр. 72.)

Перша особа *plur.* творить ся від першої *dual.* змінивши *σν* на *α*: *τετύμμεθον* — *τετύμμεθα*. Друга особа *plur.* повстає з другої особи *dualis* перемінивши *σν* на *ε*: *τέτυφθον* — *τέτυφθε*. В способі утвореня тих двох осіб були видавці „Адельфотеса“ оригінальні.

В утвореню третьої особи *pluralis* користували ся видавці „Адельфотеса“ граматикою Крузія (*Pars I* стр. 72).

Plusquamperfectum творить ся від свого perfectum змінивши *μαι* на *μην*. Ся увага і змітки о твореню дальших осіб взяты з Ляскаріса (стр. 527.)

Μετ' ἄλλῃον μῆλων (Помалк κ8Δ8μее) творить ся від другої особи *singul. perfecti*, змінивши *αι* на *ομαι*: τέτυμαι — τετυσμαι. Порівнай граматику Крузія (Pars II стр. 174)

Aoristus I творить ся від третьої особи *perfecti* змінивши: *πται* на *φθην*, *κται* на *χθην*, *σται* на *σθην*, *ται* на *θην*. Порівнай граматику Крузія (Pars altera стр. 172.)

Aoristus II творить ся від свого *activum* першої особи, змінивши *ον* на *ην*: ἔτυπον — ἐτύπην. „Адельфотес“ користиував ся тутки також граматику Крузія (Pars altera стр. 173.)

Futurum I і II творить ся від першої особи свого *aorista passivi* *ην* на *ησονται* змінивши. Гляди Крузія (Pars altera стр. 174.)

Imperativus praesentis утворює ся від свого *indicativ-a*, змінивши *ομαι* на *ου*: τύπτομαι — τύπτου. Порівнай граматику Крузія (Pars altera стр. 175.) Imperativus aoristi I від третьої особи свого *indicativa*, прийнявши *τι*: ἐτύφθη — τύφθητι. Imperativus aoristi II від третьої особи *indicativ-a*, прийнявши *θι*: ἔτυπη — τύπηθι. Тут сходить ся „Адельфотес“ і з граматику Мелянхтона (стр. 193—4) і Ляскаріса (стр. 535.) Замітки про утворене других осіб, як також закон про утворене *imperativa perfecti* від другої особи свого *indicativa* через заміну *αι* на *ο*: τέτυμαι — τέτυφο — робота оригінальна.

Optativus praesentis і futuri I і II утворює ся від свого *indicativ-a* змінивши *ομαι* на *οιμην*: τύπτομαι — τυπτοίμην. Optativus aoristi I і II від *indicativa* свого *ην* на *ειην* змінивши. В тім годить ся „Адельфотес“ з граматику Крузія (Pars I стр. 75.) Дальші уваги про творене других осіб оригінальні.

Subiunctivus praesentis повстає з першої особи *praes. indicativa passiv-i* змінивши *ο* на *ω*, *ε* на *η*: τύπτομαι — ἐὼν τύπτομαι, τύπτεται — ἐὼν τύπτηται. Aoristi I і II від першої особи свого *indicativa*, перемінивши *ην* на *ῶ*: ἐτύφθην, τυφθῶ. Порівнай граматику Крузія (Pars altera стр. 177.) Дальша часть о утвореню других осіб оригінальна.

Infinitivus praesentis і всіх трех *futur-iv* повстає з третьої особи *sing.* свого *indicativ-a*, змінивши *ται* на *σθαι*: τύπτεται — τύπτεσθαι. (Ляскаріс стр. 539—541.) Infinitivus perfecti від другої особи *pluralis indicativi*, змінивши *ε* на *αι*: τέτυφθε — τέτυφθαι. Infinitivus aoristi I і II від першої особи свого *indicativa*, прийнявши на кінци

αι: ἐτύφθη, τυφθήναι. Зрівнай граматику Крузія (Pars altera стр. 177—8).

Participium praesentis, futur-ів і perfecti творить ся від першої особи своїх indicativ-ів, змінивши μι на μένος: τύπτομαι — τυπτόμενος. Aorista I і II від першої особи своїх indicativ-ів, змінивши ην на εις: ἐτύφθη — τυφθείς. Утворене particip-іїв всіх родів в „Адельфотесі“ сходить ся з граmaticами Крузія (Pars altera стр. 178—9) і Ляскаріса (стр. 541.)

„Θ сРІДНУХЪ ГЛАГОЛЪХЪ НА Ω“.

Уваги над indicativ-ом (Ω **ИЗЪВИТЕЛЬНОМЪ**) praesentis, imperfecti, fut. I і II, aor. I і II взяте з граматики Крузія (Pars altera стр. 184—5, 186—7), над способом утвореня indicativ-і perfecti взяті з Крузія (Pars prima стр. 82.)

Дальші уваги над вїтмками perfecti — оригінальні.

Утворене plusquamperfecti взяте з граматики Крузія (Pars II стр. 186.)

Утворене imperativa ідентичне з граmaticкою Крузія Pars II (стр. 187—8.)

Утворене optativa взяте з Крузія (Pars I стр. 83.)

Уваги над творенем subiunctiva схожі з увагами в граmaticї Крузія (Pars altera стр. 188—9.)

Замітки про творене infinitiva взяті з Ляскаріса (стр. 539—41); так само про творене particip-ій (стр. 541—3).

Уступ „Ω **ОБЛЕЧЕНІЙ ГЛАГОЛЪ**“ (De contractione verborum) єсть скороченем граматики Ляскаріса стр. 547—555.

„Ο ГЛАГОЛЪХЪ НА Μ“.

Про творене снх глаголів порівнай граmaticку Мелянхтона (стр. 210—211).

Уступ „Ω **ПОЗНАНІЙ СЪПРЪЖЕСТВЪ**“ — се-б то замітка, як відріжнати від себе чотири конюгації взятій з Крузія (Pars altera стр. 230.)

Творене **МИМОШЕДНОГО** (imperfecti) написане на підставі Ляскаріса (стр. 557).

Спосіб утвореня aoristi I взятій з Мелянхтона (стр. 214.)

Уваги над утворенем imperativ-a, optativ-a, subiunctiva-a, infinitiv-a, participium activi — оригінальні.

Passivum.

Спосіб твореня praesentis взятій з Крузія (Pars altera стр.

242), imperfecti — Крузия (Pars altera стр. 164), aoristi — Меланхтона (стр. 221.)

Уступи про творене imperativ-a і infinitiv-a — оригінальні, optativ-a і subiunctiv-a взяті з Крузия (Pars altera стр. 244), participii з Ляскаріса (стр. 541—3.)

„**О** **с**р**е**д**н**ы**х** **н**хъ“, Medium — уваги оригінальні.

На тім закінчує ся часть про утворене глагола, з якої видимо, що видавці „Адельфотеса“ не вдоволяли ся законами одної граматики, але взяли собі до помочи більше підручників і черпали з них то, що їм видавало ся найвідповіднішим і найбільше приступним для науки дітей. В укладі „Адельфотеса“ замічаємо, що автори вміли бути оригінальними не тільки в виборі тих або других законів з печатаних підручників, але що не один закон був продуктом їх умислової праці. Своєю дорогою тут видно, як я вже замітив, провід чоловіка свідомого, а чоловіком тим міг бути Арсеній.

Дальша часть „Адельфотеса“ есть з малими ввемками знова передруком граматики Ляскаріса. Уступ „**в** **п**р**е**д**л**о**з**къ“ (de praepositione) взятий з Ляскаріса (стр. 171—177.) Всіх „предлогів“ начислено 18. З тих шість „**є**д**н**ос**л**о**ж**н**ы**хъ“ (μονοσύνταξαι), дванайцять „**д**в**о**с**л**о**ж**н**ы**хъ“ (δυσύνταξαι). Наука „**в** **н**р**ѣ**ч**ѣ**н**ѣ**“ (περὶ ἐπιρρήματος — de adverbio) містить ся в Ляскарісі в трохи зміненім порядку (стр. 153—155.) Уступ „**в** **с**о**ю**з**к**ъ“ (περὶ συνδεσμού — de coniunctionibus) перепечатаний з Ляскаріса (стр. 155—7.) В „Адельфотесі“ слідує дальше часть „**в** **с**т**р**оп**т**и**в**ы**х** **г**л**а**г**о**л**ѣ**хъ“ (περὶ ἀνομαλῶν ῥημάτων), що стрічаємо в граматиці Ляскаріса в трохи зміненім порядку (стр. 187—215.)

Часть граматичну закінчує „Адельфотес“ наукою „**в** **п**р**о**с**о**д**ѣ**н**ѣ**“, що розділяє на трактати „**в** **о**у**д**а**р**е**н**н**ѣ**“ (περὶ τόνων), „**в** **в**р**е**м**ѣ**н**ѣ**“ (περὶ χρόνου), „**о** **д**о**у**с**ѣ**хъ“ (περὶ πνευμάτων), „**в** **с**т**р**а**с**т**ѣ**н**ѣ**“ (περὶ πάθων). Уступ „**в** **п**р**о**с**о**д**ѣ**н**ѣ**“ перепечатаний з Ляскаріса (Порівнай стр. 5 і 165). Уступ „**в** **о**у**д**а**р**е**н**н**ѣ**“ з внемкою оригінальної дефініції есть скороченем Ляскаріса (стр. 165—7). „Уступи: „**м**ѣ**с**т**а** **о**ѣ**н**“ (τόποι τῆς ὀξείας) „**м**ѣ**с**т**а** **в**ар**ѣ**н“ (τόποι τῆς βαρείας) і „**м**ѣ**с**т**а** **о**б**л**еч**ѣ**н**ы**я“ (τόποι τῆς περιτομένης) — в своїм укладі зовсім оригінальні і різнять ся від всіх приступних мені граматик 16 віка. Уступи „**в** **в**р**е**м**ѣ**н**ѣ**“, „**в** **д**о**у**с**ѣ**хъ“, „**в** **с**т**р**а**с**т**ѣ**н**ѣ**“ з внемкою оригінальної дефініції (**в** **д**о**у**с**ѣ**хъ) взяті буквально з Ляскаріса (стр. 167—9).

По закінченю части граматичної: слідує в „Адельфотесі“ ухвала еимвола віри нікейского собору против Ария, яку находимо

в Ляскарісі (стр. 789—90) з ріжницею, що в „Адельфотесі“ „и отъ Бѣна“ випущено.

Дальше напечатано символ собору царгородского против Македонія а на послідній стороні уміщена печать, серед неї імя „Арсень“, що вказує нам на участь сего Грека в видавництві „Адельфотеса“. Вкінці поміщений верш :

Θεοῦ διδόντος οὐδὲν ἰσχύει φθόνος
Καὶ μὴ διδόντος οὐδὲν ἰσχύει κόπος

**Богъ дающѣ зависть ничтѣже возмѣже
И не дающѣ трѣдѣ оупкѣтъ ничтоже.**

IV.

(Характеристика мови славянської часті „Адельфотеса“.)

Відомо, що так в XVI віці, як і в попередніх часах письменство окремих сфер життя України-Руси уживало відмінної письменної мови. Головніших відмін її можна числити три: а) мова спеціально-церковна богослужбених книг, а почасти також деяких письм чисто-релігійного змісту, б) мова офіційно-канцелярська в деяких юридичних та державно-адміністративних актів і в) мова, якій переважно присвоювано назву громадянської, се-б то більше-менше властиво літературна мова, в якій списувано літописи, хронографи, мемуари, всякі наукові трактати, полемічні та публіцистичні статії, послання та всякі інші письма.

Письменство двох перших категорій було більше або менше шаблонного змісту і форми, тому і уживані в ній дві перші відмінні мови визначалися найбільшою одноцільністю, постійністю і консеквенцією свого характеру.

Письменство третьої категорії обіймало собою найрізноманітніші сюжети народного і суспільного життя, через що і мова його визначалася непостійністю, різнохарактерністю і неконсеквентністю, виставляючи масу варіацій.

Церковна мова, що твердо придержувалася традицій, найближша була до свого стародавнього первообразу, себ то до так званої „словенської“ мови в її початковій українсько-руській редакції. Актова мова здавна стала вбирати в первістну основу загально заведеної на Русі словенської письменної мови елементи живої місцевої мови, а з кінця XIV віку актова українсько-руська мова стала підпадати сильному впливові державно-

канцелярній мові Литовської Русі, що виробила ся на ґрунті чорноруського народного говору (перехідного поміж українсько-руською і властивою білоруською мовою). Така актова мова запанувала найбільше на Волиню і в Київщині; менше мала она ваги на Поділю і дуже мало вплинула на традиційну актову мову в Галичині. Що до так зв. гражданської чи літературної мови, якій також найчастійше присвоювано назву словено-руської мови, то она становила дуже різнородну в різних пропорціях мішанину церковної і актової мови, з більшою або меншою домішкою до неї також елементів народного діалекту — залежно від того, до якої спеціальної категорії відносив ся літературний утвір, який був его сюжет — більше світський, чи релігійний, шкільного чи загально-життєвого характеру, та де той утвір писано і до якого стану належав его автор — до світського чи духовного.

В XVI віці до такої різнородности відмін і характерів письменною мови долучив ся в Україні-Русі (як також в Білорусі) ще більше диференційний фактор, — себ-то викликана реформациєю пропатаңдою тенденція наближувати письмєнну мову до „простої“ народної мови, яка виявила ся в перекладах на quasi народну мову навіть деяких канонічних книг.¹⁾

Така різнородність і хаотичний стан мови в полуднево-руським письмєнстві, — окрім багато інших причин, найбільше може залежав від браку правильної граматичної реіаментациї котрої небудь з відмін тої мови та відповідних теоретичних учебників єї в школі. До остатних років XVI віка навіть чисто церковну мову вичувано лише чисто-практичним способом. При таких отже обставинах треба дивувати ся і тій мірі єдності кожного окремого типу, яку видержували різні висше означені відміни письменною мови. Особливо твердо держав ся тип „словенської“ єї відміни в церковних книжках, а почасти також і в деяких тодішних учених трактатах богословського змісту. Також „актова“ мова немовби закамєніла в грамотах, особливо судових. Вкінці і тип літературної „словено-руської“ відміни єї доволі сильно захочував ся особливо в таких письмах, як хронографи, полемічні статії і т. п.

Анальоґічну різнородність письменною мови і мішанину ріж-

¹⁾ До таких книжок належать: Пересопницке еванґелиє описане Жи-тецким в „Трудахъ III археолог. съезда“ Т. II. Стр. 221—230 і „Прилож.“ Стр. 43—111. — дальше „Пѣсни пѣсней“ рукоп. кінца 16 або поч. 17 в., дальше напечатане Еванґелиє Тящинське (Опис книги в Каратаєва „Опись слав. русск. книг“... СПб. 1883. Стр. 201—3. Nr. 94.

них відмін її, окрім Руси української і Білої, подибуємо також в Русі московській.

Всякого рода письменством обмінювалися звичайно всі руські краї і народности, але то не мало особливого впливу на своєхарактерний тип кожної відмини мови, який історично вироблявся і утверджувався у поодиноких руських народностей. Творилися правда і диялектичні мішанини в відписах одного руського краю з оригіналів других країв руських, але такі механічні мішанини мало впливали на самостійний органічний розвій окремих відмін власної письменною мови у кожній руській народности. Тому-то не зважаючи на всю внутрішню різнородність письменною мови в Русинів полудневих, Білорусів і Великоросів, — характер її був взагалі інший у тих, других і третих; а найбільше відрізнявся характер письменною мови московської від білоруської і українсько-руської — поміж якими історично завязалися ближні культурні звязи і взаємні впливи. Найбільше спільного характеру у всіх їх мали тільки церковна мова, особливо в богослужбових книгах; але коли вона уживалася як переважний інгредієнт в яких небудь громадянських письмах або шкільних трактатах, то вже мала і свої окремі властивості в кожній Русі.

Треба однак додати, що і громадянська письмена мова у двох руських народностей — у Білорусів і Українців-Русинів встигла з часом придбати собі також чимало таких спільних придач. Та мова, що опісля стали називати загальною західно-руською, в XVI віці вже доволі з'уніфікувалася, виробивши собі самостійну фізіономію, окрему від такогоч роду мови також вже доволі виробленою в тім часі в Московській Русі. Треба однак замітити, що у Великоросів така їх мова була далеко більше суцільною і органічною, засновуючи на більше одноцілнім ґрунті народної мови; тогді як західно-руська мова визначувалася явною штучністю, через трудність поладити у ній як слід відмінну природу елементів живої мови Білорусів та українських Русинів. Хотяй через те єдність західно-руської мови дійшла була до того, що тільки дуже тонкою фізіологічною аналізою ледви можна відкрити часом різниці поміж писанем на ній полудневого Русина і Білоруса, то однак в міру такого зросту єдності, вона заразом тратила живий ґрунт під собою, все більше віддаляючися як від біло-руської так і від українсько-руської народної мови, аж поки не роспала на два ізводи — білоруський і українсько-руський.¹⁾

¹⁾ З них білоруський ізвод задля браку у Білорусів в XVII і XVIII віці живішого культурного і політичного руху видимо під'унав, а українсько-руський ізвод,

Тимчасом зовсім иньшу історичну долю мала великоросійська громадянська мова через свою більшу природну органічність.

„*Ἀδελφότης*“. „Грамматика дескроглаголика єлинословенскаго языка“ вид. в р. 1591, належить до категорії книжок громадянського письменства тогдішньої України - Руси, але того власне письменства, яке практикувалося в тіснійшій шкільній сфері, на яку мала особливий вплив церковність. Через се мова тої книжки переважно церковно-славянська, в її тогдішній місцевій (галицькій) рецензії. Автори її очевидно дуже пильно старалися не відступати в тексті від традиційних шаблонів тої мови, хоча їм то, як побачимо, не зовсім легко удавалося.¹⁾ Тому-то цікаво прослідити на скільки удалося їм таке старане і в чім властиво проривалися, помімо їх волі, деякі особливості, що не відповідали елементам і формам нинішньої церковної славянщини, хоча би і в сучасних богослужбових книгах.

Поперід всього слідує звернути увагу на деякі місцеві придачі самої такої славянщини в тій книжці, якими она відрізняється від тогдішньої славянщини в „громадянському“ письменстві таж Білорусів як і Великоросів. З таких придач найбільше впадають в очі отсі:

— Дуже консеквентне розріжнюване **ѣ** і **е**, що тоді звичайно змішувалися в Білорусів і Великоросів, навіть часто в чисто церковних текстах. Почалося то вже дуже давно. Характеристичніші приміри сего бачимо приміром в захованю **ѣ** там, де оно чергуєся з **е**: *сопѣтатєлєныа* (картка 157), *лѣтаю* при *пєлєцѣ* (к. 168.), *злѣтаю* — *возлєцѣ* (к. 174.) і т. п. Відступає чомусь від правила тільки одно слово, в яким завжди пишеся **е** місто **ѣ**: *члєвѣкъ*, *члєвѣкы* (к. 19.), *члєвѣчокъ* (к. 49.) і т. д. як здаєсь під впливом

наближуючи ся все більше до живої мови, послужив перехідним моментом до утворення в кінці XVIII в. письменства вже на чисто-народній мові.

¹⁾ При характеристиці мови славянської часті „Адельфотеса“ користувався я головню тими працями: К. Михальчука; „Нарвчїя, поднарвчїя и говоры Южной Россїи въ связи съ нарвчїями Галичины“ поміщ. в „Трудахъ“ Чубинського Т. VII стр 453—512. Соболевського: „Лекції по історїї русскаго языка“ СПб. 1891. Єгож: „Очерки русской діалектологїї: „Бѣлорусское нарвчїє і Малорусское нарвчїє“ поміщ. в журналі „Живая старина“ СПб. 1892. Випуск III і IV. Михальчука: „Къ южно-русской діалектологїї“ Київ 1893, відбитка з „Кієвскої Старини“. Владімірова: граматичною частію єго студїї п. з. „Докторъ Францаскъ Скорина, єго переводы, печатныя изданія и языкъ“ СПб. 1888 стр. 247—327 і Карского: „Къ історїї звуковъ бѣлорусской рѣчи“. Варшава 1893 р.

польскої мови. Е місто церковно-славянського **ѣ** пише ся звичайно (як завело ся скрізь на Русі з давен давна) тільки в зручених славянїзмах, а особливо в звуковім комплексі **ре** (= церк. слав. **рѣ**) там, де він не перейшов в руську форму **ере**, в таких прим. словах, як **время**, **трека** (к. 128. об.), префікс **пре** — **препрѣдчайшій** (к. 47.) і т. д.

— Заховане **ѣ** там, де оно в північнім письменстві замінювало ся через **и** (і). Напримір в приказових формах: **прійдѣте**, **пріймѣте** (к. 2 обор.). Також **ѣ** в словах **сѣжѣ** (к. 151), **сѣдитѣ** (к. 152), як і доси в деяких галицьких говорах. Велико-—руське письменство уживає тут **и** (і) а то само подибуємо і в українськїм диялекті.

Що до сторонних церковній-славянщинї елементів і форм, то они складають ся найбільше з доволі значної примішки русизмів, з яких особлившу увагу звертають на себе отсі:

1) Загальні старорусизми, які найбільше задержали ся в полуднево-руській мові, або найдовше жили в нїй; заховують ся по трохи спорадично у Білорусів а щезли у Великоросів.

— **ю** після **ч** в глаг. суфіксах: **очю** (к. 165). Більше прикладів нема. Тепер в всіх руських мовах **учу**, найдовше держало ся **ю** в українсько-руськїм диялекті.

— **Форми dat. sing.**: **тобѣ** (поруч з **тебѣ** і **ти** к. 54). У Білорусів подибуємо також **табѣ** і **тібе**, в Великоросів тільки **тебе**, у сучасних полудневих Русинів тільки **тобі**.

— Суф. **ѣ**: в формах **gen. sing.** мягкой declinacii ж. р.: **горицѣ** (к. 20 і 34), **юницѣ** (к. 25), **бжрѣ** (к. 26), навіть **брѣѣ** (к. 26 = брові). То само бачимо в **accus. plur** мягкой declin. муж. рода: **мжѣѣ** (к. 28), **корѣѣѣ** (к. 29). У полудневих Русинів доси скрізь **ѣ**, т. є. диялектично **ї**, **їє**, **є**: **горлицї**, **горлицїє**, **горлице**, але **бровї** бо місто **бров** явило ся **брова**. У Білорусів жив ще тогді звук **ѣ** в постати **є**, у Великоросів вже майже завсїгди писало ся **и** (і). Тепер у перших в живій мові частійше **и** (і), а у останних нема і слїду **ѣ** — тільки одно **и** (і).

Що до загальних старорусизмів, які удержали ся і доси у всіх руських мовах, то в „Адельфотесі“ поруч з сильною перемогою відповідних славянїзмів зрідка лучають ся отсі характеристичнійші з перших: **ж**, **дж** і **ч** поруч з слав. **жд** і **шт**: **нжджа**, (к. 23), але **нжджы** (к. 23), **пригжежѣтса** (к. 129), **сѣжѣ** (к. 151), **лѣчѣ** при **полѣцѣ** (к. 173) і т. п. Задержали ся тутки також повноголосї форми: **молѣчѣ**, **змолѣтивѣ** (к. 160) — хотяй дуже рідко.

2.) Спільні україно і біло-русизми.

— отверділі губні консонанти: **чѣрвъ** — **чѣрва** (к. 23), **ѣровъ** (к. 26).

— часте л місто м'якого л' чи лъ: **лва** (к. 1 об.), **сопѣтатѣльнѣ** (к. 157) і багато иньших. Єсть се особливість почасти фонетична а почасти властиво більше ортографічна.

— неясного походження отверділі звуки **ц** і **р** (як у Білорусів і українсько-руських Поліщуків, а також у полудневих і в значній мірі у північних Великоросів.

ц: **гѣрлицѣ**, **гѣрлицѣ**, ном. plur. **гѣрлицѣ**, але dat. sing. **гѣрлицѣ**(?)¹⁾ (к. 20), **лисѣца** (к. 25), **юніца** (к. 25), **каменѣцъ** (к. 49), **книгопишѣвѣ** (к. 133), також **книгопишѣвѣ** (к. 135), **на концѣ** (к. 135 об.), **лицѣ** (к. 135) і т. д. Тут може відбив ся вплив церковно-славянщини, або єї і польскої мови вкупі.

р: **цѣру** (к. 35), **ѣрусѣ** (к. 61), **ѣцѣрусѣ** (к. 65), **тѣру** (к. 77 об.), **ѣру** (к. 93 об.), **ѣру** (к. 172) і т. п. Однак находимо також і **тѣру** (к. 165). Не знаю, чи не треба нам тут добачати місцевих приміт? В галицких говорах тепер **р** властиво само по собі твердої природи, як і губні консонанти, через що звичайно вимовляє ся прим. не **цѣр'-а**, а **цѣр'-і-а**.

— почасти фонетичне а почасти формальне — **ѣ** (ѣ) в суф. gen. plur. **дн'ѣвѣ** (= **днѣв**? (к. 16.), **Мнѣлаѣвѣ** (= **Менелажов**? к. 17), dat. plur. **дн'ѣмѣ** к. 16)²⁾ (= **днѣм**(?) = церк. слав. і староруськ.

¹⁾ Також гляди више gen. sing. **горлицѣ** (к. 20) і т. д.

²⁾ Переводячи коректу сеї студії звернув я увагу на примірник „Адельфотеса“, який находить ся в музеум Ставропігії. Примірник сей неповний, в нім недостает карток на початку, кінци і в середині. Порівнюючи свою студию з тим примірником зауважав я, що в деклінованю слова „день“ примірник київський, яким я користував ся при списуваню мові праці, не годить ся з ставропігійальним примірником „Адельфотеса“. В київскім примірнику gen. і dat. plur. звучить: **дн'ѣвѣ**, **дн'ѣмѣ**, в ставропігійальнім: **днѣвѣ**, **днѣмѣ** (к. 14). Та ріжниця вказувала би на два виданя „Адельфотеса“. В моїй студії (стр. 11) станув я рішучо по стороні проф. Голубева, що обстоював за одним виданем „Адельфотеса“. Справа та потребує тепер ближшого поясненя. На підставі писма братчиків віленьских з р. 1588. наведеного в моїй студії (стр. 4). гадали деякі учені, що в тім році післали львівскі братчики до Вільна готову граматику. Слова: „посласте намъ начало преображеній святыхъ писаній граматическихъ языка Греческаго и Словенскаго“ толковано так, що львівске братство післало не початкові листи „Адельфотеса“, але осібну книжку, „начальний опытъ“ граматики. Такої гадки придержує ся ще до тепер проф. Соболевский в своїй рецензії на твір Голубева: „Исторія кievск. дух. академія“ (Журналъ министерства народнаго просвѣщенія. 1893, критика і бібліографія стр. 41). З гадкою сего ученого і не годжу ся. Коли-б під „началомъ“ розуміло ся „начальний опытъ“, се-б то окреме видане граматики, то тогди не мала би значіння дальша часть

дньмъ). Крім того стрічаємо, хоть дуже рідко **о з е і ь** : **о жолтомъ** (к. 153); в суф. — **ок** : **чловечокъ, оброчокъ** (к. 49) і т. п. **ок** з **ькъ** почасти здає ся під впливом — **ок** з **ькь**.

— зрідка залинане суф. **ть** : **кѣде** (к. 1 об.), **дойде** (к. 137), **речеса, пишеса, мѣжеса** (к. 128). Такі форми тепер загальні в полудневій Русі, спорадичні у Білорусів, а дуже рідкі у Великоросів.

— форми **мае** (к. 1 об.), **мають** — поруч з **имѣють** (к. 138), які стрічаємо почасти і в Білорусів.

— форми : **той, тая, тое, тыи** (к. 9), також **тыхъ, тымъ** (к. 58) під впливом адективної деклінації. У Великоросів здавен **тот, та, то, тѣ, тѣх, тѣм**.

— форми : **двѣхъ, двѣмъ, трѣхъ, трѣмъ, двохъсѣтъ** (к. 38 і 39) В давнім московським письменстві рідко лучали ся, але у них властиво перше як і тепер : **двум, двух і трѣх — трема** і т. д.

3.) Спеціальні україно-русизми — загальні, або більше місцеві.

— ортографічне (очевидно залежне від фонетичного) змішуване **и і ы**, особливо після горлових консонантів і **р**. То змішуване могло повстати в першій разі під впливом славянського **ы** після горлових, а в остатнім — отверділого, як сказано вище **р**; але тут прорвала ся також переважно фонетична уніфікація тих вокалів, яка вже напевно в XIV віці в українсько-руській мові зовсім утвердила ся, без всяких внемків.

Після горлових : пом. рл. **чловікы** (= ц слав. — **ци**) і рядом асс. рл. **чловіки** (= ц слав. — **кы**, (к. 19), **мѣжескихъ, женскихъ** (к. 28) і **мѣжескихъ, женскихъ** (к. 20), **прѣдкій** (к. 48), **долгий** (к. 179) etc.

письма, де братчики вільські просять, щоби їм львівське братство прислало сто або двіста книжок, коли ему Бог допоможе „оно благодарственное и спасительное начало совершити“. Місто „совершити“ ждали би ми в таким случаю: „усовершити“. Я отже рішучо тверджу, що під „началомъ“ треба тут розуміти початкові листи „Адельфотеса“, котрого печатане укінчено доперва в р. 1591. Натомість ріжниця в деклінованю „день“ в двох граматах вказує на два виданя „Адельфотеса“. Форми: „днѣвъ, днѣмъ“ суть раціональніші від форм „днѣвъ, днѣмъ“ і сні вказують, що примірники з першою формою суть вже другим справленим виданем. Де напечатано се друге видане, годі на борзі рішити. В ставропігяльнім примірнику при картці 99-тій приклеєна карточка з написею: „Грамматика. Кремянець 1638“. Ми знаємо, що в 1638 р. напечатано в Кремянці славянську граматику, но не маємо до тепер ніяких даних, щоби там перепечатано „Адельфотес“. Я був бим скорше за тим, що друге видане „Адельфотеса“ напечатано у Львові, бо письмо друкарське в обох примірниках однакове. Близшого порівняня обох граматик задля недостачі повного примірника „Адельфотеса“ з р. 1591 зробити не можу. Замічу ще, що формат ставропігяльного примірника трохи більший від формату киевського еґземпляра.

Після р: четѣри (к. 10) і четѣры (к. 11), gen. sing. мѣри (к. 23 и місто ы), мокрѣи але моудрый (к. 40), оугризѣлса ѣси, оугризѣніе (к. 51 и місто ы), ридатѣлным (к. 155 и місто ы) і рыдлю (к. 172), ѡкривлю. криюса (к. 169 и місто ы), стрыгъ (ы місто и), крычѣ и воскрикнѣ (к. 169). Що до других випадків то и в ти-саща (к. 40), могло бути також славянїзмом, бо там се слово пи-сано з ы і и.

В рендент до сего цїкаві такі случаї: клинѣса при кленѣса і кльнѣса (к. 172), а також — и в gen. sing. чести, поруч з ї в dat. честї (к. 16). Може тут в першїм примїрі замішало ся мимохїть почуте твердості и і ө (що чергує ся з ъ), та якоїсь рїзницї поміж вимовою и з одного боку в формї gen., з другого в фор. dat., котру пробовано виразити графічно.

— Йота виражає ся завсїгди через й, а и стоячи після вокалів означає ї (= ji) а не одну j; через то цїкаві такі випадки: тьи (к. 58., nom. plur. = ц. слав. ти, самои (к. 59. gen. sing.), первои (к. 131. gen. sing.), — де и заміняє собою староруське ѣ і очевидно вимовляло ся не інакше як ji. Гідні уваги тутки також: nom. plur. днїө (к. 16) (ц. слав. дьне а також дьнїє і дьнїє), кораблї (к. 29) і accus. plur. днїи (к. 16), (ц. слав. дьни), кораблѣ (к. 29). Можна би було думати, що тут нїє, нїи, лїи, і лѣк виражають однаково — нѣк і лѣк котрі-б то вимовляли ся просто як нї і лї; але як пого-дити се з фактом, що в Галичинї держить ся доси вимова днї?

— І особа sing. по аналогїї з формами других осіб: бѣжнѣ, (к. 166), течѣ але і тенѣ (к. 174), також отженѣ (к. 178). Такі форми лучали ся і у Білорусів, але в Українців-Русинів вони стали правилом.

— форми на ю місто и (= ц. слав. і староруськ: и), dat. sing. пѣтю (к. 18), loc. sing. во читанїю, во творенїю (к. 133), при: во читанїи (к. 135), во творенїи (к. 134), во... лицу (к. 135), на концу (к. 135 об.), при на конци (к. 179). Та мішанина припадкових форм властива також білоруському письменству. У запанувало в поль-ській мові, у і и чергує ся спорадично тепер лише в галицьких гово-рах, часом також і у Білорусів; в Українців взяло верх і (ѣ); а у Великоросів тільки ѣ.

— суф. мо, раз тільки в слові: совѣтѣмо (к. 137). Форму з суфіксом — мо зауважає також проф. Владиміров в граматицї Мамонїчів виданїй в Вільні в р. 1586. Граматика та находить ся в бібліотецї перемискої капїтули, та не вважаючи на заходи я не міг вї з відтам добути, через що не використав сеї граматики до моєї студії. Такі форми суть почасти і в чорноруській мові, особливо

в приказовій формі. Проф. Соболевський думає, що істнованє єї в цілій праруській мові не певне. У Великоросів нема ніякого сліду тої форми в живій мові, не подибуємо єї і в стародавнім оригінальнім письменьстві, а до Білорусів, де часом єї стрітити можна, могла зайти тільки від полудневих Русинів.

4.) З дрібніших українсько-руських признак можна зазначити отєї (хотай они стрічають ся спорадично і у Білорусів). Тут відмітимо також і иньші оригінальні признаки:

Фонетичні:

— **і** акцентоване після **ц**: **масці** (к. 49), **лицѣ** (к. 139). Тутки не перейшло **е** в **о** — як завєґди в північнім письменьстві.

— **в**. **ввесь** (к. 140), що подибуєм часом і в Білорусів.

— **о** = **ъ** остає ся: **gen. sing. воши** (к. 24), також часом і в Білорусів.

— **з** місто **с** в суф: **зжю** (к. 64), **зрсноже** (к. 137), **знагла** (к. 158), **зактаю** (к. 174), **звкшса** (к. 170), що часами стрічаємо і в Білорусів.

— **г** місто **в**: **одкгаюса** і **одкваюса** (к. 160).

— заховане **г** в: **стогнс** (к. 175), **постогнс** (к. 172), **натаннс** (к. 175). Такі форми стрічають ся також і в Білорусів.

— **й** місто **н**: **дсрнейкий** (к. 49). Тепер подибуємо такі форми подекуди в галицких і волинсько-полських говорах.

— **н** місто **й**: **кркпчаншій** (к. 47), **ближаншій**, **внкшншій**, **моудркншій** (к. 48), але **цкломсдркшій** (к. 45). Не знаю, чи се не печатні помилки?..

— **ро** = **ц** слав. **ръ** = півн. руськ. **ре**: **дустромляюса** (к. 171).

— може тільки ортографічні: **зайдс** (к. 165 = **зайдс**), **прелбю** (к. 165 = **прелбю**), **пю** і **пю** (к. 173) **царвствковахъ** (к. 65).

Морфологічні:

— форми: **дыхаю**, **дышу** і **дхнс** (к. 173).

— „ : **пригожаєтса** (к. 128 об.)

— **натагаю** (к. 175). В великоросійській мові — **ивляю**.

— **вымуютжеса** (польонїзм) (к. 132).

— **отъ третего** (к. 135 об.), **третяго** (к. 140), **третяго** (к. 140); також: **третїѣ** лицѣ і **третее** (к. 139).

— **отъ краевъ** (к. 156).

— форми **voc. sing. в пстю** і **о пстѣ** (к. 18 = старо-руському і церк. слав. на — и); **voc. plur. в мсжїѣ** і **в мсжк** (к. 28 = ст. руськ. і церк. слав. и.)

— оригінальні форми: **женського** рода слово: **лсчá** — **gen. лсчѣ** (к. 25 місто **муж. р. луч.**); **макъ**, **gen. мака** (к. 25) не **маку**;

русько-славянська форма gen. sing.: **всакоа** (к. 141) місто руської **всакоѣ** і церк. слав. — **ѡа**; **оумерый** і **оумрыи** (к. 168); **во предлежащимъ** (к. 133 об. loc. sing. з **і** місто **е** (?).

Лексикальні (з погляду етимологічного і морфологічного).

предкій, **найпредшій**, **препредчайшій**, **дѣвчинка**, **кошичокъ**, **свѣчокъ**, **каменѣцъ**, **хлопѣтко** (к. 47); **сесь**, **сесе**, (к. 57) — тепер лише в Галичині, але в старину стрічало ся і в черно-русько-волинськiм письменьстві; **пазнокти** (з польского: *raznokcie*), **зрѣчно** (к. 137), **коштѣю** (к. 160) в значеню **пробѣю**.

Окрім тих находимо дальше:

презъ (к. 137 об.), **заразъ**, **гды** (к. 154), **adverb. мѣлочи** (потрехи), **знагла** (к. 155), **вѣлми**, **варзо** (к. 156), **долѣ**, **горѣ** (к. 155), **треба** (к. 128 об.)

Графічні знаки:

З графічних знаків годить ся відмітити такі:

— на **у** маємо три знаки: **оу**, **у** і **ѡ**. **Смотрицкий** в своїй граматиці¹⁾ поставив такий закон: **ѡще ѡ во всѣхъ реченіа слобѣхъ неразличнѣ полагаема быти ѡбыкѡша, ѡскѡнѣишими звѣче писцами, оу въ началѣ реченій, ѡ — же и у средѣ ѡ въ концѣ оупотребляема обрашѣтса: ѡко оумѡдраю**“ (к. 6). Сего закона придержує ся **Смотрицкий** в своїй граматиці дуже точно. Не можна сказати того о „**Адельфотесі**“. Тут стрічаємо без всякого порядку раз на початку **оу**, другий **у** або **ѡ**, а то само можна замітити в середині. Так маємо приміром: **оумъ** (к. 28), **оубо** (к. 6), **оупасѣ** (к. 163), **оутираю** (к. 175), **ѡ оумы** (к. 28), але попри них: **ѡ ѡма** (к. 28), **ѡкорю** (к. 175), **ѡвѡтиса** (к. 72 об.), **ѡстрашѣни** (к. 137). Рівнож маємо: **ѡсѡдѡжество сѡрасѡжденіемъ, ѡсѡство** (к. 6), **мѡжескій** (к. 10), **послѡдѡетже** (к. 13), але попри них: **мѡжескихъ** (к. 13), **мѡжескій** (к. 39), **мѡжественъ** (к. 40 і 41), **послѡдѡетже** (к. 53). Так само подибуємо: **мѡсика** (к. 19), **мѡсикійскій** (к. 44), **мѡдрый** (к. 40), але попри них: **мѡудрый** (к. 41) і пр. Найбільше видержано ще на кінци, де находимо на переміну **ѡ**, або **у**: **чловекѡ** (к. 19), **горлицѡ** (к. 20), **сладкомѡ** (к. 28), **горлицѡс**, **стоудѡс** (к. 36), але при тiм: **семѡ** (к. 57), **оупасѡ** (к. 163) і т. д. в безко-нечність.

Четвертим знаком на **у** єсть старославянський юс: **ѡ**. Видавці „**Адельфотеса**“ уживали сей знак, але єго значеня, подібно як пізнійше **Смотрицкий**, не зрозуміли. Так приміром маємо

¹⁾ Я мав під рукою виданє граматики **Смотрицкого** з р. 1721 р. (Москва), — власність киевської духовної академії.

в „Адельфотесі“: мѣжескій (к. 12), мѣжескимъ (к. 13), мѣжескихъ (к. 14), мѣжъ, мѣжа, мѣжъ, мѣжа (accus.), ѡ мѣжъ (voc. sing. к. 28), але попри тѣм: мѣжескихъ (к. 18), моѣжескій (к. 39), мѣжественъ (к. 40 і 41), мѣжъ (voc. plur. к. 28). Так само читаємо: пѣтъ (к. 18), бѣрѣк (к. 26), але пѣтї (gen.), пѣтїю (dat.), пѣтъ (acc.) і т. д. (к. 18), бурѣ (к. 26).

На означене я уживають видавці „Адельфотеса“ два знаки ѡ і ѡ. На початку слів уживають видавці на переміну один або другий знак. Так прим. в „Адельф.“: ѡзыцѣк (к. 158), ѡвственнѣк (к. 157), ѡвлаетѣк (к. 152), ѡвлаютѣк (к. 158), але подибуємо попри них: ѡзыка (к. 1, 2, 137), ѡвѣк, ѡвлаетѣк (к. 152 і 154), ѡвклаемѣк (к. 44) і т. п.

На кінці і в середині слова находимо все ѡ: ѡвѣдѣнѣкѣшаѡ, ѡпрѣѡзнѣною (к. 2), ѡвказателѡнаѡ, ѡскланѡемѡѡ (к. 56), ѡпахъ, ѡмышлѡлахъ (к. 51), ѡпредѣлѡнаѡ, ѡвѣдѡшаѡ (к. 69), прѣтѡварѡетѡѡ, (к. 131), ѡнѡстоѡщаѡго (к. 132), ѡблѡчитѡѡ (к. 180) і т. п. Дуже рідко подибуємо ѡ місто ѡ в середині заголовків; ѡко писане все через ѡ (гляди: карт. 63, 64, 65, 86, 152 і т. д.).

— На і уживають видавці „Адельфотеса“ два знаки графічні: и і ѡ. Смотрицкий поставив про уживане тѣх графічних знаків такий закон: „Мѣждѡ и ѡ ї различїе ѣсть, ѡномѡ сї ѣсть и: ѡ начинѡти речѣнїѡ ѡ кончїти, ѡ во всѣхъ речѣнїѡ средѡствѡющїхъ ѡтъ согласѡна по нѣмъ начинѡющїхъ слѡзѣхъ полагаѡти сѡ: ѡкѡ, ѡстинѡни, верїги, иѡмѣнїе ѡ проч. Ѧвомѡже, сї ѣсть ї ни начинѡти речѣнїѡ ни кончїти: разѡвѣ речѣнїѡ стрѡннѡхъ, ѡкѡ ѡппарѡхъ, ѡмѡтїсмѡ, лѡвї, мѡрарї, но всѡкимъ тогѡждѡ речѣнїѡ ѡтъ глѡсна по нѣмъ начинѡющїмъ слѡгѡмъ припрагѡтисѡ: ѡкѡ блѡгїхъ, блѡгїмъ, блѡгїми і проч. сїце: ѡю, ѡѡшн, ѡѡтъ, ѡїхъ, ѡтн и проч. ѡзѡтѡ роднѡтелѡномѡ єднѡствѡннѡмѡ прилагѡтелнѡхъ жѣнскїхъ, въ различїе прѡчїнѡхъ падѣжей на и, пишѡмѡ: ѡкѡ блѡгнѡ, крѣпкнѡ. ѡземлѡемѡмъ прочѡе ѡменѡмъ, глѡголѡмъ, нарѣчѡемъ, ѡ причѡстїемъ сѡ при прѡдлѡга слѡжѣнѡмъ: ѡкѡ приѡтелищѡ, приѡемѡю, приѡемѡѡ, приѡтно: и сїмъ подѡбѡнаѡ (к. 6).“

Не знаю, чи сей закон в граматиці Смотрицкого оригінальний або чи існував він вже давнїйше, досить, що і в „Адельфотесі“ перестерїгають видавці сей закон подекуди точно. Так читаємо в „Адельфотесі“: ѡскѡства (к. 1), ѡспнѡнїе (к. 6), ѡстнѡ (к. 30), ѡлн (к. 30), дальше: вратїи (к. 2), чѡстн (к. 16), змїѡ (к. 33), (к. 2) і т. д., також: мнѡгоимѡеннѡмѡ (к. 1), снѡтѡѡзїсѡ (к. 2) і т. п.

Також заховане ї: їерѡмїѡ (к. 2), тѡврѡнїе, ѡспнѡнїе (к. 6), долгїѡ, краткїѡ (к. 8), мѡжескїѡ, жѣнскїѡ, среднїѡ (к. 10), чѡстїѡ (к. 16), змїѡ (к. 33), царїе (к. 35), правѡднѣїшїѡ

(к. 45), і т. д. Не додержано сего закона в слові: **честї** (dat. sing. к. 16), **аттїчески** (к. 65), але: **аттическимиже** (к. 150 і 159). Не додержано сего закона дальше в gen. fem.: **долгїа** (місто **и**), **краткїа** (к. 7), **тонкїа** (к. 8) і т. д. Придержувано ся закона в таких формах: **бію, бїй, да бію, ѣще бію**, але **бити** (к. 61), **бѣихъ, вилухъ** (к. 62), **вопію** (к. 86), **вопїй** (к. 87), але: **вопихъ** (к. 87 об.), **вопити** (к. 88) і т. д. Не додержано сего закона також в словах зложених з *при*, бо в „Адельфотесї“ читаємо: **прїймаги** (к. 2) і ин.

З графічних знаків відмічу ще: **w** в gen. sing. або gen. dat. plur. в деяких тільки словах: **Мнеллwвъ** (к. 17), **дн'wвъ, дн'wмъ** (к. 16), **двохсwтъ, двомстwмъ** (к. 40) і т. д.

V.

(Вплив „Адельфотеса“ на виданя „словенських“ граматик Ляврентія Зизанія і Мелетія Смотрицького.)

Дося удержувала ся думка, що „Адельфотес“ не міг мати ніякого впливу на дальший розвій „словенської“ мови. Погляд сей висловив дуже ярко один з російських учених, кажучи, що „Адельфотес“ не міг мати ніякого впливу на нашу письменність, бо він служив підручником до теоретичного виученя мови грецької а не славянської.¹⁾ З таким поглядом ніяк згодити ся не можна. Поперід всього треба зауважати, що „словенські“ грамматики кінця XVI і першої половини XVII віка старають ся вбрати „словенську“ мову в закони грецької або латинської мови, а тим самим „Адельфотес“, хоть був підручником для теоретичного виученя грецької мови, мусїв достарчити материялу для авторів „словенських“ граматик. Дальше замічу, що „Адельфотес“ мимо свого призначеня на підручник для науки грецької мови, постарав ся о славянську термінольоію, дефініції та приміри, що его видавці держали ся певних законів в уживаню сеї „словенської“ мови, а тим самим дали не малий материял для видавців пізнійших „словенських“ граматик, причинили ся не мало до розвою сеї „словенської“ мови. Близше порівнанє „Адельфотеса“ з важнійшими граматиками „словенської“ мови кінця 16 і поч. 17 віка викаже правдивість сеї гадки.

Говорячи про вплив „Адельфотеса“ на розвій „словенського“ письменства, годило би ся також згадати про дороги, якими знаємила ся Русь з понятєм про ту „словенську“ мову, та звідки вносила термінольоію. Від сего здержує мене однак не тільки брак

¹⁾ Никифоръ Засадкевичъ: „Мелетїй Смотрицькій какъ филологъ“. Одесса 1883 стр. 90.

відповідних жерел, але також та обставина, що один з найзнаменитших сучасних учених проф. Ягіч заповів ще в р. 1887 студію п. з. „Разсужденія южнославянскої и русскої старини о церковно-славянскомъ языкѣ“, де мають бути поміщені замітки Йоана ексарха болгарського про церковно-славянську мову, апологія чорноризця Храбра в різних редакціях і обробітках, так звана Дамаскінова граматика о осьми частях слова, письмо Константина Констанчского про справленє церковно-славянської мови і цілий ряд „азбуковників“.¹) Так жерела заповіджені проф. Ягічем, як і імя сего ученого кажуть нам надїятись знаменитої праці, задля чого уважаю за відповідне се питанє цілком оминати. Замічу лише тутки, що часть материялів потрібних до уложеня історії розвою „словенської“ мови подала: Калайдович,²) Сахаров³) і другі. Невеликі проби історії розвою „словенської“ мови списали Сахаров в наведенім творі і Засадкевич.⁴) Нині грішать вже ті проби деякими неточностями або і похибками.

В обговорюваню передмови „Адельфотеса“ зазначив я, що поділ граматики Зизанія на чотири части, як також гадки про значенє граматики повстали під впливом „Адельфотеса“. Жаль великий, що граматики Зизанія до сего часу не перепечатано, та що єї старопечатний примірник не так легко доступний, через що ближше порівнанє „Адельфотеса“ з граматикою Зизанія для мене неможливе. На всякий спосіб оно не підлежить найменшому сумнівови, що і в дальшій части граматики Зизаній не мало користав з „Адельфотеса“. Проф. Голубев замічає вправді, що граMATика Зизанія значно повнійша від львівської, має лучші поясненя і відріжняє ся деякими відмінами в своїм пляні, та всеж признає, що она була зложена не без впливу львівської граматики. По при ідентичний поділ науки граматики в обох творах, відмічає проф. Голубев також се, що в граматиці Зизанія находимо подібно як в „Адельфотесі“ вісім видів або частий слова, які Зизаній розбирає в тім самім порядку, що „Адельфотес“.⁵)

¹) Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности императ. акад. наукъ. Т. 42. СПб. 1887.

²) Калайдовичъ: „Іоаннъ ексархъ болгарскій“ Москва 1824. Тут напечатано поміж иньшими так звану Дамаскінову граматику, якої перевід приписує Калайдович хибно Йоанови ексархови болгарському і апологію Храбра.

³) Сахаровъ: „Сказанія русскаго народа“ СПб 1849. Т. II. Тут поміщено апологію Храбра, два азбуковники а також лексікони Лаврентія Зизанія і Памви Беринди. Послїдні два твори видані не дуже поправно.

⁴) Засадкевичъ: „Мелетій Смотрицкій какъ филологъ“ стр. 33 і слїд.

⁵) Голубевъ: „Історія кїевск духовн. академія“ Т. I стр. 199—200.

З короткого опису граматики Зизанія в словари митрополіта Євгенія¹⁾ можна також напевно твердити, що і в термінології пішов Зизаній за „Адельфотесом“. Зизаній ділить, по приміру львівської граматики, самозвуки на долгія, краткія і двочасні. Ті самі назви часів носять обидві граматики: **настоѡщеє** (praesens), **мимошедшеє** (imperfectum), **протаженное** (perfectum), **пресовершенное** (plusquamperfectum), **всдѡщее** (futurum). По приміру грецьких граматик і „Адельфотеса“ задержав Зизаній також в своїй „словенській“ граматиці — „розличіє“ або мнимий член — **ѣже**, котрого нестійність в славянській мові додачив доперва **Смотрицкий**. Лишаючи ближше порівняне обох граматик людям, що будуть мали під руками утвір граматичний Зизанія, я хочу виказати схожість граматики львівської з знаменитим твором **Смотрицкого**. Схожість ту видимо так в дефініціях і почасти в термінології, як також в примірах, а она каже мені рішучо твердити, що **Смотрицкий** мав під рукою „Адельфотес“ і ним користувався.

Вже в самім понятю граматики **Смотрицкий** не ріжнить ся від львівської граматики. Так пишуть видавці „Адельфотеса“ поміж иньшим: „Грамматика єсть **художество зрительное и дѣлательное, еже благоглаголати ѣ благописати оучащие насъ**“ (картка 6).

Смотрицкий каже: „Грамматика єсть **ѣзвѣстное художество благо и глаголати и писати оучащие**“ (картка 7).

По при той сам поділ граматики на ортографію, етимологію, синтаксис і прозодію, який в **Смотрицкого** випав під впливом більшости сучасних грецьких і латинських граматик, дальшу схожість поміж „Адельфотесом“ і граматикою **Смотрицкого** добавачю в дефініції букви (писма):

„Адельфотес“ пише: „Писмо єсть часть малѡа гласа **нераздѣлна**“ (картка 7).

Смотрицкий повтарає то само: „Писмо єсть **малѣйшаа часть гласа неразѣлнаа** (к. 254).

Подібно як „Адельфотес“ ділить **Смотрицкий** самозвуки на долгіа, краткіа і двочасніа („Адельф.“ к. 7 „Смотр.“ к. 2), співзвуки на полгласніа и безгласніа („Адельф.“ к. 7, **Смотрицкий** к. 4).

Дефініцію „о слозѣ“ і „о словѣ“ взяв **Смотрицкий** (к. 17) живцем з граматики львівської (к. 8—9).

¹⁾ Митрополитъ Евгеній: Словарь историческій ч. II стр. 365—7.

За прикладом грецких граматик і „Адельфотеса“ відріжняє Смотрицкий 8 частий слова, хоть на місце „розличїа“ кладе „междометїе“ пишучи: „Арѳроу, сирѣчь часть слова различїе называемю, Славенскомъ ꙗзыкови несвойственнѣ оставихомъ, мѣстоименїю долгъ ѣа исполняющ. Въ ѡсмю же слова часть, междометїе, Латїнски interiectio называемю свойственнѣ прїахомъ“ (к. 17).

Подібно як „Адельфотес“ (к. 13) ділить Смотрицкий види слова на: первообразный і производный (небо, несный, злато, златый к. 27).

В обох граматах розріжені числа: єдинственное, двойственное и множественное („Адельф.“ к. 10 — Смотриц. к. 28).

В „Адельфотесі“ маємо пять падежів: именовный, родной, дателный, винковный, звателный, (к. 13).

Смотрицкий зве їх: именителный, родителный, дателный, винителный, звателный і додає ще два падежі: творителный і сказателный.

Немалу схожість побачимо також в дальших дефініціях.

„Адельфотес“ пише: мѣстоимѣя єсть часть скланяема, вмѣсто именї прїемлема. (к. 53).

Смотрицкий каже: мѣстоименїе єсть часть слова скланяема, вмѣсто имене прїемлема (к. 90).

„Адельфотес“: Глаголь єсть часть слова скланяема, съ различными времены, дѣйство, иль страсть иль средне нѣчто знаменѣай“ (к. 61).

Смотрицкий: Глаголь єсть часть слова скланяема, съ различными наклоненїи и времены, дѣйство иль страсть, иль среднее что знаменѣюща (к. 108).

„Адельфотес“ дефініює: Нарѣчїе (adverbium) єсть часть слова нескланяема, на глаголь глаголема, иль надглаголема (к. 153).

Смотрицкий: Нарѣчїе єсть часть слова нескланяема, имени иль глагола ващяго ихъ знаменованїа ради прилагаета (к. 187).

Тут можна стрїтити також немалу подібність в дальшій термінологїї „нарѣчїа“ і в примїрах:

Нарѣчїа (adverbia):

1) време не значащїа (Адельф.), знаменованїа времени (Смотрицкий). Спільні приклади в обох граматах: днесь, оуже, заѡгра, донѣлже, вынѣ, дрѣвнее (Адельф.) дрѣвле (Смотр.), вчера (Ад.) вчерѣа (Смотр.), перѣке, лонк (χθιζα).

2) *посредства* (*Адельф.*) В граматиці Смотрицького находимо ті самі приклади під „нарѣчїями кáчества“: дѣрѣк, премѣдрѣк (*Ад.*) мѣдрѣ (*См.*), воскрѣк, скѣро (*Ад.*) скѣрѣ (*См.*), ѡудѣбѣ (*Ад.*) ѡудѣбѣ (*См.*), доволно (*Ад.*) доволно (*См.*).

3) *количества*. Спільні приклади: єдинїцею (*Ад.*) єдинїцею (*См.*), двáжды, трїжды, четырижды (*Ад.*), четырижды (*См.*).

4) *мѣстна* (*Ад.*) *знаменованїа мѣста* (*См.*). Приклади в обох граматах спільні: здѣ, тѣ, тáмо (*Ад.*), тáмо (*См.*), внѣтрѣ (*Ад.*) внѣтрѣ (*См.*) внѣ, гѣрѣ, дѣлѣ, блїзѣ, далѣче, прѣдѣ, прѣтївѣ, сюдѣ (*Ад.*), сюдѣ (*См.*).

5) *отмѣтателныа* (*Ад.*) *прещенїа* (*См.*): никакоже, нѣ.

6) *бѣдно страдателнаа*. Ті самі приклади помітив Смотрицький в „междометїи“: оуѣ (*Ад.*) ѡ (*См.*), ѡуѣ (*Ад.*) ѡуѣ (*См.*), гѣ (*Ад.*) гѣ (*См.*). Сюда помітив Смотрицький один приклад з „Адельфотеса“, що находив ся тут поміж молитвенными: дабѣ (*Ад.*) ѡ дабѣ (*См.*)

7) *ѣтрицателныа*: нї.

8) *ѡподобителныа* (*Ад.*) — *ѡподобленїа* (*См.*): їко (*Ад.*) їко (*См.*), їкоже, знáко (*Ад.*) знáко (*См.*)

9) *чиновныа порядкомѣ* (*Ад.*) *ѡускоренїа* (*См.*): ѡбїе, внѣзпѣ.

10) *повелїтелнаа* (*Ад.*) *повелѣнїа* (*См.*): прїйдї, прїйдїте, приведї, принесї, гради, воскреснї (*Ад.*) востáнї (*См.*).

11) *повелителныа* (*Ад.*) *напряженїа* (*См.*): зѣло (*Ад.*) зѣло (*См.*) велїи.

12) *разсѣдителныа* (*Ад.*) *разсѣждѣнїа* (*См.*): наипáче, мнїе (*Ад.*), мнѣ (*См.*), вѣрше, нáменше (*Ад.*), мѣнше (*См.*).

13) *вопросителна* (*Ад.*) *вопрошенїа* (*См.*). Приклади спільні: гдѣ (*Ад.*) гдѣ (*См.*), ѣткѣдѣ, когдá, кáко (*Ад.*) кáко (*См.*), что (*Ад.*) — почтѣ, вѣчтѣ (*См.*), воскѣю (*Ад.*) — вскѣю (*См.*) чѣсѣради (*Ад.*) — чѣсѣ рáди (*См.*).

14) *слагателныа* (*Ад.*) — *собранїа* (*См.*): кѣпно (*Ад.*) кѣпно (*См.*), вокѣпѣ (*Ад.*) вѣпѣ (*См.*).

15) *раздѣлителныа* (*Ад.*), *отдѣленїа* (*См.*). Приклади: вѣзѣ, крѣмѣ (*Ад.*) — крѣмѣ (*См.*), рáзвѣ.

16) *ѡказáтелныа* (*Ад.*) *ѡказанїа* (*См.*): сѣ, ѣиѣ (*Ад.*) ѣиѣ (*См.*).

17) *ѣславителныа* (*Ад.*) — *ѣславленїа* (*См.*): єдвá.

Порівнай „Адельфотес“ к. 153—6 і граматику Смотрицького карт. 187—190.

Дефініція союза в „Адельфотесі“ гласить: **Союзъ** ѣсть часть слова нескланяема, сваззюци иныа части слова во помышленіе со чиномъ; (к. 156) в граматиці Смотрицкого: **Союзъ** ѣсть часть слова нескланяема, иныа слова части чиновнѣ въ развмъ сваззюцаа (к. 191).

Рівнож ідентична в обох граматиках дефініція „**О** предлогъ“. „Адельфотес“ пише: „**Предлогъ** ѣсть часть слова нескланяема, предлагаема всѣми слова частми, во сложеніи и сочиненіи“ (к. 148).

Смотрицкий каже: „**Предлогъ** ѣсть часть слова нескланяема, инымъ слова частемъ сложнѣ и сочинителнѣ предлагаема. (к. 190).

Дальше пише „Адельфотес“: „**ѡ** иноскланяемыхъ глаголѣхъ“: „ѡже имена нѣкаа оубо иноскланяема, нѣкаа же нескланяема, такоже и глаголы иноскланяема глаголются (к. 127).

Смотрицкий повтарае то само: „ѡже именá, ѡва сѣть скланяемаа, ѡва иноскланяемаа, сѣце и глаголы“ (к. 156).

„Адельфотес“ пише: „**о** безличныхъ глаголѣхъ“: **Нѣкаа** же ѡтъ глаголѣ безлична сѣтъ, елика ѡбразъ оубо имѣтъ третяго лица“ (к. 127).

Смотрицкий: „**Безличнн** глаголы, ѡбразъ оубв имѣтъ третягв лица“. Спільні приклади: **подоуаетъ**, **свѣчается**, **можеса** (Ад.) **можетса** (См.), **достѡнтъ**, **присѡнтъ**, **полезно** (Ад.) **пользветъ** (См.). „Адельфотес“ додае дальше увагу: **Страдателнаго** же многа бвыче, всакѡ во страдателное третіе лицѣ можетъ безлично воспрійматиса (к. 127). Смотрицкий передае ту замітку тими словами: „**иже** аще и отъ всѣхъ залогивъ личныхъ глаголвкъ бваты обыкоша, ѡтъ страдателнагв обаче израднѣ: **егѡже** кождо третіе еднственое лицѣ безличнѣ приемлемо бвати мѡжетъ“. (к. 152). Спільні приміри: **пишеса** (Ад.), **пишетса** (См.) **можеса** (Ад.), **можетса** (См.), **слышитса**.

Доволі спільних прикладів находимо також при приложниках:

„Адельфотес“ розріжняе степени:

налагаема (positivus), **разсѡдѣтелна** (comparativus) і **превосходна** (superlativus).

Смотрицкий: **положительный**, **разсѡдѣтельный**, **превосходительный**.

Приклади:

свѣтый, **свѣтѣйшій**, **пресвѣтѣйшій** (Ад.).

свѣтъй, свѣтъшій, свѣтъкѣйшій (См.).

благій, бл҃гшій, израднѣйшій, превлагій, бл҃гшій, презраднѣйшій, израднѣйшій, презраднѣ (Ад.).

благій, бл҃гшій или бл҃гшій, блажайшій (См.).

чистѣйшій, пречистѣйшій (Ад.).

чистый, чистшій, чистѣйшій (См.).

малѣй, малѣйшій, премалѣйшій, мѣншій, наймѣншій, мнѣй (μεῖων) (Ад.).

малѣй, мнѣй или мѣншій, малѣйшій, малѣ, мнѣй, малѣйшѣ (См.).

збѣль, збѣльшій, презбѣльшій (κακός, κακῶν, κάκιστος).

гбръшій, прегбръшій (χειρῶν, χειριστος).

мнѣй (μεῖων)

мѣншій (ἥττων) (Ад.).

злый, горшій, злѣйшій (См.).

вѣлій, вѣщшій, величайшій (Ад.).

вѣлій, вѣлій или вѣщшій, величайшій (См.).

простѣ, простѣйшій, прѣпростѣйшій (Ад.).

простшій, простѣйшій (См.).

крѣпкѣй, бл҃гшій, крѣпчайшій (Ад.).

крѣпчайшій (См.).

далѣче (adv.) далѣй, далшій, далечаншій, далечанше (Ад.).

далѣкѣй, далшій, далечайшій (См.).

славнѣйшій, преславнѣйшій (Ад.).

слѣвнѣй, слѣвншій, или слѣвнѣйшій, преславнѣйшій.

Порівнай „Адельфотес“ (к. 45—7) і граматику Смотрицкого (к. 20—23).

Годі також не замітити, що трактати „w просодїи“ в „Адельфотесі“ (к. 176—179) і в граматиці Смотрицкого (к. 10—14) дуже подібні, хоч і тут умів Смотрицкий бути в деяких технічних вираженнях — оригінальним.

З сего порівняння обох творів видно, що „Адельфотес“ полишив немалий вплив на композиції граматики Смотрицкого. Своєю дорогою оно не зменшає ваги і значення послідної граматики. Хотяй Смотрицкий в своїй граматиці не мав ще точного поняття о деяких особенностях славянської мови (відношене ь і ѣ до самозвуків, значенє носових ж і ж), хоть він по приміру грецької мови (а також „Адельфотеса“) ввів в славянську мову — наголос, придыханє і другі надстрочні знаки, хотяй взагалі старав ся вбрати славянську мову в закони грецької і латинської граматики, мимо сего Смотрицкий яко фільольої має дуже велике значенє. Він умів оминути вже де-

які похибки, які стрічаємо в „Адельфотесі“ (тут читаємо: ἐγώ — *азъ*, але ἐμοί — *моєго* місто *мене*, τόπος *війса*, τέτοιο *бийса*, τόπος — *буйса* і т. п.), освободив славянську граматику від „различїа“, зрозумівши єго нестійність і т. п. Вже в XVII і XVIII в. уміли оцінити як слідує граматику Смотрицкого, коли она стає не тільки підручником в школах на Русі і материялом до дальших видань „словенських“ граматик,¹⁾ але коли московскі виданя сеї книжки стають учебниками в школах Великоросії, материялом для видань граматик великорускої мови,²⁾ коли она взагалі творить епоху в розвою великоруского письменства. Граматика Смотрицкого стає також на довго знаменитим підручником для вичученя „словенської“ мови в полудневих Славян.

Признаючи великий фільмологічний талант Смотрицкого, мушу однак частину сего значеня, яке справедливо придавано утворови Смотрицкого — приписати „Адельфотесови“, що хоть був посвячений головно теоретичному вичученю грецької мови, мимо сего подає немалий материял для укладу других підручників, а поміж ними для граматики Смотрицкого — чим причинив ся не мало до розвою „словенської“ мови.

¹⁾ Граматика „словенської“ мови видана в Кремянці р. 1638 не єсть нічим иньшим як скороченем граматики Смотрицкого. Примірник граматики „словенської“ вид. в Кремянці находить ся в музеум Ставропігії у Львові.

²⁾ В Москві перепечатано граматику Смотрицкого в р. 1648 і 1721. Граматикою Смотрицкого користував ся Людольф, що видав першу російську граматику в р. 1696. Твір Смотрицкого послужив рівнож протогиппою для другої російської граматики напеч. в Голяндії Копієвским. Нею користував ся також знаменитий Ломоносов при виданю своєї граматики російської мови з р. 1755. Тут мушу також замітити, що хоч граматику Смотрицкого в XVII і XVIII в. високо цінено, то найшли ся вже і тогди люди, що зрозуміли слабі сторони твору сего ученого. Дуже добру оцінку дав знаменитий Крижаніч: „Мелетий Смотрицкий для свого трудолюбія і печальности, з якими носив ся для загального добра пишучи граматику, достойний паміти і великої слави; він бувби сотворив річ ще красшу, коли-б не захотів був нашої мови перетворювати на взорах латинських або грецьких. Кожда мова має свої власні правила, ріжні від иньших і тому не можна єї правил справляти на взорах другої мови (гляди: „Архангельскій: „Очерки изъ истории зап.-русск. литературы XVI—XVII вв. Москва 1888, стр. 108). На деякі слабі сторони граматики Смотрицкого вказував також літвіст XVIII в. Тредяковскій в своїм „Разговорѣ о правописаніи“ СПб. 1748 хоч рівночасно відносив ся до неї з великими похвалами і звертав увагу на труднощі, які ставить публіка кождому, хто би хотів граматику Смотрицкого справляти. Се послідне вказує впрочім ва се, що публіка російська XVIII в. не дуже була уступчива на нововведеня або зміни в науці граматики (гляди: А. Пекарскій: „Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ“. СПб. 1862, стр. 184—5).

Для людей, що хотіли би займатися студією над граматиною Смотрицького, годить ся додати і се, що при перегляді жерел, якими Смотрицький користував ся при спсєваню свого твору, не треба випускати з очий також граматики Ляскаріса.¹⁾

---

¹⁾ Студия Засадкевича: „М. Смотрицькій какъ филологъ“ подає вправді доволі цінного материялу для історії розвою „словенської“ і російської мови, однак не дає нам майже ніякої точнійшої характеристики мови граматики Смотрицького і єї відмін. Через се вийшла студия млавою і слабою.

ОПИСЬ ПОДІЛЬСЬКИХ ЗАМКІВ 1494 р.,

подав М. Грушевський.

З кінцем XV в. в джерелах українсько-руської історії виступає категорія, що далі, особливо в протягу XVI в. займає першорядне місце і особливо недорівняне становище має в історії суспільних і економічних відносин — розумію різнородні описи (справоздання, інвентари, ревізії, люстрації) замків і королевщин. Правда, вони не однаково важні й цікаві — се залежить від кругу питань, на які мала відповісти така опись, кругу фактів, який брав такий ревізор чи справоздавець, але й навіть менш цікаві меж ними дають суму материялу для внутрішньої, суспільної й побутової історії, який ми в иньших джерелах лише крихтами збирати можемо.

До найранішніх — взагалі не численних памяток сеї категорії належить опись подільських замків з р. 1494. Вона стала звісною не що недавно — скільки знаю, д. Олександр Яблоновський, заслужений робітник на ниві нашої історії, перший познав мив з нею світ в своїй розправі *Podole u schyłku XV w.*, друкованій в Атені 1880, VI—VIII, де користав з неї для характеристики переважно економічного й колонізаційного стану Поділя в XV¹⁾ в. Працюючи над Поділем, дістав я з архиву скарбового (Казенной Палаты) в Варшаві копію сеї описі²⁾ і покористав з неї в своїй монографії про Барщину (с. 65—7). Самий документ думав я умістити в дипломатарию подільским XV—XVI в., до якого збираю материяли кілька літ, але як виданне сього дипломатарія зтягаєть ся,

¹⁾ Поданими там відомостями покориставсь педавно д. Сіциньський в своїй праці про Камінець.

²⁾ За посередництвом проф. В. Антоновича, якому при сій нагоді складаю подяку.

то уважаю користним видруковати сю важну памятку поки що особно. Переховуєть ся вона, як згадано було, в варшавськїм архиві Казенної Палати, Архив старопольський, відділ 54, кн. 19; писана на аркуші перегнутім (т. зв. дудка), письмом недбалим тогочасним і займає 10 листків (від 103 до 113 — книга, як і иньші, оправлена на ново, з ріжних актів). Є се опись подільських замків Скали, Каменця, Смотрича й Летичова й їх доходів, споряжений при передаванню їх старості подільському Станиславу з Ходча; про Летичів там, правда, дуже мало, бо ревизор туди не поїхав з страху перед Татарами, як сам щиросердечно признаєть ся.

В вступній замітці я не маю заміру вичерпувати цілого запасу відомостей, які ми знаходимо в сій памятці, як тому що по часті се робило ся в згаданих вище працях, а головнійше тому що се в малій замітці й не можливо, бо в значній часті сї відомости в повній своїй цїні виступають лише при зведенню до купи з иньшими джерелами. Зазначимо лише побіжно кілька черт головнійших.

Передовсім опись дає нам ясну картину тяжкого, руїнного становища Поділя в тім часі. То був период интензивних нападів на Поділе его сусідів полудневих; при кінці версеня Татари, як оповідає Бельський, пограбували Поділе й Волинь й розбили королевський двір на повороті коло Вишневця. Перед тим, як довідуємось з реляцій московського агента в Криму, Стефан воевода молдавський двічі посилав сина „вевати“ Поділе й пропускав тудиж двічі турецьке військо¹⁾; мабуть до одного з сих походів належить звістка, що військо волоське напало несподівано на подільські краї, взяло чотири чи три замки, попало іх і багато осад, побило людей й позабрало в неволю разом з худобою й ріжною здобичею.

Сї погроми волоські мали глубшу причину в тогочасній польсько-волоській політиці, але опись об'ясняє іх також сусідескими зачепками: „коли селяне (в Лясковиці) спитали боркулаба хотинського, нащо він сказав се зробити“, (той сказав:) „тому що воевода подільський забрав у мого пана, воеводи волоського, 100 волів і 7 півбочок грецького вина“.

Становище Поділя по тих находах ілюструє наша опись, зложена при кінці 1494 р. Дуже воно виглядає смутно. Так в околиці Скали з семи сел замкових три (Озерани, Жилинці, Угринковці) були так страшно спустошені Татарами й Волохами, що не зостало

¹⁾ Бельський в вид. Туровського II р. 894, Сборникъ истор. общества т. XLІ с. 181, порівняй мартиролог подільских руїн в моїй монографії про Барщину с. 65.

²⁾ A. Jabłonowski — Sprawy wołoskie za Jagiellonów (Żródła t. X.), Akty p. 33.

ся й одного чоловіка, в четвертім (Лояновцях) десять дворич стояло пустими, а решта селян мала свободу задля татарського погрому. В околиці Камінецькій згадуться лише два села, й обидва зруйновані Волохами — боркулабом хотинським: в однім було 50 дворич, лишилося лише 11, і з тих задля руїни не приходиться жадного чиньшу; теж і в другій. В околиці Смотрицькій з семи сіл два ще давніше опустіли, три того року Татари зруйнували. В околицю Летичівську, як згадано, ревизор навіть поїхати не одваживсь *propter timorem Tartarorum*.

Щож супроти сих страшних руїн ставляла польська колонізація державна? Гай-гай! В Скалі стіни не мають заборол, пообгнивали так, що вийти на їх ревизор не міг, артилерія складалась з 11 гаковниць і 3 фуклерів, до сих ревизор не міг і доступити, бо стояли двоє на стіні, а вийти не можна: сходці погнили. В Смотричу одна частина замка забудована на ново, де стояли комори міщан і шляхти для ховання річей, а друга — стара й зруйнована, гармата складалась з 7 гаковниць і фуклера, що стояли над воротами в коморі престарій. „Столичне місто Камінець“, *antemurale Christianum*, як его звали, головна твердиня цілої південної границі, так представляється у ревизора: „сей замок майже весь зруйнований, зруйнований“, „все майже будованне замкове зруйновано, знищено, зруйновано, всі кутки порожні, так що сором таке писати чи казати про такий визначний замок“; не ліпші від того й стіни. Артилерія значна, але припасу до неї небогато; щож до запасу для людей, то в одній коморі ревизор „не знайшов ані хліба ані пиття, тільки сморід і все таке“, і нарешті зауважає: „знайшлося два бики за два злотих, а запасу ніякого, ані мяса, ані муки, ані солоду, ані збіжа, ані овочів, ані кавалка хліба, ані міри соли, ані пива, ані меду, ані паши коням в замку, чи на гумні, тільки два стоги сїна на полі“. Тож була що до того підстава для жарта, який знаходимо тут же на особному клаптику: навязуючи до звісного прислів'я про „польський міст“, невідомий каламбуріст пише, ніби цитуючи папу Григорія Великого: „міст польський, жовнір австрійський, черниця баварська, віра угорська, рада литовська, віра пруська, побожність руська, піст німецький, будівля Скали й Каменця — все се нічого не варто“.

При таких небезпечних обставинах життя цілком зрозуміло, що ми достереігаємо лише незначні сліди чужої колонізації, що в відомостях описі виступає так сильно елемент руський. Межи міщанськими йменнями Скали виступає на яких 70 імен, окрім ландвійта Станіслава, ще 3—4 імення більш-менш певно польські (Войтко, Мазурова, Миклашова) і кілька непевних (Михно — пор. Михно

в Київській літописі під р. 1174, Янеч — пор. Яня київського, Михаль, Marczin). В Каменці була більша колонія польска, на жаль не маємо реєстра імен, але цікаво, що тут в замку приходиться руська церква (ecclesia Græcorum), де править ся щоденна служба rittu gutenico sive greco і то під страхом урядової кари за упушення — одної копи грошей. Про села нема чого й казати — де й приходять, то лише ймення руські.

Виключивши пополохи, небезпечність, становище селян було не зле. Одиницею господарською було дворище, агеа (більший ґрунт), і на дворищі виступає по одному господарю (хоч то властиве могла бути й господарська спілка, більша родина з приймами, спільниками). Худоби досить, і взагалі селянство виглядає заможнo. Оповідуючи про с. Лясковицю, де до погрому волоського було 50 дворищ, ревізор каже, що боркулаб хотинський забрав у селян звідти 400 овець, 520 коней, 300 свиней. З с. Крогульця забрано було — у одного селянина 10 волів і 14 корів і чверть меду, у другого 5 волів, 5 корів, дві свити й 7 сорочок, у третього 5 волів і 6 корів, у четвертої — вдови 5 волів, 7 корів і 2 коней, у пятого 6 волів, 5 корів, 2 коней.

Дуже цікаві, бо найраніші для Поділля, відомости про селянські податки й обовязки. В с. Пятничанах кожде дворище дає 10 грошей широких, бочку віска й 3 третиники пшениці, по 2 курей, 20 яєць; окрім того давали, як скрізь, медову дань і мабуть щось робили (хоч про се нема згадки). То мабуть була загальна норма в околиці Скальській, бо тіж числа виступають в зруйнованім селі Лояновцях, „як вийде свобода“, а хоч нема тут 10 грошей, то певне — з недогляду. В камінецьких селах через зруйнування не дають ніяких чиншів, „тільки роблять замкову роботу, коли їм скажуть“. В околиці Смотрицькій в с. Білій платять на св. Мартина 7 грош., по 16 денарів рахуючи, 1½ бочки віска і пів бочки пшениці, сир і 20 яєць на Пасху. В другім селі — Личкові платять 7 грошей, 1½ бочки віска, ½ корця пшениці, сир і 20 яєць. В Скалі міщане платять по 10 широких грошей, хто оре ґрунт, і по 8, хто не оре. В Каменці платилось з лану по золотому.

На жаль не можемо звести селянських податків, не маючи поданої ціни хліба. Але все таки наведу для порівняння податки з Камінецьчини середини XVI в. (в ілюстрації 1564 р.) — в с. Переворотю, де селяне „сидять на чиншу урочнім грошовім“, платять ся з господарства по 2 злотих і 2 гр. подимного, по 2 курей і 20 яєць, окрім дані від овець, свиней і пасік; загально приходиться ся на господарство всего звиш 6 злотих; в сусідних селах — Го-

лоскові й Киптинцях приходить по 5 зл. В східнім Поділю (Барщині) завдяки істнованю стації, на господарство приходить 9—10 зл.¹⁾. Тимчасом вартость абсолютна монети не зменьшилась за той час і в двоє, а широкий гріш числивсь на $\frac{4}{3}$ звичайного.

Нарешті зауважу, що виступають в описі в сільських громадах в атамани, также як в сусідній Галицькій землі, а поруч них виступають слуги. Зверну ще увагу на вказівку про отумерщину — (manus mortua — Crassieyow).

На сьому кінчимо уваги. Копію описі я порівняв з оригіналом підчас останньої подорожи до Варшави. Друкуєть ся вона без усяких перемін (тільки ріжницї u і v, що уживають ся без ріжницї, в латинських словах я не достерегав); в ( ) взяти букви з скорочень оригінала, в [ ] — додані з контексту, яких в оригіналі нема.

Львів, 26 червня с. ст. 1895.

Castrum **Skala** resignatum est dno Stanislao de Chodecz, capit. halicziensi feria quarta post festum sancte Katherine proxima 1494.

In primis murorum defendicula nulla, alias lessowanye.

Item in castro edificia: penes valvam edificium ad modum stube magne, sed neque tectura, neque fenestra, neque hostium, nec fenestre.

Item in cornu castrі penes dictam stubam sive edificium tres camere nobilium.

Item stuba nigra, in qua fornax bona nigra, due mense, quatuor scampna et media tunna aceti.

Item ante stubam palacium destructum, ruptum, minosum, in quo pendent septem baliste nullius valoris et octava balista — arcus seorsum et szocho seorsum. In eodem palacio quatuor scampna et cimba pro piscatura et cipus iacent.

Item sub stuba nigra est reservaculum, sive camera, alias spyzarna, in qua sunt tria lintria, alias koryta, vacua, frusta salis in uno lintreo salis colomiensis et sepum ad quantitatem unius lapidis.

Item tela, alias szypy, unum vas alias byrzwyenyca, alias po polsku czwarthka.

Item ibidem brzechvy ad existimacionem unius capecie.

¹⁾ Барское старство с. 128, Архивъ Юго-Западной Россіи VII, II. 171.

Item pulveris pixidarum vas parvum non plenum, alias byrzvye-nicza etc.

Item in alio vase eciam pulveris modice et in saccullo de corri-gio totidem.

Item globi pixidarum tam parvi quam magni, alias kulky, modici.

Item clavi pro scindryliis, alias gontowe, ad existimacionem duo-rum millium.

Item sub nigra stuba celarium, in quo reperi quatuor tunnas cervisie magnas et duas tunnas vacuas, szzetvassch sive drybusch, dzberlyg, canterus ligneus et tres ciphi lignei, alias rostuchany.

Item alba stuba bona clonowa, fenestre papiree, fornax mediocris de albis, mensa parva bona, tria scampna magna penes parietes, alia duo scampna parva ante stubam; palacium bonum cum secreto.

Item in eadem stuba XI hakounicz et XII-a fracta et destructa; prochownicze tres, ffoglari tres.

Item lucibulare ferreum bonum. Apud quodlibet hostium catene, skobly salve.

Item a stuba alba ad nigram est gradus sive transitus etc.

Item sub alba stuba est camera sive spycherz, in qua sunt duo reservacula alias szasyeky vacui.

Item carluby sex vacui.

Item in eodem spycherz celarium, in quo reperi modicum de rapis et vas caulium, alias drybussch.

Item in alia camera sub eadem stuba parum carniū ad taxam quinque grossorum et vas in quo carnes salsati solent, in quo reperi duas porciones carnis bovine.

Item supra muros duo foglari sunt de numero istarum pixidum; sed ascendere super muros non potui propter minosos gradus et se-mitas murorum.

Item duos boves nigras reliquit dominus palatinus Podolie ibidem in valore unius marce et porcus satis levis, tres ancas et XII gallinas.

Item in castro sunt camere civium et nobilium, in quibus habent res suas sive deposita tempore necessitatis, et sunt tres.

Item in oreo remanserunt quatuor cumuli, alias stogy, avene, tritici duo stogy, stok ordei.

Item stabulum pro equis ante castrum, in quo XL-ta equi stare possunt.

Item braseatorium, alias browar, cum vasis pro braxacione cer-visie, alias due kadzy, koryto, kossz, pywny kocziel.

Proventus castris et opidi Skala:

Item in primis allodium bonum, sed pro hyeme non cultum, non satum, nulla peccora, nulli equi, non anse, non galli, neque pullus repertus est, omnia desertata et domus allodialis desertata.

Item theoloneum salis, a quolibet curru salis, in quo duo boves vel quatuor trahunt, lapidem salis colomiensis dare solent.

Item a quolibet curru mercanciarum, de Camyenyecz in Leopolim transeunti, quomodocunque sit oneratus, per quatuor denkas; sed de civibus camenecensibus a curribus ipsorum per duas denkas; alii omnes per quatuor denkas.

Item omnis opidanus in Skala, qui colit agrum, solvit X gr. latos, et qui agros non habent, solvit quilibet seorsum per octo latos gr.

Item duo molendina aquatica, unum in medio milliari a Skala, in quo brasea molunt, aliud in Loyanoweze, in quo frumenta communia molunt, prout in villis inferius scriptis reperientur.

Opidum Skala, in se continet domos et agros possessionatos:

Item Swiathkowiez colit agrum, sol[vi]t X latos,

Item Kunassowa solt X latos,

Item Chrolecz solt X latos,

Item Stephan solt X latos,

Item Thimass solt X latos,

Item Naum solt X latos,

Item Vassicz Helie X latos solt,

Item Dyak X latos solt,

Item Olexandro X latos solt,

Item Janyecz X latos solt,

Item Mychno X latos solt,

Item Coyko X latos solt,

Item Czurilo X latos solt,

Item Cuszmya X latos solt,

Item Janko X latos solt,

Item Lewko X latos solt,

Item Panassovagya X latos solt,

Item Hryn X latos solt,

Item Dymyter X latos solt,

Item Panasth X latos solt,

Item Hawryszowyecz X latos solt,

Item Sydor X latos solt,

Item Kosska X latos solt,

- Item Michal X latos solt,
Item Trusch X latos solt,
Item Stephanycz X gr. latos solt,
Item Zynkowycz X latos solt,
Item Lawer X latos solt,
Item Myedor X latos solt,
Item Syemko X latos solt,
Item Olipyer X latos solt,
Item Petrassch X latos solt,
Item Mychnova X latos solt,
Item Vassko X latos solt,
Item Iwan Lyssy X latos solt,
Item Marczyn X latos solt,
Item Charko X latos solt,
Item Vchovagya X latos solt,
Item Ignathko X latos solt,
Item Skuravovicz X latos solt,
Item Bobrek X latos solt,
Item Svyszczowycz X latos solt,
Item Kostuk X latos solt,
Item Smykowicz X latos solt,
Item Stan. lantwoyth X latos solt,
Item Dmytrzcz X latos solt,
Item Mali Dyaczek X latos solt,
Item Ivanowa Holopothyleza X latos solt,
Item Kalavr X latos solt,
Item Meressko X latos solt,
Item Voythko X latos solt,
Item ibidem, qui non colunt agros:
Item Marczin octo latos grossos solt,
Item Manczvl octo grossos latos solt,
Item Hanusskov octo latos solt,
Item Kythyczyna octo latos solt,
Item Jakym octo latos solt,
Item Chorzytomycz octo latos solt,
Item Clvnovagya octo latos solt,
Item Steczko octo latos solt,
Item Hvssaczka octo latos gr. solt,
Item Polypan octo latos solt,
Item Mazvrowa octo latos solt,
Item Vychtowa de media area quatuor latos solt,

Item Miklassowa octo latos solt,
 Item Vollossowa octo latos solt,
 Item Ivachno octo latos solt,
 Item Myedzwyecz octo lato solt,
 Item Szachnowycz octo latos solt.

Ibidem in antiquo opido octo aree deserte.

Item in novo opido alias na Nowym rynku XX aree possessionate, sed habent libertatem, et X aree deserte ibidem.

Item ibidem est advocacia, que habet tercium denarium omnium censuum de opido.

Item ibidem theoloneum ad existimacionem aliquando XXX sexagenarum rutenicarum, et quelibet sexagena valet XX latos grossos, aliquando XX sexagenarum.

Summa censuum de opido XVIII marce minus VIII grossis.

Item ville ad Skala pertinentes:

Villa Pyathnyczany, habet in se areas sive kmethones possessionatos, quilibet eorum seorsum solt per X latos grossos, per tunnam avene et per tres trzeciynyky tritici, per II gallos et per XX owa pro festo Pasthe.

Item kmethones in villa hy sunt:

Item vataman, alias Fyedor in area,

Item Radecz in area,

Item Iwan in area,

Item Syenko in area,

Item alius Iwan in area,

Item Climk(o) in area,

Item Michael in area,

Pop liber,

Item Onaczko in area,

Item Steczko in area,

Item Volosch in area,

Lauryn, qui non colit agrum neque laborat, solvit X latos gr.

Item molendinum in eadem villa, sed hoc tempore non molit propter destruccionem et stangnum exile ibidem, quod non venditur, sed pro mensa pisces pranduntur.

Ibidem prata, dicta syanozaczy et XII deserte aree.

Item villa Z a v k o v y e, de qualibet area possessionata pari modo solt, sicut et superior villa.

Ibidem kmethones sive aree possessionate:

In primis Phylimon in area,

Item Iwan in area,

Ibidem aree deserte octo.

Item villa Crassieyow — in illa unus homo Anthon, qui solt de area sicut supradictarum villarum unus de kmethonibus.

Ibidem aree deserte quinque.

Ibidem est servus antiquus dictus sluga.

Item dominus palatinus Podolie recepit de Zavkouye quatuor boves et quatuor vaccas post manus mortuas et agros desertos fecit, quia et frumenta tollit.

Item de Pyathnyeczany recepit duos boves remortuos.

Villa Loyanowicze habet libertatem propter destructionem Tartarorum, et sunt in ea hy kmethones in areis possessionatis:

Item Vassiel vataman,

Item Vassiel Mylossevicz,

Item Ryczko Volosyn,

Item Ivanyecz Rogala,

Item Massko,

Item Maliss Mali,

Item Fedor,

Item Onaczko,

Item Zan Lewa,

Item Stanyecz Ostawko,

Item Passko Mlynarz,

Item Ryczko Hrynyecz,

Item Andrey,

Item Kvylylo sluga, qui servit equo,

Item Radzecz,

Item Syenko.

Ibidem X aree deserte. Et postquam libertas expirabit, solt quilibet seorsum per tunnam avene et per tres trzeczynyky tritici, per II gallos, per XX owa pro festo Paste.

Villa Jesierzany,

Villa Zylyncze,

Villa Vchrynkowcze.

Iste ville omnes sunt desertate per Tartaros et Valachos ita, quod nullus homo ibi habitat. Ibidem anno presenti quatuor tunne de melle fuerunt recepte et quelibet tunna vendita per XIX florenos.

Querele in alio registro continentur, est ita v(eru)m.

1494. Castrum **Самуенуецз** est resignatum sabbato in vigilia sancti Andree apostoli.

Istud castrum est in fere totum ruptum, destructum, prout hoc laciis inferius patebit. In primis in dicto castro: stuba magna cum fornace terreneo, in qua sunt roborata bona, licet antiqua, sed desuper tectura ruinosa, et malum palacium ante stubam, super quo palacio eciam tectura mala.

Item in eadem stuba quatuor mense ex asseribus more castri, alia parva et mala, alia rupta per medium, quinque scampna penes parietes et duo ante mensas et aliud parvum.

Item in eadem stuba lucibulare in medio stube pendet, de cornibus cervi paratum.

Item in eadem stuba pixides in pariete, alias hakownicze, triginta due et stampel unum ad modum veru, quo pulveres tridunt in pixides.

Item due lopathky ferree super corules imposite, quibus sippant pulveres in pixides et machinas¹⁾.

Penes hanc stubam sive palacium est ecclesia Grecorum, in qua singulis diebus dominicis canitur missa rittu rutenico sive greco sub pena unius sexagene.

Item est et alia domus penes domum et stubam magnam, in qua est ex una parte reservaculum, sive camera. alias spyzarnya, in qua nil reperi preter duos linteres alias korytha; sub eadem camera est celarium, in quo nil reperi: non panem, non potum, ymmo fetorem et reliqua etc.

Ante celarium quatuor actualia vacua iacent non bona, kolyg pywny y kossch pywny.

Ex opposito celarij in eadem domo est camera sive reservaculum, in qua sunt tela, pulveres machinarum et alia inferius scripta:

In primis baliste duodecim mediocriter bone et nonaginta male, fracte, nullius valoris.

Item ibidem quindecim rucznicze fracte, alias zaskodne, que stipendarii, dum ibi fuerunt, reposuerunt in castro.

Item hakownycz ibidem reperi quinque bonas et unam fractam

---

¹⁾ На окремих клаптику паперу, приліпленім тут: Tot vasa spunthw, sagitarum, alias szchypw, pulverum in tesauo ecclesiastico ad beatam virginem continentur et reservantur: item duo vasa spunthi, item quadraginta vasa et unum vas sagitarum szchypw, item undecim vasa cum medio pulverum (трохи низше — sunt hec). Item ecclesia sancte Marie in Самуенуецз regale do (дажі урвано той впадоць).

Item kolky sive glothy ferre pro parvis pixidibus, modice; alie vero — pro machinis et tarasnicze — lapidee; kule sunt non multe, non modice.

Item machinarum pulveres in duobus vasis, alias w byrznyevy-zach, per medium, noviter recepti, et unum vas plenum, alias bezcolka.

Item novem vasa tela alias zypow — byrzvynecicze sive bezculky, et in linterio, alias w koriczie, tela, ad existimacionem duarum capeciarum, et brzechew ad existimacionem unius bezculka sive byrvyenicza. Supra hanc cameram est et alia camera pro habitacione familie; super eadem domo tectura mala, rupta.

Est et alia domus, sive gaza, alias spycherz, in qua sunt due camere, in quibus nihil reperi preter aliquot katluby vacui.

Sunt duo boves in valore II florenorum, item nulla victualia, non carnes, non farine, non brasea, non frumenta, non legumina, non bucella panis, non modium salis, non cervisia, non mel, non pabula pro equis in castro et in oreo reperta sunt, preter tres cumulos alias stogy feni in campo; ymmo tota edificia fere rupta, destructa, evacuata sunt, omnes anguli vacui, ita quod vereor de tam insigni castro talia scribzre vel dicere.

Item est penes hanc gazam alia domicula, in qua est stubella parva alba mala, intus argilla dealbata, alias lepyona. In hac stubella est mensa parva et tria scampna et fornax ex albis cum duobus orificijs alias czeluszcy, ita quod propter magnum fumum fit parskosch. Est secretum penes dictam stubellam et hostium ex stubella; ex opposito fornax, ubi nimius fetor. Ante stubellam est palacium parvum et due camere penes palacium. Ex opposito stubelle est caminata parva pro uno homine satis honesta tibi soli (sic), cum secreto.

Item est et alia domicula parva, noviter parata pro mansione unius viri, in qua stubella parata, sed nondum in illa fornax est facta; est et palacium ante stubellam.

Item sunt szramby de robore quercino parati, incipiendo a turri, que stat versus civitatem, usque ad murum, ubi Vyetrzich bozy brat lapsus est, cum turri supra sramby, nulla tectura neque lessszovanye.

Est et modicus murus versus campum penes sramby et turris, ex lapidibus munita, satis bona, sed vetusta, super qua custos sive tibicina moratur, tectura super dicta turri mala, lacerata, nye obyta.

Item penes hanc turrim sunt isthbycze sive sramby, super quibus sramby fuerunt kossly, sed iam corruerunt, et tectura nulla; ab istis isthbycze est eciam modicus murus malus usque ad valvam aliam castri, que est a campo versus Scala. Super hunc murum sunt camere sive custodie, alias strosnicze, mediocriter reformate et alie nul-

lius valoris. Supra valvam predictam mediocris reparacio, penes hanc sunt edificia pro tuicione parata usque ad fossatam, versus civitatem in locis, sed assensus ad illa malus. Ibi est puteus, a fundamento munitus et supra de lignis reparatus, sed aqua in inferioribus terre, sed de isto puteo sine fonte aqua non recipitur.

Eundo a valva campestri ad valvam civitatis est domicula supra fossatam castrensem, ubi pixidarius manere solet, qui propter defectum exivit foras.

Est domicula eundo a turri campestri, rupta, mala, minosa, in qua sunt due camere foraminose.

Est stuba antiqua magna, supra quam nulla est lectura. Penes hanc stubam est coquina satis honesta, licet minosa.

Est penes coquinam stuba nigra, in qua custodes se calefaciunt, mediocriter bona, sed tectura mala.

Item penes hanc stubam sunt edificia nowa, bene tecta, in quibus est edificata stuba, et fornax ante stubam bona, in qua pistatur panis. Penes hanc fornacem est braseatorium alias browar, in quo sunt caldear pro cervisia braxanda y dwye kadzy.

Item penes hec edificia est turris versus civitatem, bene tecta, sed extra non circumscita, alias nye obyta.

Eundo de castro ad civitatem sunt stabula equorum mala.

Est et domicula portuarij penes valvam castris, que est circa pontem.

A fossata versus civitatem usque ad fossatam versus Choczym est campus et ruppes sunt ex opposito turris a Scala eundo. Ibi dominus Sczesny voluit facere fossatam a campo et fregit ruppem cum magno labore, et est iam ibi fossata facta ad altitudinem duorum virorum aliquibus locis, in alijs magis, in alijs minus, sed propter duriciam lapidum sive ruppis cessavit a labore.

Proventus castris Camyniecz.

In primis de civitate, de advocacia Armenorum sedecim sexagenas numeri polonicalis pro festo Epifanie solverunt.

Item de advocacia Rutenorum duodecim sexagenas eciam polonicales pro dominica conductus Pasche solverunt.

Item de torculari cereo Rutenorum quatuor sexagenas polonicales pro festo Petri et Pauli solverunt.

Item de laneis Armenorum et Rutenorum decem sexagenas polonicalis numeri solvunt pro festo sancti Martini.

Item habent agros insimul Ruteni et Armeni ad existimacionem quinquaginta laneorum.

Item de laneis Polonorum, qui eciam sunt quinquaginta, decem sexagenas polonicales, de quolibet laneo per florenum pro festo sancti Martini solverunt.

Item triginta unus mercator de omni plebe, quilibet seorsum solvit pro singulis quatuor temporibus per septem gros. cum medio numeri polonicelis.

Item pannicidia Lechitarum viginti unum, de quolibet seorsum per medium florenum pro quatuor temporibus singulis solvunt, et unum desertum pannicidium, de quo ab aliquot annis non solverunt.

Item pannicidia Armenorum novem, eciam per medium florenum pro quatuor temporibus singulis solverunt a quolibet seorsum.

Item de macellis sutorum Lechitarum solverunt sexagenam polonicalem cum quatuor grossis polonicalibus pro quatuor temporibus singulis.

Item de macellis carnificum, que sunt novem, solverunt a quolibet seorsum per florenum semel in anno.

Item a qualibet taberna Armenorum et Rutenorum per septem gr. cum medio solverunt singulis quatuor temporibus, que taberne hoc anno fuerunt decem, sed non omni anno fit unanimiter, vel minus vel magis.

Dominus palatinus Podolie michi dixit, quod cives abstulerunt macellas panum a castro et soli tollunt censum predictum. Postquam ipsos requisivi nomine vestre maiestatis, negaverunt et dixerunt, quod ista macella [non] fuerit ad castrum.

Item sutores Armenorum et Rutenorum solvit quilibet seorsum per calceos laboris eorum in castrum post festa Pasce, sed numerus illorum nescitur, quia aliquando magis, aliquando minus.

Item decima apum per universam Podoliam de villis regalibus, ista decima non omni anno fit equaliter, hoc anno fuerunt duodecim tunne mellis de omni tenuta Cameneyzensi, et quelibet tunna vendita est per decem novem flerenos hungaricales.

Theoloneum non equaliter fit, didici tamen ab isto viro, qui a multis annis exigit teoloneum, quod non extendit magis ad ducentos florenes, aliquando magis, sed post hanc cladem pestis si se extendet ad ducentos florenos.

Item molendinum iuxta informacionem certorum virorum poterit dare panes et cervisiam pro viginti vel modico plus personis per annum.

Ville ad castrum Camyenyecz:

In primis villa Laskovicza, habet in se kmetones possessionatos, sive areas:

In primis Hrynyecz sluga, Harilo vataman, Pasko Iaczko, Łuca Fedor, Hradziecz, Choczko, Olexina, Lassar, Ignathy Ffedor, Pigulka, Pop. Ista desertata et spoliata per Valachos, et nullum solverunt censum, sed sunt obligati ad omnes labores castris.

Capitaneus Choczinensis de ista villa recipere mandavit communia peccora: quadringenta oves, quingentas viginti equos, tricentas scrophas preter res domesticas.

In ista villa quinquaginta erant aree possessionate, et nunc prout in registro continentur.

Quando per istos kmetones capitaneus choczinensis requisitus fuit, quare hec facere iussit, — „eo quia palatinus Podolie recepit domino meo, palatino Valachie, centum boves et septem vasa vini greci, alias polkuffky“.

Villa Krogvlec — ista villa est spoliata de omnibus rebus, sicut et Lasskovicza, uno tempore per capitaneum choczinensem et per homines sui capitaneatus. Isti sunt kmetones in Krogulecz:

Lubyan, cui recepti sunt decem [boves] et quatuordecim vacce et quartale de melle.

Alius kmeto Phyetko, isti kmetoni receperunt quinque boves, quinque vaccas, duas tunicas et IIII camisias.

Item Lewko kmeto, cui receperunt quinque boves et sex vaccas.

Item vidua Olexa, cui receperunt quinque boves et septem vaccas et duos equos.

Item kmeto Jezyp, cui receperunt sex boves, quinque vaccas et duos equos; eidem homines de Choczym violenter receperunt viginti mellifidia apum et omnes res domesticas dictis kmethonibus receperunt. Isti kmetones nullum dant censum, sed omnes laborant labores castris, quociens ipsis mandatur.

Machine magne castris Camyenyecz sunt iste:

Item machine undecim: una magna tarasnicza, quatuor poltarasnicze, machine quatuor modice, minores quam magna tarasnicza, due polhufnicze.

Iste machine sunt locate in his locis: ista magna tarasnicza est locata penes turrim castrensem versus civitatem cum alia minori, sed lectus illarum mali sunt; alia machina similis huic minori est in arce, alias w baszie, w szrabogyen in lecto; alia pixis, sive machina, iacet penes arcem pefatam versus campum sine lecto p[rope] alias polhufnicze,

ad modum mosgerz; alia machina similis prime inferiori stat in parte castris versus civitatem; alia pixis, alias polhufnicza, stat circa rotham fontis sive putei castrensis, et poltarasnicza in quadam basta secus fontem; alia penes coquinam, due super turribus versus campum et versus civitatem; mosgerz in domicula pixidari iacet sine lecto ¹⁾).

1494. Castrum **Smotricz** est resignatum feria quinta ante festum s. Nicolai proxima.

Hoc castrum in se ex una parte minosa habet edificia et vetusta, ex alia parte sunt edificia ex optimis roboribus quercinis parata, de novo erecta, in quibus opid[an]i et nobiles loci illius habent cameras pro conservacione rerum suarum necessitatis tempore et fere occupaverunt medietatem castris.

Arma et defencicula et victualia castris:

In primis septem hakownicze et octavus foglarek in nigra stuba, que est supra valvam introitus castris, intus munita muro vetustissimo. In ista stuba nigra iste hakownicz sunt per me reperte et alia inferius scripta, dwa stampa ferrea, kulek ad existimacionem unius capecie.

In eadem stuba mensa bona, scampna duo penes parietes et tercium ante mensam.

Ibidem pulveres pixidarum in sacco de corrigio modice.

Item in valva stat foglar in lecto super rotis et aliud supra valvam turris.

Ibidem baliste in valva pendent novem veteris artis, sed nullius valoris, et septem fracte.

Item in spyzarnya byrvyenicza pulverum pixidarum, in alia byrvyenicza pulveres eedem ad existimacionem unius olle vasis vini.

Item tela due byrvyenyecze: una plena, alia non plena modicum.

Item kule lapidee pro foglari XC.

Item pisum tunna cum media minor, pars nigri quam albi.

Item tunna tritici.

Item semen canapi ad existimacionem cori cracoviensis.

Item byrvyenicza pultes ordeaceas.

¹⁾ На окремім клаптику паперу старанним письмом к. XV або 1-ої пол. XVI в. написано: Pons polonicalis, miles australis, bavaria monialis, fides hungarica, consultacio lithvanica, Prutenorum religio, Rutenorum devocio, Almanorum ieiunia, Skala et Камуенуецз edificia — nichil valent omnia, h. Greg. II Moralium. Клаптик уміщений тепер серед опису Смотрицького замку. Автором сього жарту міг бути сам ревізор бо і в описі подибуємо жарти (як nil inveni ymmo fetorem), та рямі: non oves non boves etc.; villa Czernna Chusta — yescze za Odrovasscha putha.

Item farina plus quam media tunna.

Item avena tunna cum media.

Item sal ad existimacionem cori crac.

Item supra spyzarnia sunt octo parne lardi illius provincie et aries excoriatus.

Item in cellario duo octualia cervisie plena, in tercio per medium.

Item media tunula aceti. Duo octualia vacua et dribusch vacuum et II dribuszy caulium et rappe ad aliquot coros.

Proventus opidi et villarum:

Item tempore domini Odrowassch quilibet opidanus dabat bovem in tercio anno et singulis dant decimam mellis illi qui apes habent.

Item molendinum sub castro mediocriter bonum, ita quod panis neque cervisia ex ipso non sufficiet pro XXVI personis per annum, iuxta existimacionem anni presentis, propter pestem et desertacionem.

Item stangium, quod castrum ex ipso pisces pro mensa habere potest, sed non pro vendicione.

Allodium sub castro non cultum, non satum, edificia desertata et destructa; in dicto allodio nulla peccora vel pecudes preter quinque porcos, non oves, non hoves, non pulli, non ance nihil etc.

Villa Byela — habet in se quatuor areas possessionatas, de quilibet seorsum solverunt pro festo sancti Martini per septem gr. in dencis, et quilibet grossus valet quatuor denkas, et denka quatuor denarios, tunnam avene cum media, mediam tunnam tritici et pro Pasca per caseum et XX owa. Est ibi vataman et sluga. Est ibi stangium vatam[an]i, sed de castro piscant pisces quando opus est, hoc est de iure.

Villa Czermna Chusta — yescze za Odrovasscha pustha. Ibi nulli proventus sunt.

Villa Oknyna — eciam a tempore Odrowasz deserta.

Villa Lyczkow — habet in se areas possessionatas octo cum vataman, quilibet ipsorum seorsum solvit per septem gr. in dencis, per tunnam cum media avene, per medium cori tritici, per caseum et per XX owa ut supra.

Villa Tatarsky Makorow — desertatata hoc anno per Tartaros. Ibidem est stangium non magnum, quod potest dare pisces communes circa dimissionem tria actualia.

Villa Trichowcze — hoc anno deserta per Tartaros.

Villa Loskowcze — hoc anno deserta per Tartaros; de ista villa sunt duo homines more inquilinorum.

Est eciam ibi proventus: decima scropharum et mellis. Hoc anno duntaxat cum media actualia de melle.

Opidum **Laticzow** cum tribus villis. Penes opidum est molendinum, est stangium bonum et allodium, sed nec cultum neque satum.

Villa **Laticzow**.

Villa **Leniszow**.

Villa **Harbaszow** — ibi est molendinum et stangium medio-criter bonum. Est ibi eciam decima mellis et scropharum.

In istis bonis non fui propter timorem Tartarorum, sed dnus Stanislaus capitaneus debet omnes proventus opidi illius dirigere vestre maiestati.

Ibi anno presenti duo duntaxat actualia mellis fuerunt.

Еліптичні функції модулові.

Написав

Володимир Левицький.

В моїй розвідці про групу модулово¹⁾ подав я дефініцію еліптичних функцій модулових, се-б то функцій, що належать до групи субституцій:

$$\left(\tau, \frac{\alpha\tau + \beta}{\gamma\tau + \delta} \right) \quad \left| \begin{array}{cc} \alpha & \beta \\ \gamma & \delta \end{array} \right| = 1,$$

де $\tau = \frac{\omega_1}{\omega_2}$ ($2\omega_1$ і $2\omega_2$ є первістні періоди функцій еліптичних).

Тепер буде моєю задачею представити обширніше теорію тих функцій; займемся іменно наперед формами модуловими, дальше функцією $J(\tau)$, а в кінці її важнішими відверненнями.

Форми модулові.

2. *Формою модуловою k -тої димензії називаємо однозначну однородну функцію двох змінних x і y k -тої димензії, яка остає без зміни, наколи її аргументи піддати якій-небудь субституції з групи лінійних однородних субституцій; наколи-ж уживем інших субституцій, то функція та взагалі зміняє свою вартість.*

Наколи форма модулова є однородною функцією пари період первістних $2\omega_1$ і $2\omega_2$ функцій еліптичних, то форма модулова називає ся *еліптичною формою модуловою*.

Квот двох форм модулових з однаковими димензіями є *функцією модуловою* аргументу $\frac{x}{y} = z$. Квот двох форм модулових еліптичних з рівними димензіями є *функцією модуловою еліптичною*.

¹⁾ Левицький: Група модулова. Справоздане дирекції ц. к. акад. гімназії за рік 1894/5 ст. 31.

2. Будемо ся старати тепер представити найважнійші з форм модулових еліптичних.

Як звісно основною функцією в теорії еліптичних функцій Вейерштрасса є $p(u)$, що в окруженю точки $u=0$ має вид:

$$p(u) = \frac{1}{u^2} + \sum_{\nu=2}^{\infty} (2\nu-1) c_{\nu} u^{\nu-2}, \quad 1)$$

$$\text{де: } c_{\nu} = \sum_{\mu\mu'} \frac{1}{(2\mu\omega_1 + 2\mu'\omega_2)^{2\nu}} \quad \nu=2, 3, \dots \quad 2)$$

Значок при сумі значить, що комбінацію $(\mu=0, \mu'=0)$ в сумі треба відкинути.

Очевидна є річ, що c_{ν} є формами модуловими (-2ν) -тої димензії, бо c_{ν} не змінюють вартости, наколи зробити на них субституцію:

$$\begin{cases} 2\bar{\omega}_1 = 2\rho\omega_1 + 2q\omega_2 \\ 2\bar{\omega}_2 = 2\rho'\omega_1 + 2q'\omega_2 \end{cases} \quad 3)$$

т. є. наколи $2\omega_1$ і $2\omega_2$ заступимо через $2\bar{\omega}_1$ і $2\bar{\omega}_2$, бо сумованє відбуває ся в c_{ν} на всіх μ і μ' .

Покажемо, що c_{ν} є *аналітичними функціями* аргументів ω_1 і ω_2 .

Положім:

$$\begin{aligned} \omega_1 &= \tau = \alpha + \beta i, \\ \omega_2 &= \tau = \alpha + \beta i, \end{aligned}$$

де ω_1 і ω_2 так вибираєм, що часть перворядна:

$$\Re \left(\frac{\omega_1}{\omega_2 i} \right) > 0, \quad 4)$$

т. зн. що β є *всегда і тільки додатне*:

$$\frac{\tau}{i} = \frac{\alpha}{i} + \beta$$

і виберім з поміж додатних вартостей β лише тії, для яких:

$$|e^{\tau\pi i}| < 1$$

Налішім тепер:

$$\begin{aligned} c_{\nu} &= \frac{1}{(2\omega_2)^{2\nu}} \sum_{\mu} \sum_{\mu'} \left(\frac{1}{\mu + \mu' \tau} \right)^{2\nu} = \\ &= \frac{1}{(2\omega_2)^{2\nu}} \left[\sum_{\mu=-\infty}^{+\infty} \left(\frac{1}{\mu} \right)^{2\nu} + 2 \sum_{\mu'=1}^{\infty} \sum_{\mu=-\infty}^{+\infty} \left(\frac{1}{\mu + \mu' \tau} \right)^{2\nu} \right], \quad 5) \end{aligned}$$

де перший вираз відносить ся до всіх $\mu' = 0$, а в другім узв'язнено,

$$\text{що } \sum_{-\infty}^{+\infty} = 2 \sum_1^{\infty}.$$

Тепер зауважім розвиненє:

$$\pi \operatorname{cotg} \tau \mu' \pi = -\pi i \frac{1 + e^{2\pi i \tau \mu'}}{1 - e^{2\pi i \tau \mu'}}$$

або:

$$\frac{1}{\tau \mu'} + \sum_{\mu=1}^{\infty} \left\{ \frac{1}{\tau \mu' + \mu} + \frac{1}{\tau \mu' - \mu} \right\} = -i\pi - 2\pi i \sum_{\lambda=1}^{\infty} e^{2\pi i \tau \mu' \lambda} \quad (1)$$

Наколи зрїжничкуєм послїдне рївнанє 2ν рази що до $(\tau \mu')$, одержимо:

$$\sum_{\mu=-\infty}^{+\infty} \left(\frac{1}{\mu + \mu' \tau} \right)^{2\nu} = (-1)^{2\nu} \frac{(2\pi i)^{2\nu}}{(2\nu - 1)!} \sum_{\lambda=1}^{\infty} \lambda^{2\nu-1} e^{2\pi i \tau \mu' \lambda}$$

Права сторона є збїжна для:

$$\left| e^{2\pi i \tau \mu' \lambda} \right| < 1.$$

З огляду на се можна тепер c_ν написати в видї:

$$c_\nu = \frac{2}{(2\omega_2)^{2\nu}} \left[\sum_{\mu=1}^{\infty} \left(\frac{1}{\mu} \right)^{2\nu} + (-1)^\nu \frac{(2\pi)^{2\nu}}{(2\nu - 1)!} \sum_{\lambda=1}^{\infty} \lambda^{2\nu-1} \frac{e^{2\pi i \tau \lambda}}{1 - e^{2\pi i \tau \lambda}} \right] \quad (6)$$

Умову збїжності сього розвиненя $\left| e^{2\pi i \tau} \right| < 1$ сповнилисьмо вже через се, щосьми положили:

$$\Re \left(\frac{\omega_1}{\omega_2 i} \right) = \Re \left(\frac{\tau}{i} \right) > 0.$$

Вираз в клямрі можна проте розвинути після $e^{2\pi i \tau}$ для всіх τ , що лежать в додатній півплощі (τ) ; c_ν є отже *аналїтичними функцїями* аргументів $\omega_1 i$ ω_2 . В долїшну півплощу (τ) *сї перевести ся не дасть*,

¹⁾ Пор.: Biermann: Theorie der analytischen Functionen стор. 323.

бо вираз в клямі для всіх раціональних τ є безконечно великий, бо тоді $e^{2\pi i\tau} = 1$, маємо проте в знаменнику:

$$1 - e^{2\pi i\tau} = 0.$$

З тих форм c_ν для нас найважливіші т. зв. *незмінники* (інваріанти) *функцій еліптичних* g_2 і g_3 , як є також еліптичними формами модуловими, бо як з теорії функцій еліптичних слідує:

$$g_2 = 60 c_2, \quad g_3 = 140 c_3.$$

З загальної форми 2) видно, що g_2 є формою модуловою (-4)-тої, g_3 формою модуловою (-6)-тої димензії.

Утворимо ще форму модулову еліптичну (-12)-тої димензії. Такою формою є безперечно дискримінанта функцій еліптичних, котра має вид:¹⁾

$$\Delta(\omega, \omega_2) = g_2^3 - 27 g_3^2. \quad 7)$$

Перейдім тепер до *абсолютного незмінника* функцій еліптичних і форм біквadratових, котрий назначимо знаком $J(\tau)$.

Функція $J(\tau)$.

1. Абсолютний незмінник функцій еліптичних має вид:

$$J(\tau) = \frac{g_2^3}{\Delta} = \frac{g_2^3}{g_2^3 - 27g_3^2} \quad 8)$$

Покажемо, що ця функція є функцією автоморфічною з групою модуловою, або що она є *функцією еліптичною модуловою*.

Виразу на c_ν можна надати ще иньший вид.

А то:

$$\sum_{\mu=1}^{\infty} \left(\frac{1}{\mu}\right)^{2\nu} = \frac{(2\pi)^{2\nu}}{2 \cdot (2\nu)!} B_{2\nu-1},$$

де $B_{2\nu-1}$ є ν -тим числом Bernouilli'ого; тепер:

$$c_\nu = \left(\frac{\pi}{\omega_2}\right)^{2\nu} \frac{1}{(2\nu)!} \left[B_{2\nu-1} + (-1)^\nu 4\nu \sum_{\lambda=1}^{\infty} \lambda^{2\nu-1} \frac{e^{2\pi i\tau\lambda}}{1 - e^{2\pi i\tau\lambda}} \right] \quad 9)$$

¹⁾ Пор.: Schwarz: Formeln u. Lehrsätze z. Gebrauche der ellip. Functionen стор. 62.

Дискримінантою для рівняня 3-тої степ.

$$4s^3 - g_2s - g_3 = 0, \text{ де } s = p(u),$$

є властиво:

$$\frac{1}{16} \Delta(\omega_1, \omega_2) = G = (e_3 - e_2)^2 (e_2 - e_1)^2 (e_1 - e_3)^2,$$

де:

$$e_1 = p(\omega_1), \quad e_2 = p(\omega_2) = p(\omega_1 + \omega_2), \quad e_3 = p(\omega_2).$$

Ми знаємо, що так рівняне 6), як і 9) не змінить свої вартости і свого виду, наколи ужити субституції 3).

Положім, що:

$$\left| \begin{matrix} p, q \\ p', q' \end{matrix} \right| = + 1,$$

як се діє ся в групі модулів, то тоді:

$$\Re \left(\frac{\omega_1}{\omega_2} \right) > 0 \quad \text{і} \quad \Re \left(\frac{\tilde{\omega}_1}{\tilde{\omega}_2} \right) > 0,$$

або, що 6) і 9) задержують свою збіжність в додатній півплощі нового аргументу $\tau' = \frac{\tilde{\omega}_1}{\tilde{\omega}_2}$.

Наколи напишемо:

$$c_\nu = \frac{1}{(\omega_2)^{2\nu}} H(\tau),$$

то через субституцію 3) дістанемо:

$$c_\nu = \frac{1}{(\tilde{\omega}_2)^{2\nu}} H(\tau'),$$

або:

$$H(\tau) = \left(\frac{\omega_2}{\tilde{\omega}_2} \right)^{2\nu} H(\tau'),$$

т. зн., що $H(\tau)$ через субституцію:

$$\left(\begin{matrix} \omega_1 & p\omega_1 + q\omega_2 \\ \omega_2 & p'\omega_1 + q'\omega_2 \end{matrix} \right) = \left(\begin{matrix} \tau & q\tau + p \\ & q'\tau + p' \end{matrix} \right)$$

з модулом $p'q' - p'q = 1$ переходить сама в себе з чинником:

$$\left(\frac{\omega_2}{p'\omega_1 + q'\omega_2} \right)^{2\nu}.$$

$H(\tau)$ є протє *функцією псевдоавтоморфичною* з групою модуловою. Спеціально:

$$g_2 = 60 \frac{1}{\omega_2^4} H_2(\tau) = 60 \frac{1}{\tilde{\omega}_2^4} H_2(\tau')$$

$$g_3 = 140 \frac{1}{\omega_2^6} H_3(\tau) = 140 \frac{1}{\tilde{\omega}_2^6} H_3(\tau')$$

$$\begin{aligned} \Delta &= 60^3 \frac{1}{\omega_2^{12}} H_2^3(\tau) - 27 \cdot 140^3 \frac{1}{\omega_2^{12}} H_3^2(\tau) = \\ &= 60^3 \frac{1}{\tilde{\omega}_2^{12}} H_2^3(\tau') - 27 \cdot 140^3 \frac{1}{\tilde{\omega}_2^{12}} H_3^2(\tau'). \end{aligned}$$

З відси виходить, що наколи утворимо виражене:

$$J(\tau) = \frac{g_2^3}{g_3^3 - 27g_3^2},$$

то $J(\tau') = J(\tau)$, або що $J(\tau)$ є *еліптичною функцією модуловою*.

2. Будемо ся старати тепер представити функцію $J(\tau)$ в такім виді, в котрого можна пізнати місця, де она стає ся зером і безконечностию.

На основі рівняня 6) можна написати :

$$g_2^3 = (60 c_2)^3 = \left(\frac{1}{2\omega_2} \right)^{12} \left\{ 120 \sum_{\mu=1}^{\infty} \left(\frac{1}{\mu} \right)^4 + \right. \\ \left. + 320\pi^4 \sum_{\lambda=1}^{\infty} \lambda^3 \frac{e^{2\pi i \tau \lambda}}{1 - e^{2\pi i \tau \lambda}} \right\}^3,$$

а як :

$$\sum_{\mu=1}^{\infty} \left(\frac{1}{\mu} \right)^4 = \frac{4}{120} \frac{\pi^4}{3} \quad 1)$$

проте :

$$g_2^3 = \left(\frac{\pi}{\omega_2} \right)^{12} \left\{ \frac{1}{12} + 20 \sum_{\lambda=1}^{\infty} \lambda^3 \frac{e^{2\pi i \tau \lambda}}{1 - e^{2\pi i \tau \lambda}} \right\}^3$$

Ходить тепер о представленє знаменника :

$$\Delta = 16 G = 16 (e_2 - e_3)^2 (e_2 - e_1)^2 (e_1 - e_3)^2.$$

До обчислення сеї функції уживем таких реляцій з теорії функцій еліптичних : ²⁾

$$\sqrt{e_2 - e_3} = \frac{\pi}{2\omega_2} 4 h^{\frac{1}{2}} \prod_n (1 - h^{2n})^2 \prod_n (1 + h^{2n})^4$$

$$\sqrt{e_1 - e_3} = \frac{\pi}{2\omega_2} \prod_n (1 - h^{2n})^2 \prod_n (1 + h^{2n-1})^4$$

$$\sqrt{e_1 - e_2} = \frac{\pi}{2\omega_2} \prod_n (1 - h^{2n})^2 \prod_n (1 - h^{2n-1})^4$$

$$\prod_{n=1}^{\infty} (1 - h^{2n}) (1 - h^{2n-1}) (1 + h^{2n}) (1 + h^{2n-1}) = \prod_{n=1}^{\infty} (1 - h^{2n}),$$

де $h = e^{\pi i \tau}$.

Напишім Δ в виді :

$$\Delta = 16 (e_1 - e_3)^6 \left(\frac{e_3 - e_2}{e_1 - e_3} \right)^2 \left(\frac{e_1 - e_1}{e_1 - e_3} \right)^2 = 16 (z^2 z'^2)^2 (e_1 - e_3)^6,$$

¹⁾ Biermann loc. cit. стр. 326.

²⁾ Schwarz loc. cit. стр. 37.

де :

$$\frac{e_2 - e_3}{e_1 - e_3} = x^2, \quad \frac{e_2 - e_1}{e_1 - e_3} = x'^2, \quad (10)$$

то позаяк тепер :

$$x^2 = 16h \left[\frac{\prod (1+h^{2n})}{\prod (1-h^{2n})} \right]^8$$

$$x'^2 = \left[\frac{\prod (1-h^{2n-1})}{\prod (1+h^{2n-1})} \right]^8$$

то :

$$\Delta = \left(\frac{\omega_2}{\pi} \right)^{12} h^2 \prod_{n=1}^{\infty} (1-h^{2n})^{24}$$

Дістанемо проте :

$$J(\tau) = \frac{g_2^3 - 27g_3^2}{g_2^3 - 27g_3^2} = \frac{\left\{ \frac{1}{12} + 20 \sum_{n=1}^{\infty} n^3 \frac{h^{2n}}{1-h^{2n}} \right\}^3}{h^2 \prod_{n=1}^{\infty} (1-h^{2n})^{24}} \quad (11)$$

3. Групою функції $J(\tau)$ є *безконечна група* :

$$\left(\tau, \frac{a\tau+b}{c\tau+d} \right) \quad \left| \begin{array}{cc} a & b \\ c & d \end{array} \right| = 1,$$

а її районом основним є район $CEDD_{\infty}C_{\infty}^1$, де :

$$C = e^{\frac{2\pi i}{3}} = \rho, \quad E = i, \quad C_{\infty} = \infty i;$$

розслідім функцію $J(\tau)$ в тих вершках.

Розслідім вперед *вершок* $\tau = \rho$. Як знаєм :

$$g_2 = 60c_2 = \frac{60}{(2\omega_2)^4} \sum'_{\mu\mu'} \frac{1}{(\mu+\mu'\tau)^4}$$

Сумоване відбуває ся на всіх $\mu\mu'$, а як c_{ν} яко функції аналітичні є безусловно збіжні, проте можна в сумі c_{ν} збирати поступенно по три вирази, як слідує :²⁾

¹⁾ Пор.: Левицкий loc. cit. фігура.

²⁾ Пор.: Hurwitz Mathem. Annalen XVIII стор. 554.

$$\begin{aligned} & \left(\frac{1}{\mu+\mu'\rho}\right)^4 + \left(\frac{1}{-\mu+(\mu-\mu')\rho}\right)^4 + \left(\frac{1}{(\mu-\mu')-\mu\rho}\right)^4 = \\ & = \left(\frac{1}{\mu+\mu'\rho}\right)^4 \left(1 + \frac{1}{\rho} + \frac{1}{\rho^2}\right)^4 = \\ & = \left(\frac{1}{\mu+\mu'\rho}\right)^4 \left(1 - \frac{1}{2} - i\frac{\sqrt{3}}{2} - \frac{1}{2} - i\frac{\sqrt{3}}{2}\right) = 0, \end{aligned}$$

отже:

$$\sum_{\mu\mu'} \left(\frac{1}{\mu+\mu'\tau}\right)^4_{\tau=\rho} = 0,$$

або:

$$g_2(\rho) = 0.$$

Так само і на рівноважнім місці $D(\tau=-\rho)$

$$g_2(-\rho) = 0.$$

Противно, як легко пересвідчити ся, є $g_3(\pm\rho) \neq 0$.

Однак $g_3(i) = 0$, бо:

$$g_3 = 140c_3 = \frac{140}{(2\omega_2)^6} \sum_{\mu\mu'} \left(\frac{1}{\mu+\mu'\tau}\right)^6$$

Для $\tau = i$ збираймо по 2 вирази:

$$\left(\frac{1}{\mu+\mu'i}\right)^6 + \left(\frac{1}{-\mu+\mu'i}\right)^6 = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{\mu+\mu'i}\right)^6 \left(1 + \frac{1}{i} + \frac{1}{i^2} + \frac{1}{i^3}\right) = 0,$$

отже:

$$g_3(i) = 0,$$

Звідси слідує, що:

$$J(\pm\rho) = 0, \quad (12)$$

а як:

$$J(\tau)-1 = \frac{27g_3^2}{\Delta},$$

$$^1) \left(\frac{1}{(\mu-\mu')\rho-\mu}\right)^4 = \frac{1}{\rho} \left(\frac{1}{\mu+\mu'\rho}\right)^4, \text{ бо: } \left(\frac{1}{(\mu+\mu')\rho\frac{1}{4}}\right)^4 = \left(\frac{i}{(\mu+\mu')\rho\frac{1}{4}}\right)^4$$

Наколи положимо: $\rho = e^{\frac{2\pi i}{3}} = -\frac{1}{2} + i\frac{\sqrt{3}}{2}$, $\rho^{\frac{1}{4}} = \frac{\sqrt{3}}{2} + i\frac{1}{2}$ і зберемо відпо-

$$\begin{aligned} \text{відно врази, при чім } i^4 = 1, \text{ одержимо: } & \left(\frac{1}{(\mu-\mu')i\frac{\sqrt{3}}{2} - \frac{1}{2}(\mu+\mu') + \mu' - \mu}\right)^4 = \\ & = \left(\frac{1}{(\mu-\mu')\rho-\mu}\right)^4. \text{ Аналогічно і третій вираз.} \end{aligned}$$

проте :

$$\begin{aligned} J(i) - 1 &= 0, \\ J(i) &= 1. \end{aligned} \quad (13)$$

Перейдім тепер до вершка $\tau = \infty i$, то там :

$$\frac{\tau}{i} = \frac{\omega_2}{\omega_2 i} = \infty,$$

тоді :

$$\lim_{\tau \rightarrow \infty i} h = e^{\pi i \tau} \Bigg|_{\tau \rightarrow \infty i} = e^{-\frac{\pi \tau}{i}} \Bigg|_{\frac{\tau}{i} \rightarrow \infty} = 0,$$

т. зн. що в $J(\tau)$ гине знаменник, а чисельник зводить ся до $\frac{1}{12^3}$, або $J(\tau)$ стає ся там *безконечностю*.

Однак тоді :

$$J(\tau) h^2 = J(\tau) e^{2\pi i \tau} \Bigg|_{\tau \rightarrow \infty i}$$

є скінчене, т. зн. що для функції $J(\tau)$ точка $\tau = \infty i$ є *точкою суцно особливою*. Поняти се легко, бо в точці $\tau = \infty i$ сходять ся всі райони трикутні, отже сходять ся всі вершки рівноважні, або $J(\tau)$ в точці $\tau = \infty i$ приймає ту саму вартість безконечно число разів; точка та мусть проте бути *точкою суцно особливою*.

Очевидна є річ, що $J(\tau)$ приймає вартість 0 на всіх вершках рівноважних з вершками C і D, вартість 1 на всіх вершках рівноважних з вершком E. Позаяк $J(\tau)$ є функція автоморфична, проте всі її вартости мусять містити ся в її основнім (фундаментальнім) районі; $J(\tau)$ мусть в районі тім прийняти кожду вартість і то кожду тільки оден раз, бо в районі нема двох місць рівноважних. В тім районі $J(\tau)$ ніде не стає сх зером ані безконечностю, бо g_2 і g_3 лише на вершках того району приймають вартість 0.

На *оси другорядній* $J(\tau)$ має самі *дійсні вартости*, бо на *оси другорядній* ($\tau = \beta i$) аргумент сеї функції має вид :

$$e^{\pi i \tau} = e^{\pi i \beta i} = e^{-\pi \beta};$$

тії вартости, як се з попередного слідує, находять ся в границях (1..... ∞). Рівнож на боках $\tau = \pm \frac{1}{2} + \beta i$ району основного приймає $J(\tau)$ *вартости дійсні*, бо тоді аргумент :

$$h = e^{\pi i (\pm \frac{1}{2} + \beta i)} = e^{\pm \frac{\pi i}{2}} e^{-\pi \beta},$$

а що в $J(\tau)$ приходять самі паристі степені того аргументу, проте чинник $e^{\pm \frac{\pi i}{2}}$ дасть ± 1 , тії дійсні вартости находять ся в границях $(0 \dots \infty)$.

Нарешті на иньших точках району функція $J(\tau)$ має вартість зложену.

4. Виведемо тепер реляції між функцією $J(\tau)$, а иньшими величинами з теорії еліптичних функцій.

Позаяк:

$$\frac{g_2}{4} = (e_1^2 + e_2^2 + e_3^2),$$

а окрім сего:

$$\sqrt{\frac{e_2 - e_3}{e_1 - e_3}} = \sqrt{\lambda} = \lambda, \quad (14)$$

де λ^2 називає ся *модулом* функцій еліптичних, а:

$$\sqrt{\frac{e_1 - e_2}{e_1 - e_3}} = \sqrt{\lambda'} = \lambda',$$

$$\lambda + \lambda' = 1, \quad (15)$$

проте можна написати:

$$g_2 = \frac{4}{3} (1 - \lambda + \lambda^2)(e_1 - e_3)^2.$$

А як:

$$\Delta = 16(e_3 - e_2)^2(e_2 - e_1)^2(e_1 - e_3)^2 = 16\lambda^2\lambda'^2(e_1 - e_3)^6 =$$

$$= 16[\lambda(1 - \lambda)]^2(e_1 - e_3)^6,$$

проте можна написати $J(\tau)$ в виді:

$$J(\tau) = \frac{4}{27} \frac{(1 - \lambda + \lambda^2)^3}{\lambda^2(1 - \lambda)^2} \quad (16a)$$

або:

$$J(\tau) = \frac{4}{27} \frac{(1 - \lambda^2 + \lambda^4)^3}{(\lambda^2[1 - \lambda^2])^2} \quad (16b)$$

Функцію $J(\tau)$ можна проте представити раціонально через модуль λ^2 (звідси і назва функцій модулових еліптичних).

Для нас важнійша форма (16a); бачимо, що J є раціональна функція аргументу λ ; навідворіть (наколи не беремо на увагу, що J є функцією τ) λ є алгебраїчною функцією аргументу J :

$$\lambda = \lambda(J);$$

як з останньої форми виходить, функція $\lambda(J)$ має шість галузей, бо під одну вартість J підходить шість вартостей λ .

5. Представимо тепер J раціонально ще через один параметр μ . Наколи возьмем однорядну бікватратову форму:

$$f(z_1, z_2) = az_1^4 + 4bz_1^3z_2 + 6cz_1^2z_2^2 + 4dz_1z_2^3 + ez_2^4,$$

то незмінники її суть:¹⁾

$$\begin{aligned} g_2 &= ae - 4bd + 3c^2 \\ g_3 &= ace + 2bcd - ad^2 - b^2e - c^3 \end{aligned} \quad 17)$$

Незмінники ті лишають ся без зміни при всіх субституціях однорядних лінейарних з модулом 1; при тім звісна є річ, що $f(z_1, z_2)$ стоїть під знаком інтегрованя в інтегралі еліптичнім I. рода:

$$I = \int \frac{dz}{\sqrt{f(z)}} \quad z = \frac{z_1}{z_2}$$

В формі Legendre'a:

$$f(z) = (1-z)(1-\lambda z^2),$$

де λ є знаний вже нам параметр.

Наколи напишемо $f(z_1, z_2)$ в виді:

$$f(z_1, z_2) = (\mu_2^2 z_1^2 - \mu_1^2 z_2^2)(\mu_1^2 z_1^2 - \mu_2^2 z_2^2),$$

то на основі рівнень 17) дістанемо:

$$\begin{aligned} 12g_2 &= \mu_1^8 + 14\mu_1^4\mu_2^4 + \mu_2^8 \\ 216g_3 &= \mu_1^{12} - 33\mu_1^8\mu_2^4 - 33\mu_1^4\mu_2^8 + \mu_2^{12} \end{aligned} \quad 18)$$

а дискримінанта Δ дістане форму:

$$16\Delta = \mu_1^4\mu_2^4(\mu_1^4 - \mu_2^4)^4 \quad 19)$$

Положім $\mu = \frac{\mu_1}{\mu_2}$, $z = \frac{z_1}{z_2}$, то інтеграл еліптичний I. рода, котрий в формі Legendre'a мав вид:

$$I = \int \frac{dz}{\sqrt{(1-z^2)(1-\lambda z^2)}}$$

дістане тепер вид:

$$I_1 = \int \frac{dz}{\sqrt{(\mu^2 - z^2)(1 - \mu^2 z^2)}}$$

а через субституцію $z = \mu y$ перейде на інтеграл:

$$I_2 = \int \frac{dy}{\sqrt{(1-y^2)(1-\mu^4 y^2)}}$$

Бачимо, що μ^4 є так само модулом, як і $\lambda = \mu^2$.

¹⁾ Пор. Klein-Fricke: Elliptische Modulfunktionen I. стор. 15.

На основі рівнянь 18) і 10) можемо тепер написати $J(\tau)$ (по скороченню чисельника і знаменника через μ_1^{24}) в формі:

$$J(\tau) = \frac{(\mu^4 + \mu^{-4} + 14)^3}{108(\mu^4 + \mu^{-4} - 2)^2}. \quad 20)$$

J є проте *раціональною функцією аргументу μ* ; навідвороть є μ *алгебраїчною функцією аргументу J* і то — як слідує з рівнянь 18) — функцією о 24 галузях.

З порівняння реляцій 16 а) і 20) дістанемо отсю важну реляцію між λ і μ :

$$\lambda = - \left(\frac{\mu^2 - 1}{2\mu} \right)^2 \quad 21)$$

Функції $\lambda(J)$ і $\mu(J)$ мають для теорії тіл правильних Кляйна велику вагу, для того функціями сими займем ся тепер зі становища аналітичного.

Функція $\lambda(J)$.

1. Дефініцію сеї функції подали ми вже в горі; тепер покажемо, що та функція належить до *скінченої групи субституцій*.

Возьмім скінчену групу о шістьох субституціях:

$$G = \left\{ \begin{array}{ccc} \lambda, & \frac{1}{\lambda}, & 1-\lambda, \\ \frac{1}{1-\lambda}, & \frac{\lambda-1}{\lambda}, & \frac{\lambda}{\lambda-1} \end{array} \right\}, \text{ або: } \lambda' = \lambda, \lambda' = \frac{1}{\lambda}, \lambda' = 1-\lambda, \dots^1)$$

і утворім добуток:

$$\begin{aligned} & (\lambda' - \lambda) \left(\lambda' - \frac{1}{\lambda} \right) (\lambda' - (1-\lambda)) \left(\lambda' - \frac{1}{1-\lambda} \right) \left(\lambda' - \frac{\lambda-1}{\lambda} \right) \left(\lambda' - \frac{\lambda}{\lambda-1} \right) = \\ & = \prod (\lambda', \lambda), \end{aligned}$$

то добуток сей можна звести до форми:

$$(\lambda^2 - \lambda)^2 \left[\frac{(\lambda'^2 - \lambda' + 1)^3}{(\lambda'^2 - \lambda')^2} - \frac{(\lambda^2 - \lambda + 1)^3}{(\lambda^2 - \lambda)^2} \right]$$

Звідси заключаєм, що виражене $\frac{(\lambda^2 - \lambda + 1)^3}{(\lambda^2 - \lambda)^2}$ не зміняє свого виду, наколи в нїм заступимо λ через субституції групи G . Наколи отже се виражене має вартість $J(\tau)$ для $\lambda = \lambda(J)$, то має ту саму вартість $J(\tau)$

¹⁾ Пор. Weber Ellipt. Functionen u. alg. Zahlen. стор. 141.

і для $\lambda = \frac{1}{\lambda(J)}$, $\lambda = 1 - \lambda(J)$, $\lambda = \frac{1}{1 - \lambda(J)}$, $\lambda = \frac{\lambda(J) - 1}{\lambda(J)}$, $\lambda = \frac{\lambda(J)}{\lambda(J) - 1}$

то зн., що λ , $\frac{1}{\lambda}$, $1 - \lambda$, $\frac{1}{1 - \lambda}$, $\frac{\lambda - 1}{\lambda}$, $\frac{\lambda}{\lambda - 1}$ є галузями функції λ .

Всі прочі галузи виражають ся проте через першу галузь лінарно, або $J(\tau)$ виражене через λ не зміняє ся в лінарній групі G .

Пошукаймо тих нових галузій. Слідують они з рівнянь:

$$\lambda_1 = \frac{1}{\lambda}, \text{ отже } \lambda = \pm 1$$

$$\lambda_2 = 1 - \lambda, \text{ отже } \lambda = \frac{1}{2}$$

$$\lambda_3 = \frac{\lambda - 1}{\lambda}, \text{ отже } \lambda^2 - \lambda + 1 = 0$$

$$\lambda_4 = \frac{1}{1 - \lambda}, \text{ отже } \lambda^2 - \lambda + 1 = 0$$

$$\lambda = \frac{1 \pm i\sqrt{3}}{2}$$

$$\lambda_5 = \frac{\lambda}{\lambda - 1}, \text{ отже } \lambda^2 - 2\lambda = 0, \text{ т. є. } \lambda = 0, 2.$$

Рівнянє 16 а):

$$J(\tau) = \frac{4}{27} \frac{(\lambda^2 - \lambda + 1)^3}{(\lambda^2 - \lambda)^2}$$

може проте мати многократні особливі точки в $J = 0$, $J = 1$, $J = \infty$.

2. Побачимо, що то суть особливі точки многократні, так що галузи функції $\lambda(J)$ в тих точках є з собою циклічно злучені. В тій цілі уважаймо в посліднім рівняню J за змінну независиму і постараймо ся про цілковитий образ площі (J) на площі (λ) .

Наколи J є дійсне, то і права сторона є дійсна; а коли єї напишемо в виді:

$$\frac{4}{27} (\lambda^2 - \lambda) \left[1 + \frac{1}{\lambda^2 - \lambda} \right]^3$$

то відразу бачимо, що мусить бути дійсне:

$$\lambda^2 - \lambda = \lambda(1 - \lambda).$$

Положім:

$$\lambda = x + iy,$$

то як:

$$\lambda(1 - \lambda) = x - x^2 + y^2 - iy(2x - 1)$$

має бути дійсне, то:

$$y(2x - 1) = 0.$$

Бачимо протє, що J є дійсне на обох простих $y = 0$, $x = \frac{1}{2}$, отже на осі перворядній площі (λ) і на лінії рівнобіжній до осі другорядної.

Коли дальше (по поділеню чисельника і знаменника через λ^3) положимо:

$$\frac{27}{4} J = \frac{(\lambda + \lambda^{-1} - 1)^3}{\lambda + \lambda^{-1} - 2} = \frac{[(1-\lambda) + (1-\lambda)^{-1} - 1]^3}{(1-\lambda) + (1-\lambda)^{-1} - 2},$$

бо за λ можна положити $(1-\lambda)$ на основі групи G , то бачимо, що J є тоді дійсне, коли $\lambda + \lambda^{-1}$ або $(1-\lambda) + (1-\lambda)^{-1}$ є дійсне.

Наколи положимо $\lambda = x + iy$, а часть другорядну зрівнаємо до вера, дістанемо:

$$\begin{aligned} x^2 + y^2 - 1 &= 0. \\ (x-1)^2 + y^2 - 1 &= 0. \end{aligned}$$

Бачимо протє, що *перворядна вісь площі* (J) відповідає на площі (λ) двом простим $y = 0$, $x = \frac{1}{2}$ і двом колам з лучем 1, а середоточками $\lambda = 0$, $\lambda = 1$. (Пор. фігуру I).

Для $J=0$ дістанемо:

$$\begin{aligned} \lambda^2 - \lambda + 1 &= 0, \text{ або:} \\ \lambda &= \frac{1 \pm i\sqrt{3}}{2} = e^{\pm \frac{\pi i}{3}} \end{aligned} \quad (A)$$

для $J = 1$ дістанемо:

$$\left. \begin{aligned} \lambda &= -1 \\ \lambda &= \frac{1}{2} \\ \lambda &= 2 \end{aligned} \right\} \quad (B)$$

в кінци для $J = \infty$ дістанемо:

$$\left. \begin{aligned} \lambda &= 0 \\ \lambda &= +1 \\ \lambda &= \infty \end{aligned} \right\} \quad (C)$$

Таким способом площа (λ) розпала ся на 12 трикутників, утворених з луків; два з них, що сходять ся з собою, представляють образ цілої площі (J), так що один з них є образом додатної, другий від'ємної півплощі (J). Тіняві трикутники представляють додатну півплощу, бо їх вершки, отже вартости $J = 0, 1, \infty$ так по собі слідуєть, що окружанє тих трикутників, відбуває ся в сторону додатну (додатне окружанє трикутника відбуває ся в сторону противну, як рух вказника на годиннику; на площі (J) додатний напрям є $0 \dots +1 \dots +\infty$).

Бачимо дальше, що дійсно точки $J = 0, 1, \infty$ є точками розгалужевя функції $\lambda(J)$; іменно в 2 точках A маємо по три пари трикутників, що мають в A вершки, а звідси заключаєм:

В точці $J = 0$ має функція $\lambda(J)$ дві точки особливі, в яких сходять ся з собою по три галузи.

В точках B маємо по дві пари трикутників, т. зв., що:

В точці $J = 1$ має функція $\lambda(J)$ три точки многократні особливі, в котрих сходять ся по дві галузи з собою.

В кінці в трьох точках C маємо по дві пари трикутників, а звідси слідує, що:

Функція $\lambda(J)$ має в точці $J = \infty$ три точки многократні особливі, в котрих сходять ся по дві галузи з собою:

Кожний трикутник має кути $\frac{\pi}{3}, \frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2}$.

Функція $\mu(J)$.

1. Вачилисьмо, що:

$$J = \frac{(\mu^4 + \mu^{-4} + 14)^3}{108(\mu^4 + \mu^{-4} - 2)^2}$$

Рівнянє се дістанемо таким способом з рівняня 16а), що положимо:

$$\lambda = - \left(\frac{\mu^2 - 1}{2\mu} \right)^2$$

Вачилисьмо дальше, що J в функції λ не змінє ся в групі G .

Коли отже в групі G за λ положимо $-\left(\frac{\mu^2 - 1}{2\mu}\right)^2$, а за λ' положимо $-\left(\frac{\mu'^2 - 1}{2\mu'}\right)^2$, дістанемо групу H , в якій J в функції μ не змінє ся. Група H має вид:

$$H = \left\{ \begin{array}{l} \frac{\mu'^2 - 1}{2\mu'} = \pm \frac{\mu^2 - 1}{2\mu} \\ \frac{\mu'^2 - 1}{2\mu'} = \pm \frac{2\mu}{\mu^2 - 1} \\ \frac{\mu'^2 - 1}{2\mu'} = 1 \mp \frac{\mu^2 - 1}{2\mu} \\ \frac{\mu'^2 - 1}{2\mu'} = \frac{\pm \frac{\mu^2 - 1}{2\mu} - 1}{\frac{\mu^2 - 1}{2\mu}} \\ \frac{\mu'^2 - 1}{2\mu'} = \frac{1}{1 \mp \frac{\mu^2 - 1}{2\mu}} \\ \frac{\mu'^2 - 1}{2\mu'} = \frac{\pm \frac{\mu^2 - 1}{2\mu}}{\pm \frac{\mu^2 - 1}{2\mu} - 1} \end{array} \right.$$

Коже з тих рівнянь дає чотири субституції:

$$\mu' = f(\mu),$$

так що група H по обчисленю представляє ся:

$$\mu' = i^x \mu, \quad \frac{i^x}{\mu}, \quad i^x \frac{\mu+1}{\mu-1}, \quad i^x \frac{\mu-1}{\mu+1}, \quad i^x \frac{\mu-i}{\mu+i}, \quad i^x \frac{\mu+i}{\mu-i};$$

$$x = 0, 1, 2, 3.$$

зключає она в собі 24 лінейних субституцій. Наколи отже μ беремо за одну галузь функції $\mu(J)$, то прочі галузи в числі 23 виражають ся лінейно через $\mu(J)$.

2. Ходить нам тепер про особливі многократні точки функції $\mu'(J)$. І тут особливими точками функції $\mu(J)$ є $J = 0, 1, \infty$, як се з виду сеї функції виходить. Щоби пізнати ближше, які то є точки, зробимо ось-так:

В точках $J = 0, 1, \infty$ має функція λ повторні вартости:

$$\lambda = \pm 1, \quad \lambda = \frac{1}{2}, \quad \lambda = \frac{1 \pm i\sqrt{3}}{2}, \quad \lambda = 0.$$

Отже тепер в тих точках має мати також повторні вартости функція $-\left(\frac{\mu^2-1}{2\mu}\right)^2$, т. зн. що в точках $0, 1, \infty$ дістанемо вартости отсі з рівнянь:

$$-\left(\frac{\mu^2-1}{2\mu}\right)^2 = \pm 1, \quad \frac{1}{2}, \quad \frac{1 \pm i\sqrt{3}}{2}, \quad 0;$$

так на пр. в точці $J = \infty$ маємо вартість $\mu = \pm 1$, бо там $\lambda = 0$, отже $\frac{\mu^2-1}{2\mu} = 0$.

Яковість точок многократних $0, 1, \infty$ розслідимо, наколи розслідимо образ площі (J) на площі (μ) , а властиво перворядної осі площі (J) . J є дійсне тоді, коли $\mu^4 + \mu^{-4}$ є дійсне; наколи отже положимо $\mu = x+iy$ і зрівнаємо другорядну часть до зера, дістанемо:

$$xy(x+y)(x-y)(x^2+y^2-1) = 0.$$

J вістає проте на площі (μ) дійсне на осі x і y , на двосічних кута замкненого між осею x і y , і на колі з лучем 1 а середоточкою $\mu = 0$. Малибсьмо отже 16 районів. Однак функція має 24 галузей, мусить отже бути районів $2 \cdot 24 = 48$ (бо 24 районів відносять ся до додатної, 24 до від'ємної півплощі (J)).

Длятого положім:

$$\frac{\mu^2-1}{2\mu} = \frac{(x+iy)-1}{2(x+iy)}$$

J є дійсне, наколи $\lambda = 1$, або наколи:

$$\left| \frac{\mu^2 - 1}{2\mu} \right| = \left| \frac{(x+ix)^2 - 1}{2(x+iy)} \right| = 1.$$

Безвзглядна вартість чисельника має бути рівна безвзглядній вартості знаменника, для того дістанемо:

$$(x^2 + y^2 + 2x - 1)(x^2 + y^2 - 2x - 1) = 0.$$

J є дійсне на колах:

$$(x \pm 1)^2 + y^2 = 2,$$

т. є. на колах о середоточці $\mu = \mp 1$, а лучу $\sqrt{2}$.

Позаяк дальше:

$$1 - \lambda = \left(\frac{\mu^2 + 1}{2\mu} \right)^2,$$

то до попередних кіл долучать ся еще два кола:

$$x^2 + (y \pm 1)^2 = 2,$$

т. є. кола пристайні до попередних в середоточках $\mu = \pm i$.

Дістанемо отже 48 районів (фіг. II.). З фігури пізнати ясно яковість точок особливих 0, 1, ∞ , а іменно:

В точці J = 0 має $\mu(J)$ 8 точок особливих, в яких сходять ся по 3 галузи, в точці J = 1 12 точок особливих, в яких сходять ся по 2 галузи, в точці J = ∞ 6 точок особливих, в яких сходять ся по 4 галузи.

Кождїй трикутник на площі μ , що представляє долішну або горішну половину площі (J), має кути $\frac{\pi}{2}$, $\frac{\pi}{3}$, $\frac{\pi}{4}$.

Маємо проте слідуочі висліди:

Функція J(τ) яко функція аргументу τ має безконечну групу модулову, яко функція аргументу λ групу 6 субституцій, яко функція аргументу μ групу 24 субституцій.

Відворотна функція $\lambda(J)$ є альгебраічною 6-вартостною функцією аргументу J; через одну єї галузь представляють ся лінеарно всі прочі галузи. Відворотна функція $\mu(J)$ є альгебраічною 24-вартостною функцією аргументу J; через одну єї галузь представляють ся лінеарно прочі галузи (в числі 23).

Лишає ся нам розслідити еще відворотну функцію $\tau(J)$.

Функція $\tau(J)$.

1. Є очевидна річ, що наколи J є однозначна функція аргументу τ , то τ є *безконечно-многозначна функція аргументу J*. Слідує се звідси, що J(τ) є функція модулова аргументу τ , отже має групу:

$$\left(\tau, \frac{\alpha\tau + \beta}{\gamma\tau + \delta} \right) \quad \left| \begin{array}{cc} \alpha & \beta \\ \gamma & \delta \end{array} \right| = 1;$$

для того всі галузі функції τ дадуться представити в виді:

$$\frac{\alpha\tau + \beta}{\gamma\tau + \delta}.$$

Очевидна є також і ся обставина, що точки $J = 0, 1, \infty$ є точками розгалуження функції $\tau(J)$ на площі (J) , бо в точці $J = \infty$ сходяться всі галузі функції $\tau(J)$, в точці $J = 0$ є $\tau(0) = \rho$, сходяться ся отже в тій точці 3 галузі, бо ρ має три вартости, для $J = 1$ маємо

$$\tau(1) = e^{\frac{\pi i}{2}} = \pm \sqrt{-1}, \text{ сходяться ся там проте 2 галузі.}$$

2. Щоби ближше розслідити характер сеї функції, займемо ся *рiвнянем рiзничковим перiод функцій еліптичних.*

Як звісно, інтеграл еліптичний першого рода в нормальній формі Вейерштрасса по дорозі замкненій дає періоду:

$$2\omega = \int \frac{dy}{\sqrt{y^3 - g_2 y - g_3}}.$$

Наколи застосуєм субституцію:

$$y = \frac{g_3}{g_2} z,$$

то дістанемо:

$$2\omega = \int \frac{\frac{g_3}{g_2} dz}{\sqrt{4 \frac{g_3^3}{g_2^3} z^3 - g_2 \frac{g_3}{g_2} z - g_3}} = \int \frac{\sqrt{\frac{g_2}{g_3}} dz}{\sqrt{4z^3 - \frac{g_2^3}{g_3}(z+1)}}.$$

Однак:

$$\frac{g_2^3}{g_3} = \frac{27J(\tau)}{J(\tau) - 1},$$

отже:

$$2\omega \sqrt{\frac{g_3}{g_2}} = \Omega = \int \frac{dz}{\sqrt{4z^3 - \frac{27J}{J-1}(z+1)}} \quad (22)$$

Ω назвемо після Кляйна *нормованою періодою* інтегралу I. рода.

Розслідім тепер зависимість сеї періоди від функції J .

Кожда періода дає ся представити лінійно однородно через дві первістні періоди:

$$\Omega_1 = \sqrt{\frac{g_3}{g_2}} 2\omega_1, \quad \Omega_2 = \sqrt{\frac{g_3}{g_2}} 2\omega_2,$$

так що :

$$\Omega = m_1 \Omega_1 + m_2 \Omega_2 \quad (\alpha)$$

m_1 і m_2 є які-небудь числа цілі. З відеи слідує :

$$\frac{d\Omega}{dJ} = m_1 \frac{d\Omega_1}{dJ} + m_2 \frac{d\Omega_2}{dJ} \quad (\beta)$$

$$\frac{d^2\Omega}{dJ^2} = m_1 \frac{d^2\Omega_1}{dJ^2} + m_2 \frac{d^2\Omega_2}{dJ^2} \quad (\gamma)$$

Наколи елімінуємо з рівнаны (α), (β), (γ) величини m_1 , m_2 , дістанемо рівняне :

$$\begin{vmatrix} \Omega & \Omega_1 & \Omega_2 \\ \frac{d\Omega}{dJ} & \frac{d\Omega_1}{dJ} & \frac{d\Omega_2}{dJ} \\ \frac{d^2\Omega}{dJ^2} & \frac{d^2\Omega_1}{dJ^2} & \frac{d^2\Omega_2}{dJ^2} \end{vmatrix} = 0$$

Рівняне се остоїть ся, яких-небудь ужиємо пар, щоби представити періоду Ω ; наколи отже се рівняне розвинемо після колюмни першої, то сочинники всегда будуть *однозначними* функціями функції J . Дістанемо :

$$\frac{d^2\Omega}{dJ^2} + r_1(J) \frac{d\Omega}{dJ} + r_2(J)\Omega = 0 \quad (23)$$

Треба еще винайти однозначні сочинники r_1 і r_2 .

В тій цілі возьмім інтеграл еліптичний другого рода по дорозі замкненій :

$$2\eta = \int \frac{y dy}{\sqrt{4y^3 - g_2 y - g_3}},$$

то наколи знову зробимо субституцію :

$$y = \frac{g_3}{g_2} z,$$

дістанемо *нормовану* періоду :

$$-H = \int \frac{z dz}{\sqrt{4z^3 + g(z+1)}}, \quad (24)$$

$$g = \frac{27J}{J-1}. \quad (25)$$

Положім:

$$\sqrt{4z^3 + g(z+1)} = R,$$

то різничкуючи Ω і $-H$ після g дістанемо:

$$\frac{d\Omega}{dg} = - \int \frac{dz}{2R^3} - \int \frac{zdz}{2R^3}$$

$$\frac{dH}{dg} = \int \frac{zdz}{2R^3} + \int \frac{z^2 dz}{2R^3}$$

26)

По правій стороні маємо три інтеграли:

$$\int \frac{z^\alpha dz}{2R^3} \quad \alpha = 0, 1, 2.$$

Є то інтеграли по колах замкнених; кват $\frac{z^\alpha}{R}$, ведений від якоїсь своєї вартости з точки z на колі K по колі K вертає до тої точки з тою самою вартостію, длятого:

$$\int_K d\left(\frac{z^\alpha}{R}\right) = 0.$$

Для $\alpha = 0$ є:

$$d\left(\frac{1}{R}\right) = \frac{-12z^3 - g}{2R^2 \cdot R}, \text{ отже}$$

$$12 \int \frac{z^3 dz}{2R^3} + g \int \frac{dz}{2R^3} = 0. \quad 27)$$

Наколи $\alpha = 1, 2$, то:

$$d\left(\frac{z^\alpha}{R}\right) = \frac{2R^2 \alpha z^{\alpha-1} - z^\alpha (12z^2 + g)}{2R^3} dz,$$

отже для $\alpha = 1$ маємо:

$$d\left(\frac{z}{R}\right) = \frac{dz}{R} - \frac{2gz}{2R^3} dz - \frac{3g}{2R^3} dz,$$

а позаяк:

$$\int d\left(\frac{z}{R}\right) = 0, \quad \int \frac{dz}{2R} = \frac{\Omega}{2},$$

то :

$$2g \int \frac{zdz}{2R^3} + 3g \int \frac{dz}{2R^3} = \frac{\Omega}{2} \quad (28)$$

Аналогічно для $\alpha = 2$:

$$2g \int \frac{z^2 dz}{2R^3} + 3g \int \frac{zdz}{2R^3} = \frac{H}{2} \quad (29)$$

Рівняня 27), 28), 29) дають :

$$\int \frac{z^2 dz}{2R^3} = \frac{2H-3\Omega}{8(g+27)}, \quad \int \frac{zdz}{2R^3} = \frac{g\Omega+18H}{4g(g+27)},$$

$$\int \frac{dz}{2R^3} = \frac{g\Omega-6H}{2g(g+27)}.$$

З огляду на се рівняня 26) перейдуть на :

$$4(g+27) \frac{d\Omega}{dg} + (18+g)\Omega + 6H = 0.$$

$$4(g+27) \frac{dH}{dg} + \frac{1}{2}g\Omega - (g+18)H = 0,$$

або, позаяк :

$$g = \frac{27J}{1-J}, \quad dg = \frac{27}{(1-J)^2} dJ,$$

$$36J(J-1) \frac{d\Omega}{dJ} = 3(J+2)\Omega - 2(J-1)H.$$

30)

$$24J(J-1) \frac{dH}{dJ} = 2J\Omega - 2(J+2)H.$$

Коли зріжничкуєм перше з рівнянь 30), то :

$$26J(J-1) \frac{d^2\Omega}{dJ^2} + (6gJ-42) \frac{d\Omega}{dJ} + 2(J-1) \frac{dH}{dJ} - 3\Omega - 2H = 0. \quad (31)$$

Елімінація величин H і $\frac{dH}{dJ}$ з рівнянь 30) і 31) дасть :

$$\frac{d^2\Omega}{dJ^2} + \frac{1}{J} \frac{d\Omega}{dJ} + \frac{31J-1}{144J^2(J-1)^2} \Omega = 0. \quad (32)$$

Наколи порівнаєм се рівнанє з рівнанєм 23), то бачимо, що:

$$r_1(J) = \frac{1}{J}$$

$$r_2(J) = \frac{31J - 1}{144(J-1)^2}$$

Сочинники r_1 і r_2 є проте *раціональними функціями функції J*. Рівнанє 32) є *рівнанє різнишкове 2. ряду* о місцях особливих $J = 0, 1, \infty$. Для $J = 0, 1$ є се очевидне, для $J = \infty$ легко ся о тім можна переконати, наколи положимо $J = \frac{1}{J}$, і розслідимо се рівнанє для $J^2 = 0$. В окруженю кождої иньшої точки неособливої J_0 представить ся інтеграл Ω звичайним рядом степенним:

$$\Omega = \mathfrak{F}(J - J_0).$$

Наколи два спеціальні інтеграли рівняня 32) є $\bar{\Omega}_1$ і $\bar{\Omega}_2$, що твоять систем основний, то кождий иньший інтеграл представить ся лінеарно:

$$\Omega = c_1 \bar{\Omega}_1 + c_2 \bar{\Omega}_2.$$

До тих інтегралів належать і періоди первістні Ω_1 і Ω_2 на основі рівняня 23) так, що кождий інтеграл сего рівняня дасть ся написати в формі:

$$\Omega = m_1 \Omega_1 + m_2 \Omega_2;$$

m_1 і m_2 є числа цілі. — Позаяк функція $\tau(J)$ є квотом період $\tau = \frac{\Omega_1(J)}{\Omega_2(J)}$, бо Ω_1 і Ω_2 різнять ся від період ω_1 і ω_2 лиш о сталий чинник, для того наколи хочемо розслідити функцію $\tau(J)$ в окруженю місць $J = 0, 1, \infty$, треба розслідити там функції $\Omega_1(J)$ і $\Omega_2(J)$ на основі рівняня 32) (після звісної теорії Фухса). Того робити не будемо, бо се завелоби нас за далеко. Розсліди ті перевів обширно Кляйн¹⁾ і одержав слідуючі розвиненя для функції $\tau(J)$ в окруженю точок особливих:

в окруженю $J = 0$:

$$\tau = \rho \frac{1 + \rho \sqrt[3]{J} \mathfrak{F}^{(0)}(J)}{1 + \sqrt[3]{J} \mathfrak{F}^{(0)}(J)} \text{ для додатної півплощі (J).}$$

$$\tau = -\rho^2 \frac{1 + \sqrt[3]{J} \mathfrak{F}^{(0)}(J)}{1 + \rho \sqrt[3]{J} \mathfrak{F}^{(0)}(J)} \text{ для від'ємної півплощі (J).}$$

¹⁾ Klein loc. cit. стор. 39-61.

в оточенні $J = 1$:

$$\tau = i \frac{1 - \sqrt{J-1} \wp^{(1)}(J-1)}{1 + \sqrt{J-1} \wp^{(1)}(J-1)}$$

в оточенні $J = \infty$:

$$2\pi i \tau = -\log J - 3 \log 12 \wp^{(\infty)}\left(\frac{1}{J}\right)$$

З рівняння різничкового 32) перейдемо до рівняння різничкового третього ряду, котрого інтегралом є $\tau(J)$.

Два спеціальні інтеграли рівняння 32) є Ω_1 і Ω_2 . Наколи інтеграли ті вставимо в се рівнянє і сочинники при $\frac{d\Omega}{dJ}$ і Ω назначимо через p і q , одержимо два рівняня:

$$\begin{aligned} \Omega_1'' + p\Omega_1' + q\Omega_1 &= 0. \\ \Omega_2'' + p\Omega_2' + q\Omega_2 &= 0. \end{aligned}$$

Через елімінацію q дістанемо рівнянє:

$$(\Omega_2\Omega_1'' - \Omega_1\Omega_2'') + p(\Omega_2\Omega_1' - \Omega_1\Omega_2') = 0. \quad 33)$$

Позаяк: $\tau = \frac{\Omega_1}{\Omega_2}$, то:

$$\frac{d\tau}{dJ} = \frac{\Omega_2\Omega_1' - \Omega_1\Omega_2'}{\Omega_2^2} = \tau',$$

а звідси походна логаритмічна:

$$\frac{\tau''}{\tau'} = \frac{\Omega_2\Omega_1'' - \Omega_1\Omega_2''}{\Omega_2\Omega_1' - \Omega_1\Omega_2'} - 2 \frac{\Omega_2'}{\Omega_2}$$

або з огляду на 33):

$$-\frac{\tau''}{\tau'} = p + 2 \frac{\Omega_2'}{\Omega_2}$$

Наколи зрізничкуєм се рівнянє з одної сторони, а з другої сторони рівнянє се піднесемо до квадрату і поділимо через -2 , то дістанемо:

$$\begin{aligned} \frac{\tau'''}{\tau'} - \left(\frac{\tau''}{\tau'}\right)^2 &= -p' - 2 \frac{\Omega_2''}{\Omega_2} + 2 \left(\frac{\Omega_2'}{\Omega_2}\right)^2 \\ -\frac{1}{2} \left(\frac{\tau''}{\tau'}\right)^2 &= -\frac{1}{2} p^2 - 2p \frac{\Omega_2'}{\Omega_2} - 2 \left(\frac{\Omega_2'}{\Omega_2}\right)^2 \end{aligned}$$

Наколи додамо ті рівняня і увзгляднемо реляції, які вжесьмо одержали, то дістанемо:

$$\frac{\tau'''}{\tau'} - \frac{3}{2} \left(\frac{\tau''}{\tau'}\right)^2 = -p' - \frac{1}{2} p^2 - \frac{2}{\Omega_2} (\Omega_2'' + p\Omega_2') - 2q - p' - \frac{1}{2} p^2$$

А коли за p і q вставимо вартости і обчислимо p' , одержимо рівняне:

$$\frac{\tau'''}{\tau'} - \frac{3}{2} \left(\frac{\tau''}{\tau'} \right)^2 = \frac{4}{9J^2} + \frac{3}{8(1-J^2)^2} + \frac{23}{72J(J-1)} \quad 34)$$

Таке рівняне різнничкове сповняє функція $\tau(J)$.

Після Cayley'а називаємо ліву сторону шварццианом функції $\tau(J)$ і значимо за Кляйном:

$$\frac{\tau'''}{\tau'} - \frac{3}{2} \left(\frac{\tau''}{\tau'} \right)^2 = [\tau]_J$$

Як з теорії рівнянь різнничкових звісно, шварцциан не змінє своєї вартости, накоми на τ зробимо субституцію групи лінеарної:

$$\left(\tau, \frac{\alpha\tau + \beta}{\gamma\tau + \delta} \right) \quad \left| \begin{array}{cc} \alpha & \beta \\ \gamma & \delta \end{array} \right| = 1.$$

Найзагальнійший інтеграл рівняня 34) буде проте $\frac{\alpha\tau + \beta}{\gamma\tau + \delta}$; вислід сей вповні годить ся з нашою увагою, що *всі галузи функції $\tau(J)$ виражають ся лінеарно через одну галузь на основі модулової безконечної групи.*

Правій сторони рівняня 34) можна надати вид:

$$[\tau]_J = \frac{\nu_1^2 - 1}{2\nu_1^2(J^2 - 1)^2} + \frac{\nu_2^2 - 1}{2\nu_2^2 J^2} + \frac{\frac{1}{\nu_1^2} + \frac{1}{\nu_2^2} - \frac{1}{\nu_3^2} - 1}{2J(J-1)} \quad 35)$$

бо оба рівняня є схожі для:

$$\nu_1 = 2, \nu_2 = 3, \nu_3 = \infty.$$

А що загальний інтеграл рівняня 35) значимо:

$$s \left(\frac{1}{\nu_1}, \frac{1}{\nu_2}, \frac{1}{\nu_3}, J \right)$$

і називаємо его *функцією трикутника* або *функцією s* — Шварца, проте і функція $\tau(J)$ є функцією трикутника:

$$\tau(J) = s \left(\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{\infty}, J \right).$$

В саму теорію функцій Шварца не входимо блисше.

Твердженє Рісард'а.

Функція $\tau(J)$ має велике значенє для теорії функцій трансцендентних, бо при її помочи доказав Рісард слідуєче важне твердженє:

Функція цілковита трансцендентна $G(x)$ в конечности не може прийняти що найбільше одної лише вартости.

Бо приймем, що функція $G(x)$ в конечности не може прийняти двох вартостей a і b , то тоді квот:

$$\frac{G(x)-a}{b-a} = g(x)$$

є функція цілковита, котра не може бути ані 0, ані 1, бо $G(x)$ не може бути рівне ані a , ані b .

Положім:

$$g(x) = J(\tau),$$

то наколи на площі (x) возьмемо дорогу замкнену, що виходить з якоїсь точки x_0 і біжить в конечности, то їй на площі (τ) відповідить дорога замкнена s , котра ніде не може переходити через точки $0, 1, \infty$, бо тих вартостей $g(x)$ не може прийняти; точки $0, 1, \infty$ мусять проте лежати за контуром s . Най точці x_0 відповідає на площі (τ) точка τ_0 , то наколи τ будемо уважали за функцію x :

$$\tau = f(x),$$

то та функція мусить бути однозначна і скінчена, або цілковита аргументу x . Очевидно, що тоді і функція $e^{if(x)}$ є функція цілковита, а як:

$$\tau = \alpha + \beta i, \quad \beta > 0,$$

то:

$$if(x) = \alpha i - \beta, \quad a:$$

$$|e^{if(x)}| = e^{-\beta} < 1,$$

т. з. що безглядна вартість сеї функції є стало менша від 1.

Однак $e^{if(x)}$ є функція цілковита, диятого послідна реляція є лиш тоді можлива, коли $f(x) = \text{const.}$ Тоді і

$$g(x) = \text{const.},$$

або:

$$\frac{G(x)-a}{b-a} = \text{const.}$$

а що $G(x)$ не може бути const. , бо инакше не булаби се функція трансцендентна, проте $G(x)$ в конечности може не прийняти що найбільше одной лише вартости. — Тверджене Picard'a є отже доказане.

Реляції між незмінниками g_2, g_3, Δ і функцією J .

На основі власностей незмінника J подамо тепер деякі реляції для форм g_2, g_3, Δ ; представимо іменно тії форми через $J(\tau)$, а опісля взаімно через себе.

1. В тій цілі возьмім рівняня 30):

$$\begin{aligned} 36J(J-1)\frac{d\Omega_\mu}{dJ} &= 3(J+2)\Omega_\mu - 2(J-1)H_\mu \\ 24J(J-1)\frac{dH_\nu}{dJ} &= 3J\Omega_\nu - 2(J+2)H_\nu \quad \begin{matrix} \mu = 1, 2 \\ \nu = 1, 2 \end{matrix} \end{aligned} \quad (36)$$

Наколи помножимо перше з тих рівнянь через $2H_\nu$, друге через $3\Omega_\mu$ і додамо, то дістанемо:

$$72J(J-1)\left(\Omega_\mu\frac{dH_\nu}{dJ} + H_\nu\frac{d\Omega_\mu}{dJ}\right) = 9J\Omega_1\Omega_2 - 4(J-1)H_1H_2$$

Позаяк права сторона є симетрична, то і ліва мусить бути симетрична з огляду на μ і ν , так що:

$$\frac{d(\Omega_1H_2)}{dJ} = \frac{d(\Omega_2H_1)}{dJ}, \text{ а звідси по з'інтегрованою;}$$

$$\Omega_1H_2 - \Omega_2H_1 = \omega_1\gamma_2 - \omega_2\gamma_1 = c. \quad (37)$$

Наколи перше з рівнянь 36) напишемо для $\mu = 1$ і $\mu = 2$, то через елімінацію і порівняне з рівнянем 37) дістанемо рівняне:

$$\Omega_2\frac{d\Omega_1}{dJ} - \Omega_1\frac{d\Omega_2}{dJ} = \frac{c}{18J},$$

а позаяк ліва сторона є нічо иньшого, як $\Omega_2^2\frac{d\tau}{dJ}$, то:

$$18\Omega_2^2d\tau = c\frac{dJ}{J} = c d \log J.$$

З огляду на існуючу для ненормованих період реляцію Legendre'a:

$$\omega_1\gamma_2 - \omega_2\gamma_1 = 2\pi i^1)$$

можна написати:

$$18\Omega_2^2d\tau = 2\pi i\frac{dJ}{J},$$

а що:

$$\Omega_2 = 2\omega_2\sqrt{\frac{g_3}{g_2}}, \quad J = \frac{g_2^3}{\Delta}, \quad \text{то}$$

$$\frac{dJ}{\omega_2^2d\tau} = \frac{9g_2^2g_3}{\pi i\Delta}. \quad (38)$$

Наколи єще напишемо очевидну реляцію:

$$J : J-1 : 1 = g_2^3 : 27g_3^2 : \Delta,$$

¹⁾ Пор.: Klein loc. cit. стор. 117,

то з послідних рівнянь дістанемо :

$$\begin{aligned} g_2 &= \left(\frac{dJ}{\omega_2^2 d\tau} \right)^2 \frac{\pi^2}{3J(1-J)} \\ g_3 &= \left(\frac{dJ}{\omega_2^2 d\tau} \right)^3 \frac{\pi^3 J}{27J^2(1-J)} \\ \Delta &= \left(\frac{dJ}{\omega_2^2 d\tau} \right)^6 \frac{\pi^6}{27J^4(1-J)^3} \end{aligned} \quad (39)$$

2. Перейдім ще до реляцій між g_2 , g_3 , Δ .

На основі звісного твердження Euler'а про функції однородні дістанемо слідуючі реляції :

$$\begin{aligned} \omega_1 \frac{\partial g_2}{\partial \omega_1} + \omega_2 \frac{\partial g_2}{\partial \omega_2} &= -4g_2 \\ \omega_1 \frac{\partial g_3}{\partial \omega_1} + \omega_2 \frac{\partial g_3}{\partial \omega_2} &= -6g_3 \\ \omega_1 \frac{\partial \log \Delta}{\partial \omega_1} + \omega_2 \frac{\partial \log \Delta}{\partial \omega_2} &= -12^1) \end{aligned} \quad (40)$$

Наколи возьмемо з $J = \frac{g_2^3}{\Delta}$ логаритмічну похідну взрядом ω_1 і ω_2 ,

то дістанемо :

$$\begin{aligned} \frac{1}{J} \frac{dJ}{\omega_2^2 d\tau} \omega_2 &= \frac{3}{g_2} \frac{\partial d_2}{\partial \omega_1} - \frac{\partial \log \Delta}{\partial \omega_1} \\ - \frac{1}{J} \frac{dJ}{\omega_2^2 d\tau} \omega_1 &= \frac{3}{g_2} \frac{\partial g_2}{\partial \omega_2} - \frac{\partial \log \Delta}{\partial \omega_2} \end{aligned} \quad (41)$$

Визначник правих сторін є :

$$T(g_2, \log \Delta) = \begin{vmatrix} \frac{\partial g_2}{\partial \omega_1} & \frac{\partial \log \Delta}{\partial \omega_1} \\ \frac{\partial g_2}{\partial \omega_2} & \frac{\partial \log \Delta}{\partial \omega_2} \end{vmatrix} = - \frac{4g_2}{J} \frac{dJ}{\omega_2^2 d\tau} \quad (42)$$

бо наколи перше з рівнянь 39) помножимо через $\frac{\partial \log \Delta}{\partial \omega_2}$, третє через $\frac{\partial g_2}{\partial \omega_2}$, то їх різниця є :

$$\omega_1 T(g_2, \log \Delta) = -4g_2 \frac{\partial \log \Delta}{\partial \omega_2} + 12 \frac{\partial g_2}{\partial \omega_2},$$

а звідси на основі другого з рівнянь 41) слідуює відразу форма 42).

1) Наколи поділимо через Δ .

А позаяк на основі рівняня 38).

$$-\frac{4g_2}{J} \frac{dJ}{\omega_2^2 d\tau} = -\frac{36g_3}{\pi i},$$

то :

$$g_3(\omega_1, \omega_2) = -\frac{\pi i}{36} T(g_2, \log \Delta) \quad (43)$$

Аналогічно наколи возьмем логаритмічну похідну з функції :

$$J-1 = \frac{27g_3^2}{\Delta}$$

дістанемо :

$$g_2^2 = -\frac{\pi i}{2} T(g_3, \log \Delta),$$

а в кінці через порівнянє похідних логаритмічних обох функцій J і $(J-1)$ дійдемо до реляції :

$$\Delta(\omega_1, \omega_2) = \frac{3\pi i}{2} T(g_2, g_3) \quad (44)$$

Ходить еще о визначенє самого $g_2(\omega_1, \omega_2)$ (бо до тепер маємо g_2^2). Наколи возьмемо *визначник* Hesse'го для $\log \Delta$:

$$H(\log \Delta) = \begin{vmatrix} \frac{\partial^2 \log \Delta}{\partial \omega_1^2} & \frac{\partial^2 \log \Delta}{\partial \omega_1 \partial \omega_2} \\ \frac{\partial^2 \log \Delta}{\partial \omega_1 \partial \omega_2} & \frac{\partial^2 \log \Delta}{\partial \omega_2^2} \end{vmatrix}$$

то на основі другого рівняня 30), котре напишемо для H_1 і H_2 :

$$14J(J-1) \frac{dH_1}{dJ} = 3J\Omega_1 - 2(J+2)H_1$$

$$24J(J-1) \frac{dH_2}{dJ} = 3J\Omega_2 - 2(J+2)H_2$$

і реляції Legendre'a приїдемо в кінці до реляції :

$$g_2(\omega_1, \omega_2) = \frac{\pi^2}{3} H(\log \Delta).^1)$$

З відси слїдує, що g_2 є *визначником* Hesse'го з $\log \Delta$, g_3 *визначником функційним* з g_2 і $\log \Delta$, Δ *визначником функційним* з g_2 і g_3 .

Львів, липень 1895.

¹⁾ пор. Klein. loc. cit. стор. 123.

Додатки до термінології математичної.

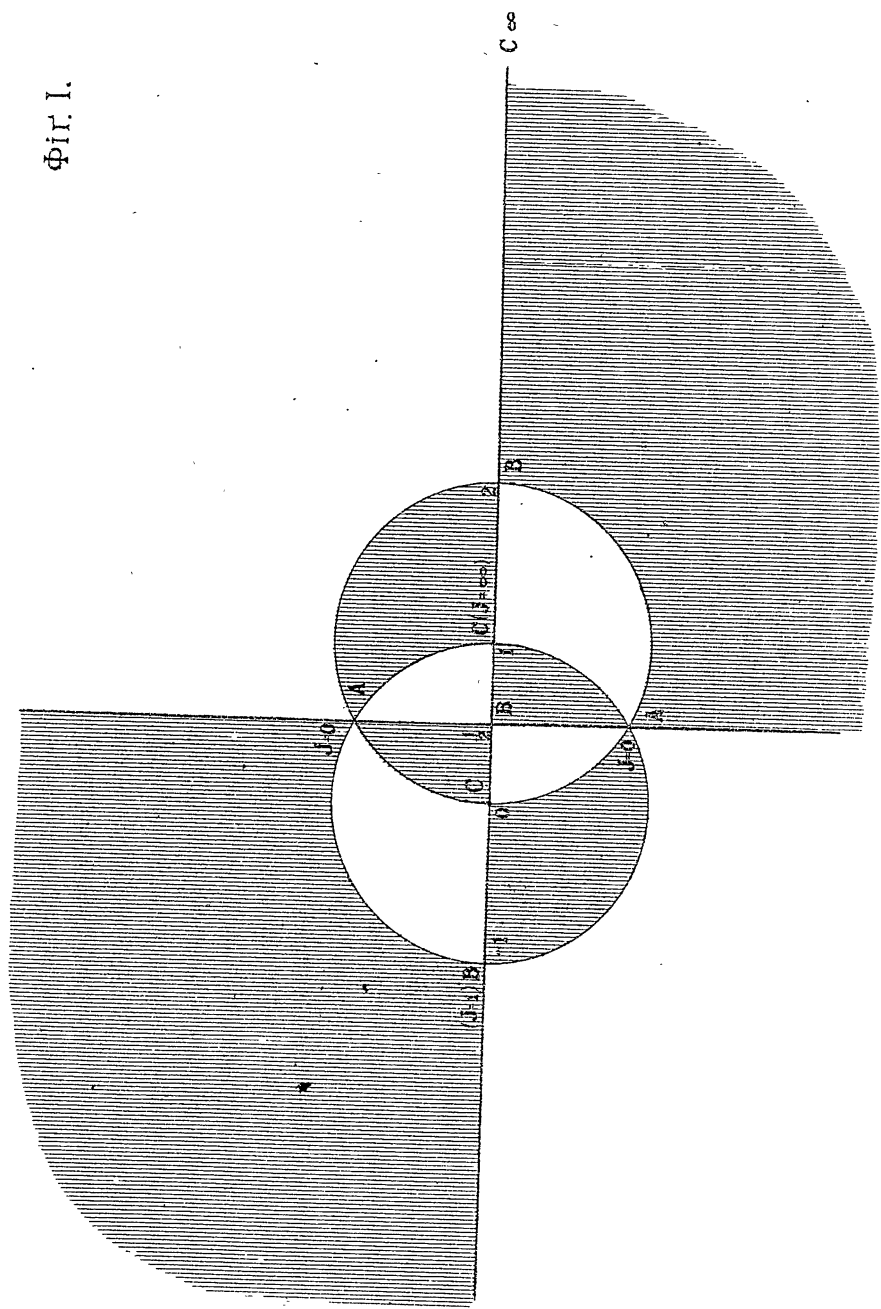
Вартість безглядна, absoluter Betrag. — вартість вложена, complexer Werth. — визначник, детермінанта, Determinante. — вісь друго-рядна, imaginäre Axe. — вісь перворядна, reelle Axe. — галузь, Zweig. — група, Gruppe. — група частна, Untergruppe. — група частна знаменита ausgezeichnete Untergruppe. — двосічна, Halbierungslinie. — дійсний, reell. — збіжність, Convergenz. — збіжність безглядна, absolute Convergenz. — збіжність безусловна, unbedingte Convergenz. — збіжність рівномірна, gleichmässige Convergenz. — збіжність услівна, bedingte Convergenz. — значок, Index. — інтегральний рахунок, Integralrechnung. — інтеграл, Integral. — інтегровати, integrieren. — кінченість і безкінченість, Endlichkeit u. Unendlichkeit. — лінійний, лнійний, linear. — мнимий, imaginär. — багатовзначний, mehrdeutig, vieldeutig. — багатовкратний, vielfach. — багатовість всюди-густа, überall-dichte Menge. — незмінник, Invariante. — негладкий, unstetig, discontinuirlich. — обсяг збіжності, Convergencebereich. — однозначний, eindeutig. — окружене, Umgebung. — основний, fundamental. — основний район, Fundamentalbereich. — переведене, Fortsetzung (einer Reihe). — перетворене, трансформація, Transformation. — періода, наворот, Periode. — первісна періода, primitive Periode. — півплоща, Halbebene. — підставлене, субституція, Substitution. — площа, Ebene. — повторенне, Iteration. — повторний, mehrfach. — лишок, Residuum. — постійний, constant. — похідна, Ableitung. — рахунок різничковий, Differentialrechnung. — рівнянне, Gleichung. — рівноважний, äquivalent. — різничка, Differential. — різничка цілковита, totales Differential. — різничка частна, partielles Differential. — рід, Art. — розвиненне, Entwicklung. — розгалуженне, Verzweigung — ряд, Ordnung, Reihe, Rang. — ряд степенний, Potenz-

reihe. — степень, Grad, Potenz. — точка особлива, singuläre Stelle. — точка несутно особлива, ausserwesentlich singuläre Stelle. — точка сутно особлива, wesentlich singuläre Stelle. — тяглий, stetig, continuirlich. — функция, Function. — функция автоморфна, automorphe Function. — функция алгебраична, algebraische Function. — функция аналітична, analytische Function. — функция еліптична, elliptische Function. — функция рациональна, rationale Function. — функция трансцендентна, transcendente Function. — функция цілковита, ganze Function. — частинковий, conform.

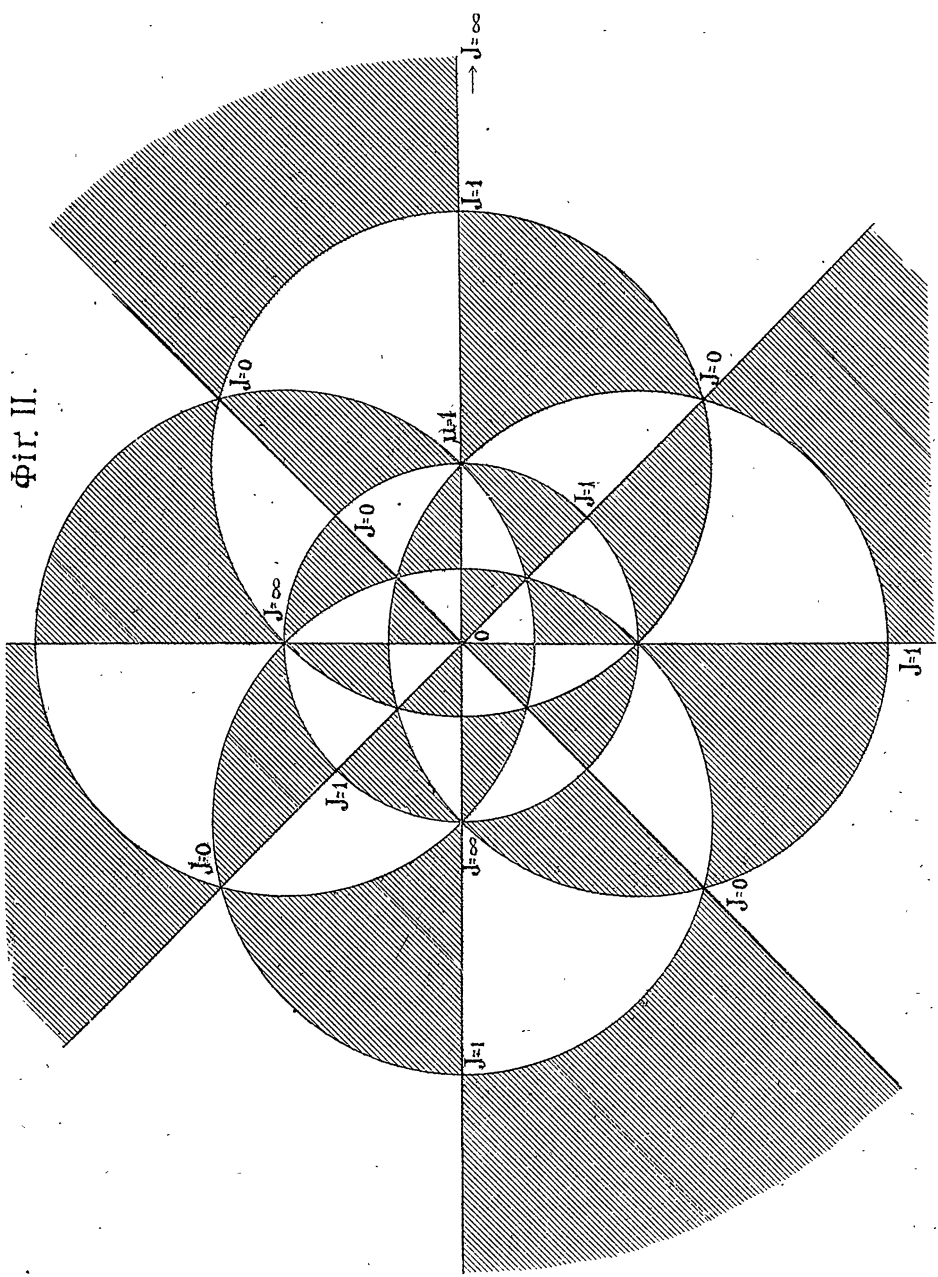

Fig. 1.

Φir. II.

Miscellanea.

Дальші розкопки в с. Чехах.

Подавши відомости про розкопку в с. Чехах (Брідський пов.) дра Сид. Шараневича (Записки т. VI), розкопав я в сусідстві тієї розкопки частину кладовища і вважаю потрібним подати про неї тимчасову звістку.

Як і в розкопках дра Шараневича, кістяки лежать не глибоко, 30—70 см., головами орієнтовані на південний схід; якоїсь підстилки чи підстілки не примітно. Декотрі скелети без ніяких річей (преважно в північній частині розкопаного місця); при однім з сих останніх знайдено залізну шпильку.

Інші скелети мають при собі глиняне начиння, звичайно, з правого боку голову, часом мініатюрне, одно в одно повставлене, примитивного виробу, без колеса, орнаментоване дюрочками і простими лініями, і бронзові окраси (намісто й шпильки); при однім кістяку знайдено залізний ніжик, але ся залізна находка, як і вище згадана, не безпечна від закиду, що могла попасти з верхніх шарів ґрунту. В значнім числі в могильній землі приходять крем'яні ф'раґменти, деякі безперечно штучного виробу.

Вище наведені обставини показують, що для докладного означеня культури погребених треба дальших розкопок того похоронного поля.

М. Грушевський.

До питання про початок почаївської друкарні.

В трох остатніх книжках „Київської Старини“ (кн. 7, 8, 9) уміщена ширша статя д. Ю. Тиховського в справі часу повстання друкарні Почаївського монастиря. Переглядаючи давні друки, які на думку дослідників мали вийти з Почаївської друкарні, автор має довести, що друкарня Почаївська, навперекі утертій думці, не істновала в 1597—

1720 роках. Розбираючи видання, які мав під рукою, і матеріяли, д. Тиховський нахилиється до думки, що друкарня повстала в 1730-х роках; в дальших своїх студиях має він ознаємитись з архивом Лаври і здобути звідти все, що буде промовляти про чи contra сих його виводів. Не знаходячи в поданих у його цитатах вказівок про перший привилей, виданий королем для фундування друкарні, та догадуючись з того, що може бракує єго й у архіві Лаври, уважаємо корисним подати єго *in extenso*, як записано в актову книгу Луцького ґроду з 1732 р., переховану в Київським Центральним Архіві. З нього бачимо, що привилей Августа II з 18 жовтня 1732 р. дасть ся як перший: за попередні в нім нема мови, він копстатує факт, що друкарню фундовано перед тим, але вона зовсім ваковала до 1732 задля чвар і війн; охочим, звісно, зістаєть ся можливість толкувати до волі вираз „*in antecessum*“: до нього відносити те чи иньше непевне виданнє, та се все будуть лише більш чи менш правдоподібні догадки. Фактичною, дійсною датою початку друкарні з'являєть ся дата поданого низше привилея.

Roku tysiąc siedmset trzydziestego wtorego miesiąca nowembris piętnastego dnia.

Na urządzie grodz., w zamku j. k. mci Luck., przedemną, Franciszkiem Michalem Strojewskim, nam. podstar. Luck., u xięgami nin. grod. Luck., comparens pntr, W. jmc. Xdz Barlaam z Kamienia Wereszczaka, officyał gnlny katedry Luck. ritus graeci uniti, ten przywilej od n. k. j. mci Augusta Wtorego na typografią, alias drukarnią, konwentowi Poczaiw ord. dwi Basilij magni benigne conferowanego, z podpisem ręki tegoż, przy pieczęci mnieyszey koronney, od acta psen. per oblatam podał, prosząc mnie, urzędu, o przyięcie onego y do akt wpisania; a tak ja, urząd, annuendo affectationi j. mci podawaiącego, pomieniony przywilej przyimuiąc, czytałem de serie verborum tali:

August Wtory, z Bożey łaski krol polski, wielki xże litt., ruski, pruski, mazowiecki, zmudz., kijow., woll., podol., podlaski, inflan., smolen., siewier. y czernihow., a dziedziczny xże saski y elector — oznaymuiemy tym listem przywileiem naszym, komu by o tym wiedziec będzie należało, iż przelożono nam przez panow rady naszych, iako ruskie krainy, za szczęśliwego panowania naszego od incursyi tatarskich uwolnione, a osiadłosci się większe a większe rozszerzaiące, koscioly rellij graeckiej, ale w iednosci z kosciółem rzymskim zostaiące, tak dawne reparuią, iako y nowe eryguią, dla ktorych wygody, ad officie (sic) dwina peragenda, dyalektem ruskim są potrzebne xięgi. Ktorych necessitati chcąc subwenire, wielebny terazniejszy episkop łucki nie dawną w konwencie Poczajowskim, *in antecessum* erigowaną, ale propter

vicissitudines et hostilitates zaniedbaną, chcąc perfectionowac typographią, y supplikowali nam też rady y panowie, na ten czas przy boku naszym zostaiący, abysmy pomienioną typografią w konwencie Poczajowskim zakonu świętego Bazylego wielkiego przywileiem naszym utwerdzili; iakożmy, laskawie do tey prozby skłoniwszy się, stwierdzamy y pozwalamy, aby wszelkie xięgi dialektem ruskim, polskim y łacinskim, byle nic nie mieli przeciwnego fidei catholicae, moribus honestis et juribus Reipublicae Polonae, w tymże conwencie drukowane byli y na swiat wydane y po wszystkich miastach (nullo dempto), miasteczkach y wsiach Panstwa naszego przedawane były; na co się, dla lepszey wiary, ręką naszą podpisawszy, pieczęć koronną przycisnąć rozkazalismy. — Dan w Warszawie dnia osmnastego miesiąca octobra roku Pańskiego tysiąc siedmset trzydziestego wtorego, panowania naszego trzydziestego szostego roku.

U tego przywileiu, przy pieczęci mniejszey koronney, podpis rąk w te słowa: Augustus rex. Locus sigilli. Na drugi zas stronie pieczęci przypis temi słowy: Pozwolenie typografij albo drukarni w konwencie Poczajowskim zakonu świętego Bazylego unitom religii graeckiey. Xiądz Adam Stanisław Grabowski, dziekan cathedry Chełmskiej j. kr. mci sekretarz.

Ktory że to przywilej per oblatam podany za podaniem y prozbą wyz (sic) Jego mosci podawaiącego a za moim urzędowym przyjęciem wszystek z początku aż do konca de verbo ad verbum, tak jako się w sobie pisany ma, do xiąg niniejszych grodzkich łuckich iest in-grossowany.

Книга луцька гродська записова 1732 року, в Центральнім Архиві Університета св. Володимира N 2282 f. 127, akt. 45.

A. Щуровський.

Вірша про Барську конфедерацію.

Дуже в радувала мене звістка, яку я вчитав у попереднім томі Записок, а власне, що д. Макарушка збирає матеріали для критичного видання Шевченкових „Гайдамаків“. Сказавши по правді, ходилоб лут в першій лінії не о критичне виданє тексту Шевченкової поеми, бо сей не являє майже ніякої трудности, але о провірку поглядів Шевченка і єго пізнійших критиків та коментаторів на сю поему. Пригадаю, що власне з поводу сеї поеми висказані були многі суперечні погляди і що до артистичного і що до історичного єї боку. Не вдаючись в виклад історії сих поглядів пригадаю далі, що в сьому спорі і я подав було свій голос і ддятого вважав себе також в обовязку оглядати

ся за матеріялами, які б підпирали мої погляди. Матеріялів таких від того часу (1892 р.) опубліковано вже велику силу. Не мало вийшло й праць, що показують в такім або иньшій освітленю цілу історію Коліївщини (важнійші між ними — монографії Антоновича про Гонту і Желізняка, Шульгіна Історія Коліївщини, Корзона уступ в книзі „Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta“ і єгож більше зділвий ніж спокійно-безсторонній розбір Шульгінової книги в *Kwartalniku historycznym*). Вже сам апологетичний тон книги Шульгіна і пристрасно-ворожій тон статі Корзона показують, що питанє про історичне значінє Коліївщини 1768 р. доси ще далеко не стало мертвим історичним питанєм, що аргументи про і contra добирають ся не з самого арсеналу історичних фактів і документів, але примішуєть ся до них отрута сучасних симпатій і антипатій, страхів, упереджень та бажань. На таке лихо найліпшим ліком є, звісно, час, та до єго зменшеня чимало причинити ся може також громадженє нових, незвісних доси документів, які б розсвічували як мога ширше і глубше те явище і як мога менше лишали місця для партійних, апріорних коментаріїв та викладів.

Як звісно, Шевченко в своїй поемі вибух Коліївщини поставив у звязок з конфедерацією Барською. Звязок той у поемі не дуже ясний, бо Шевченко видимо не мав ясного понятя про те, що таке була конфедерація Барська, чого вона хотіла і якими способами добивала ся до своєї мети. Одно конкретне понятє про неї давали єму народні перекази: конфедерати виступали ворожо против православних, мучили їх і обдирали, — і се понятє дало Шевченкови основу до кількох картин то держаних в роді бурлески (Конфедерати і т. д.), то трагічно-кровавих (Титар, захопленє Оксани). Сі місця поеми були причиною інтересної контроверсної критиків. Гвідо Батталія, що загалом відносив ся до музи Шевченка з великою пошаною, тут закинув єму, що він несправедливо осудив конфедератів барських, які були правдивими героями і мали на меті тільки добро та оборону вітчизни, поробивши з них простих розбійників (G. w. Battaglia, *Taras Szewczenko. Życie i pisma jego*, Lwów 1865, стор. 33). Закид сей був ясний, але оправданим можна б єго назвати тільки в такім разі, коли б справді була певна річ, що конфедерати барські були такі герої і бездоганні лицарі, якими до недавна виставляли їх польські патріоти. Замість звернути увагу на сю слабу точку аргументації польського критика, пок. проф. Огоновський в своїм розборі „Гайдамаків“ пішов посередньою дорогою, яка зовсім уже не може нікого вдоволити. Згадавши про закид Батталії, він так далі пише: „По мнію Батталії напад той підійняли мабуть поодинокі очайдуші, а не конфедерати. Ся догадка може бути й правдивою; побіч змаганя конфедератів могли окремо прості пройдисьвіти займати ся ділом розби-

шацьким, але люд український не умів розличити конфедератів від розбійників; у него всякий ворог і напастник звав ся тоді конфедератом, а відтак Шевченко, хочаги умотивувати повстанє гайдамаків, придержував ся лише переказу простого люду та не бажав ближче познакомитись з правдою історичною“ (Ом. Огоновський, Гайдамаки, поема Шевченка. Правда 1879, стор. 172). Пок. професор пишучи се, мабуть не завважав, яке комічне вражінє мусять робити ті „герої та оборонці вітчизни“, яких простий люд, а всеж таки горожанин тої самої вітчизни, не може відрізнити від розбійників. Не завважав і того, що коли б конфедерати були справді бездоганними героями, то яким же би способом простий люд міг назвою конфедерата означувати всякого розбишаку? Ні, догадка Батталії, що напади якихсь посторонніх банд розбишацьких підсунено на карб конфедератів, не може бути вірною. Не дурно традиція народня бачила в конфедератах ворогів. Навіть поминувши те, що вони бажали зміцнити на Україні шляхетсько-польське панованє, що тоді хоча сильно захитане, та все ще легально існувало, — треба пригадати, що конфедерация Барська по при меті політичній мала виразну, ярку закраску релігійну, римо-католицьку, що в ній у останне в історії польської держави, та з фатальною силою виявилась уся нетолеранция, весь фанатизм релігійний, довго вщеплюваний Єзуїтами в серця польської суспільности. Конфедерати не були прості розбійники — признаємо се радо; вони були *milites Mariani*, *śłudzy Maryi*, мордували та знущали ся в імя Боже. Конфедерация Барська мала метою не тільки підняти силу захитаного польського панованя на Україні, але бажала підняти тут також престиж римського католицизму, ослабити або й зовсім знищити діссидентизм, себто в першій лінії православіє. Отсей був єї трагічний пункт. На сьому власне пунктї герої і оборонці вітчизни в очах православиного люду українського нічим не ріжнили ся від простих розбійників.

Вірша польська, яку подаємо далі, дозволяє нам піти ще крок далі. Вона дозволяє нам догадуватись, що між православними 1768 р., перед вибухом Коліївщини, була розширена думка, що конфедерация завязала ся з тою метою, щоб вирізати всіх православних. І думка ся не була простою, дивовижною казкою якихсь злобних ворогів конфедераций. Самі конфедерати, сфанатизовані такими своїми провідниками, як звісний „ksiądz Marek Karmelita“, мусіли похваляти ся нею, як се чинить католик в нашій вірші. Що така думка нераз шибалась по головах православних, особливо дүховенства, в остатніх часах Річи посполитої, на се маємо свідочтва і в записках Бродовича і у Левінського (гл. Житє і Слово I). Існуванє такої поголоски на Україні дає нам дуже важний ключ до поясненя вибуху Коліївщини, до зрозуміня тої жорстокости, яку

показували колії супроти католиків. Історія польська вказує ще один факт аналогічний — мазурську різню 1846 р.; і тут знову множество свідоцтв сходять ся власне в тім, що вибух хлопської контрреволюції викликаний був загально розширеною звісткою, буцім то панни лагодять ся до повстаня, узброюють ся і збирають ся в куші з тою метою, щ о б и в и р і з а т и м у ж и к і в .

Вірша, яку тут подаємо як причинок до зрозуміння ідейної атмосфери Барської конфедерації, находить ся в бібл. Оссолінських, в ркп. 280 (рукописна всячина зібрана Оссолінським по части в оригіналах, по части в копіях). Писала вона на двох картках білого, грубого паперу; письмом з кінця XVIII віку. Скомпонована була ся вірша очевидно в самім 1768 р. перед вибухом Коліївщини. Автором її був правдоподібно католик і учасник конфедерації, добре обзнайомлений з її метою і способом думаня.

Dyskurs katolika podróżnego z nieznaionym sobie
Dyssydentem o konfederacyi na Podolu uczynioney.
Roku 1768.

Dyssydent.

Witam Wé Pana do nas!

Katolik.

Sługa uniżony.

Dyssydent

Proszę siedzieć, bo widzę, żeś Wé Pan ztrudzony.

Katolik

Prawda, żem iuż uiechał dosyć mil nie mało.

Dyssydent

Czy się Wé Panu słyszeć co z nowin nie dało?
Chciey mi, proszę, powierzyć swoich wiadomości,
Bom rad takowych w domu mieć u siebie gości.

Katolik

Przez mą podróż o żadney nie słyszę nowinie
Prócz o związku Polaków wszczętym w Ukrainie.

Dyssydent

Ciekawą masz rzecz, mospanie, tylko wyiaw szczerze,
Czy nie wiesz, jakie mają tych związków przymierze?
Gdyż iakowys trzymają w tym u siebie sekret.

Katolik

Podobno Dyssydentom śmierci piszą dekret.

Dyssydent

Coż? Że za niemi rzezać Dyssydenci winni?

Katolik

To, że się napierają czego nie powinni.
Długo Polacy w cichem dość byli milczeniu
Spodziewając się folgi iakiey w udęczeniu,
Ciężkie dźwigali iarzmo okropney niewoli, --
Trudno też iuż nie sarknąć, kiedy serce boli.
Z Dyssydentów przyczyny pogwałcone prawa,
Święta wiara wydarta Polakom y sława.
Czas iuż przychodzi zemsty, czas ginąć przy wierze,
Czas łeb uciąć tey hydrze, niech góry nie bierze.

Dyssydent

Nie sroź się, Panię, ieżli twój gniew iest bez siły!
Może to bydź, że dla nich będzie pokoy miły.
Już tu dobrze zaczęto wedle tego chodzić
By tak iak chcą nie mogli Dyssydentom szkodzić.

Katolik

Wszelka rada, zapewniam, bezskuteczna będzie;
Jest iuż każdy Dyssydent iak ryba na wędzie.
Chciało im się szkół, durkarń (sic), kościołów, szpitalów,
Użyli na to Posła wielkiego Moskalów.
A więc sztucznie Polacy na nich się sprzysięgli,
Chcąc im głów przyciąć, aby wyżey nie dosięgli.

Dyssydent

Ten iest zwyczaj Polaków, że się bardzo srożą.
Niech że im choć z daleka batogiem pogrożą,

Prędko zamysły swoje w zgodę odmieniałą, —
Gdzie który (może) z kupy, szypko uciekaiałą.

Katolik

Nie będą na tych godach więcej Dyssydenci!
Przyplacą zuchwałości, zostaną kontenci:
Oni znoszą charakter w Toruniu z kamienia (?) —
Polacy nie zostawiają ich w Polsce plemienia.

Dyssydent

Bywa to, że gdzie siłą nie mogą dokazać,
Tam wielkość złota zmoże, byle go pokazać.
Zgwałcą się naysięgłejsze sprzysiężone śluby,
Iak zacnie błagać złoto y kosztowne szuby.

Katolik

Tak zakrwawione serca nie złoto złagodzi,
Lecz zemsta wykonana w żalach one chłodzi.
Bez szub się też obeydą Katolicy w lecie,
A tych, co ich pobrali, wytrzepią po grzbiecie.

Dyssydent

A gwarantka-ż co mówi? Co jey poseł rzecze?

Katolik

To, że iuż z rąk Polaków zdrowo nie uciecze.
Wszędzie na pograniczu kołą na szelwachu,
Wszelki ich nieprzyjaciel nabierze się strachu.

Dyssydent

Może się ieszcze fortel tak też uda drugi
Jak pierwszy, a tak drugi: wypłacić swe długi
Musieli sprzysiężeni w której Syberyi
Pędzić życie z drugimi w ścisley mizeryi.

Katolik

Niech że zębów nie ostrzą! Wprzód tu odpowiedzą,
Za co Senatorowie dotąd ieszcze siedzą

W więzieniu? Mocny iest Bóg, mocne Jego chasło!
 Przy tak dzielney obronie Dyssydenctwo zgasło.
 Nie potrafią zapobiedz y czartowskie sztuki,
 Są na ich utrzymanie gotowe musztuki.

Dyssydent

Nie było czynić związków, a tak powróceni
 Byli by Senatorzy z ócz waszych straceni.
 Przytrzymało ich polskie bo zaczęte dzieło:
 Co miało pomoc onym, bardziej zaszkoziło.

Katolik

Nie rozumiey, aby przez to co im zaszkoziło!
 Po nich mieczem y ogniem iść się oświadczyli.
 Sprawiedliwy żal mają, który ich natęża,
 Więc przy krzyżu Chrystusa dobędą oręża.
 Jezus, Marya, Józef — czyż nie hasło śliczne?
 Azas nie pierzchną pulki na to Imię liczne
 Nieprzyjaciół oyczyzny, wolności y wiary?
 Wszak skruszonego serca przyimie Bóg ofiary.

Dyssydent

Nie są tak Dyssydenci Polsce winni wiele,
 By traktowani byli iak nieprzyjaciele.

Katolik

Co mówisz? Nie są winni? Niech się tylko godzi
 Wspomniey, co seym warszawski ustawa dowodzi.
 Mówi, że póki w ludziach było rozumienie
 Jednostayne o wierze, póty dobre mienie
 Było, póty na prawo y wstyd przyrodzony
 Były względy, kray szczęściem, sławą ozdobiony
 Był od Boga. Skoro zaś boiaźni ku Bogu
 Zapomnieli Polacy, trwając w tym nałogu,
 Różność wiar przypuściwszy, — aż y wnętrzne prawa
 Stepiały, rządów zaszczyt zniknął, wstyd y sława,
 Wydarto posłuszeństwo, zaczym my w nieprawie
 Oraz Rzeczpospolita zostaie w niesławie.
 W iakim iest zamieszaniu y odmęcie zawsze,
 Gdyż milczy, gdy trza siły pokazać najżwawsze,

A czasem się na dobrą nie moc zdobyć radę,
 Lub uradzoną często odbieramy w zdradę.
 Bo bez pochyby Boga gniewem sprawiedliwym
 Dzieie się, że tym sektom szerzyć się złośliwym
 Dopuszczamy. Zważayże, czy niemasz przyczyny,
 By zaczęte w związku skutki wzięły swoje czyny.

Dy s s y d e n t

Bywa to, że z czasami wraz ustaią żale;
 Wszak y morze burzliwe swe uśmierza fale.

K a t o l i k

Inne morzu naznacza przepisy natura,
 Z innym zamysłem świeża wszczęta awantura.
 Dyssydenci dyety by zażyli, trzeba;
 Już się też dosyć w Polszcze nasycili chleba.
 Inną z nimi trza zażyć iuż odtąd robotę!
 Nie będą więcey iadać mięsa w post, w sobotę.
 Już dosyć wzgorszenia dla nich między nasze pany!
 Czas iuż leczyć zadane duchowieństwu rany.
 Chce im się rozkazować, niech że idą z Polski, —
 Na to związek ugadza Polaków podolski.

Dy s s y d e n t

Gdyby tak wzięła skutek ta Wé Pana mowa,
 Pewnie była by dla nich iuż zguba gotowa.
 Boiażń by Dyssydentów zbyt mięszała serce...
 Już w oczach widzę swoich okrutne morderce.

K a t o l i k

I owszem, nie trwożyć się, lecz weselić maią,
 Że szczęścia tak wielkiego godnymi się staią.
 Katolicy albowiem dosyć swoich liczą
 Świętych y Męczenników, Lutrom tego życzą,
 By oni choć z iednego mieli męczennika.
 A źleż to iest mieć w niebie swego poślednika? (sic)

Dy s s y d e n t

To iest żart! Lecz wróćmy się do swey mowy dawny!

K a t o l i k

Nie żart, bo bez świętego nie masz wiary prawney.

Dyssydent

A gdy pretensyi swoich Dyssydent zanjecha?
Więc daremna Polaków z tych związków pociecha.

Katolik

Już nie rychło w sam ten czas przyprawiać zapory,
Kiedy iuż złodziey woły wykradnie z obory.
Nie lada plastrem ranę smertelną zagoi
Tak obród (sic) Dyssydentów złości nie zagoi (sic).
Więcey bym ia rzekł! Na to pomnę, żem w Warszawie.
Wołę zamilczeć, niżli szwankować na sławie.

Dyssydent

Ja żem stronę przeciwną trzymał, wybacz panie!
Czynilem to dla tego, bym wyczerpał zdanie
Naszyc Polaków. Jednak niech to nic nie drażni
Łaskawey zawsze przy mnie Wć Pana przyiaźni.

Katolik

I ia wzaiem Wć Pana za dyskurs przydługi
Przepraszam, oddając się naiego za służgi.

Др. Иван Франко.

Причинок до питання про час появи „Історії Руссов”.

При нагоді рецензії на брошуру Л. Майкова „Къ вопросу объ Исторіи Руссовъ“ розповів проф. М. Грушевський в IV-ім томі Записок наук. товариства ім. Шевченка [стор. 188—190] про здогади Ол. Лазаревського і В. Горленка, що відкрита коло 1828-ого року „Історія Руссов“, приписувана якийсь час архієпископови Георгію Кониському, виїшла з патріотичного українського роду Полетик.

Як відомо — Ол. Лазаревський висказав [1891 року] здогад, що „Історію Руссов“ написав Григорій Полетика [род. 1725 ум. 1784] а може доповнив її син єго Василь Полетика [род. 1765 ум. 1845]; — знов же В. Горленко висказав [1893 року] гадку, що цілу „Історію Руссов“ написав Василь Полетика. Від часу, як проф. Грушевський надрукував згадану рецензію в IV томі Записок, зайшло хіба те нове в сїм спірнім питаню, що Ол. Лазаревський здогад свій в року 1891-ого про авторство Григорія Полетики і час появи „Історії Руссов“ ставить

уже певнійше — коло 1770 року [„Презніе изыскатели малорусской старины“ в „Київск. Старині“, 1894, XII, стор. 350] — хоч доси ще нового доказового матеріалу не оголосив.

Яким там способом і рішить ся цікава та справа, ми знайшли нагоду подати малий причинок що-до часу появи „Історії Руссов“. В. Горленко в статі „Изъ исторіи южно-русскаго общества начала XIX вѣка“ [Кіевская Старина з р. 1893, том XL], викомбінуючи час появи „Історії Руссов“, пише в двох місяцях згаданої статі: на стор. 61-ій: „...появилась она [„История Руссов“] в обращеніи между 22 и 29 годовъ, около 1825 года, и къ тому же времени, какъ мы думаемъ, только и была окончена авторомъ“ — а на стор. 72-ій: „...кончена, надо думать, въ половинѣ двадцатыхъ годовъ...“

Бібліотека товариства „Просвѣта“ у Львові має одну рукопись „Історії Руссов“ — до речи кажучи, з текстом [після напрубоного порівняня] дуже маленько відмінним від надрукованої Бодянским. Як свідчать замітки на заголовнім листі, у ниву під заголовком, рукопись сю подарував 1872 р. Українець Яків Пугач пок. Володимирови Ганкевичеві [„на споминок“], В. Ганкевич дав її пок. писателеви Омелянови Партицкому, той знов дав її молодому історикови пок. Корнилови Заклинському, а брат Корнила Роман Заклинський передав її 1890 р. до бібліотеки „Просвѣти“. Отже ся рукопись [in folio, на синьому папері з водним знаком: 1817]¹⁾ має заголовок: „Исторія малороссійская. Сочиненная Г. Архієпископомъ Бѣлорускимъ Георгіємъ Конискимъ въ „.....“ Годѣ: *переписана 181: Году.*“ Ся дата переписаня „Історії“ усуває здогад В. Горленка, що мов-то „Исторія“ була закінчена Василем Полетикою в половині 1820-их років. Як бачимо, була она скінчена уже перед 1819-им роком.

Ів. Белей.

¹⁾ При сій нагоді до речи буде сказати, що аналогічну звістку подав пам. д. О. Кониський: р. 1853 у дідича Іскри бачив він в Золотоношському повіті копію Історії Русів з водним знаком 1809 р. *Ред.*

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1894.

[Д а л і].

За Київською Стариною в наукових періодичних видань України російської визначається що до багатства і вартости наукового матеріалу до України-Руси орган київського університету — **Університетськія Извѣстія**, що виходять солідними томами що місяця і переважно складають ся в розправ своїх професорів і студентів; і сей рік було між ними немало таких, що посередно чи безпосередно належали до України; такі розправи дд. Марковського про Антонія Радивиловського, Максимейка про джерела карного права Литовського Статуту, Малиновського про переступ в Литовськїм Статуті, Голубовського — історія Смоленської землі. Але сі всі ширші праці повиходили окремо і оцінені або будуть оцінені де інде. Відділ критичний на сей раз не дав нічого для нас цікавого, а в відділі офіціяльнім подано рецензії Владимирова про праці Карського (коротко) і В. Антоновича про праці Линниченка (про організацію станів громадських в Галичині) і Грушевського (про Барське старство).

Записки Императорскаго Харьковского Университета виходять що три місяці і мають побіч відділів розправ, бібліографії і додатків ще відділ літописі університета. В сій останній друковалась історія сього університету, зложена проф. Багалієм, що тягнеть ся і в р. 1895, а частиною вийшла осібно; вона становила найцікавійший матеріял Записок що до України, взагалі бідних працями що до сього. Окрім сієї розправи (дивись про неї в відділі бібліографічнім т. VI) подав в сїм же відділі проф. Сумцов дві глави з своїх „Матеріялів до історії Харьківського університета“ (про проф. Рославського-Петровського) і проєкт вищих жіночих курсів в Харькові, що зложений був харьківськими про-

фесорами, але не прийшов до виконання. В відділі розправ — таблиці метеорологічні стації Харківського університета, подані проф. Пильчикозим. В відділі бібліографії спеціально для української науки можуть мати певний інтерес рецензії на книжки — Яковлева про Ізмарagd, Мочульського про „Народню біблію“, Шахматова про фонетику мови великоруської, а також справозданне з діспуту проф. Мочульського. —

Третій український університет — Одеський не має свого періодичного видавництва, а видає від часу до часу великі томи „Записок“, в них за р. 1894 видрукована була розправа Мочульського про житте св. Сави, що обговорена в бібліографічнім відділі; решта до України не належить.

*

Місячник **Труды Киевской Духовной Академіи**, в книжках 5 12*) подав такі розправи до України:

Окружное посланіе холмсаго греко-уніатсаго епископа Филиппа Шумборсаго отъ 6 февраля 1841 года. А. Будиловича. 1840 р. визвано до Петербурга еп. Шумборського і він пробув там майже рік. До сего часу не розв'язано питання, чоґо їздив до Петербурга еп. Шумборський. Прот. А. Будилович подає „Окружное посланіе“, з якого більш менш можна довідатись про головну мету его подорожі. В „посланії“ еп. Ш. словіщає свою паству, що его закликано до Петербургу для обмірковання тієї ріжницї, яка єсть між обрядами уніятської та православної церков; докоряючи там членам своєї пастви, які з приводу его подорожі поквапились залишити свою віру, він умовляє всіх держатись свого обряду, запевняючи, що уряд російський не має думки примушувати кого-б не було до зміни віри; єпископ згожував ся лише переглянути такі відміни в обрядї греко-унітському, які не перечать вірности папському престолу.

Матеріялы для біографії кїєвсаго митрополита Арсенія Могилянсаго (22 окт. 1757 † 8 іюня 1770 г.) прот. П. Орловського. По короткому життєпису м. Арсенія автор подає дуже цїнні документи що-до характеристики его діяльности, яко митрополита. Автор зазначає такі пункти, до яких належать ті документи, що подає він: 1) пеклованне про земельні маєтности монастирів та церков, які належали до колишнього Слуцького князівства; 2) запомога Г. Кониському, еп. білоруському; 3) заведенне т. з. „кошелькового збора“ для запомоги закордонним церквам та монастирям; 4) опись сих монастирів, їх фундушів та засобів, а також і самого духовенства; 5) подїл між ки-

*) Огляд чч. 1—4 подано в IV кн. „Записок“.

ївськими та задніпрянськими монастирями податка для утримання консистора та митрополичої канцелярії; 6) пеклованне про добробит київської академії; 7) пеклованне про Київ-софійський катедральний монастир; 8) заведенне осібних проповідників у Києві; 9) утворенне „проєкта о правахъ и преимуществахъ малороссійскихъ монастырей и малороссійскаго духовенства“.

„Мученіе св. великомученицы Варвары и повѣсть о преславныхъ чудесахъ ея“ Θεодосія Сафоновича, Н. П. Д. Н. П. знайшов згаданий рукопис між рукописами бібліотеки Київ-Михайлівського монастиря і, засновуючись на певних датах, вважає автором его українського письменника XVII в. Θεодосія Сафоновича. Новознайдений рукопис не має науково-літературного значіння; але за те він дає цінний матеріал для характеристики релігійно-морального побуту на Україні XVII в. Мова рукопису — тогочасна літературна українська; але списав его великорос, що, видно, погано знав українську мову, через те єсть багато помилок; д. Н. П. попробовав виправити ті помилки і самий виправлений рукопис надруковав славянським друком (12 сторін).

Странствующій українській філософъ Григорій Саввичъ Сковорода, свящ. Н. Стеллецкого. Ся стаття містить в собі доволі широкий життєпис Сковороди, погляд на його філософію, значінне Сковороди, яко історичного діяча свого часу. Взагалі стаття, оброблена пильно, є лише компіляцією і має значінне лиш яко така; вона не містить жадних нових даних, або нових думок. Сю ж статтю автор, добре скоротивши, надруковав і в „Кіевскихъ Епарх. Вѣдомостяхъ“ N. 20.

Стаття: Изъ исторіи церковно-приходскихъ школъ въ Кіевской епархіи Г. О. Булашева буде обговорена в відділі бібліографічнім.

В показаних числах „Трудовъ Академії“ друковано ще рецензії на праці, які укінчені академики писали для диплому „кандидата богословія“. Єсть між ними рецензії на такі праці до України:

Кієво-Печерській архимандритъ Захарія Копыстенскій, Г. Корсуновського.

Святой Димитрій, м. ростовскій, какъ проповѣдникъ, І. Понятовського.

Обличеніе раціоналистическихъ заблужденій въ произведеніяхъ южно-русскихъ писателей конца XVI и первой половины XVII в., Н. Александрова.

Просвѣщеніе и литература въ Россіи в XIV в., І. Барнатного.

Іоанникій Галятовскій и его „Ключъ разумѣнія“, І. Вичковського.

Учительное Евангеліе Кирилла Транквилліона Ставровецкаго, іеромонаха Іони (Вуколова).

Київскій великій князь Мстиславъ Владиміровичъ и дѣла его благотворительности, М. Григоренка.

Значеніе київскихъ митрополитовъ, какъ охранителей и защитниковъ православія въ западно-русскихъ областяхъ съ конца XVII до конца XVIII в., Ф. Малеванскаго

Київскій женскій Вознесенскій (Фроловскій) монастирь, М. Малиженевскаго.

Супрасльскій монастирь и его значеніе въ западно-русской церкви, В. Недельскаго.

Святые угодники Божіи юго-западной и сѣверо-западной Руси, свящ. І. Немоловскаго.

Религіозный бытъ запорожскаго козачества, П. Петрушевскаго.

О. Л. і С. Л.

Засѣдно подаємо тут же перегляд історичного матеріалу до України в періодичних виданнях єпархій українскихъ [Епархіальныя Вѣдомости]:

Київскія Епархіальныя Вѣдомости,*) 1894 р. чч. 10—23.

Церковная лѣтопись с. Рубаного Моста, 5 округа благочинія Уманскаго уѣзда — вияснює назву згаданого села і описує его церкву, школу, причт, релігійне, моральне та матеріальне становище парафіян. Написав свящ. О. Козловскій.

Изъ воспоминаній о митр. Евгеніѣ. Протоіерей П. Марковский подає свої спогади про м. Євгенія з 1835 р., як той поучав на останньому іспиті укінчених семинаристів.

Исключеніе ихъ титула митрополитовъ київскихъ словъ „митрополитъ всея Малія Россіи“ П. Орловскаго. До 1767 р. митрополити київскі титулювали ся митрополитами „київскими, галицкими і всея Малія Россіи“, а з сего року останній титул виключено. Сталось се таким чином. 1761 р. за царя Петра III послано було на Україну двох євреїв вихрестів — Антона та Константина Крижановскихъ; першій став, мимо всіх прав і звичаїв українскихъ, полковником у Гадачі, а другий — протопопом роменскимъ. Новий полковник та протопоп, розбогатівши скоро, надумали послати своїх синів за кордон для освѣти; доглядати за їх мав протопоп і просивсь у київскаго митр. Арсенія Могилянскаго за кордон на два роки. Митрополит дозволив лишень на 8 місяців. Тоді гадацький полковник звернув ся просто

*) Огляд чч. 1—10 подано у IV т. „Записок“;

до Синоду. Синод 29 квітня 1767 р. видав такий „указ“ до митр. Арсенія; згожуючись, що подорож за кордон могла бути дуже корисна як для самого протопопа, так і для дітей, що їхали з ним, Синод завважав одначе, що протопоп не міг брати на себе таких обовязків, а митрополит жадним чином не міг пускати його за кордон „яко изъ иностранныхъ и новокрещенъ сушаго“. Через се прот. Константин Крижановський небавом мусів повернутись до своєї нарафії. А митрополиту, з приводу його указа про Крижановського завважалось ще, щоб він більш не писав ся митрополитою „всєя Малыя Россіи“, як у тому указі, бо „Малороссію“, окрім Київської, складають ще дві иньші єпархії, незалежні від київського митрополита. М. Арсеній не згодив ся з сим і порішив боронити свій попередній титул. 6 мая 1767 року послав він до Синоду рапорт, у якому, здаючись на царські, патріарші та синодальні грамоти, просив Синод, щоб єму дозволено було, як і перше, титуловатись митрополитом київським, галицьким „и всєя малыя Россіи“. Синод не згодив ся, засновуючись знов на тому, що в „Малоросії“ єсть ще дві самостійних єпархії — Чернігівська та Переяславська. Але м. Арсеній на тому не став. Коли одержав він 1 вересня тогож 1767 р. указ „о составленіи проєкта о дарованіи Малороссійскому духовенству разнаго рода выгудностей“, то, встоюючи в 36 та 37 точках сего проєкту за те, щоб повернуто було українському духовенству всі права та привилегії, які воно мало з часів Володимира та його заступників, за князів литовських, королів польських та за Богдана Хмельницького, М. Арсеній завважав в 38 та 39 точках, що єпархії Чернігівська та Переяславська завше попередю належали до Київської митрополії та й тепер не цурають ся духового звязку з нею. Сей проєкт одіслано „на апробацію Св. Синода“, а після сієї апробації його мала розглядати „Московская коммисія о сочиненіи новаго уложенія“. Але комісію ту через тогочасні обставини перервано, й усі змагання м. Арсенія на тому й скінчились.

Краткій очеркъ історії церковно-приходських шкілъ въ Кіевскої єпархії — про нього в бібліографії буде мова.

Письмо кієвскаго митр. Рафаїла къ молдавскому митрополиту. Прот. П. Орловський подає лист митр. кієвського Рафаїла до волоського митрополита з приводу запитання його про великоруських роскольників пилиповців („пилиповів“), що осілись у Волощині. Лист можна відносити до 1745 р., але імя молдованського митрополита напевне невідоме.

Матеріялы по історії кієвскої єпархії. Надруковано „регістер“ церков, що повернуто з унії до православія в околуї уманським колишньої переяславської єпархії. Всіх церков 78. „Регістер“ належить до 1768 р.

Волинські Епархіальні Вѣдомости.

Социніанское движеніе на Волини въ XVI—XVII в. О. Фотинського — дає огляд історії соцініянства, на Волині переважно.

Изъ прошлаго Волини, Участіе Волинскаго духовенства въ судьбахъ 12 года. А. Х. Автор дає картину великої паніки та непорядку на Волині під час наполеонської війни. Тогочасні — губернатор волинський Комбурлей та владика Данило виявили багато енергічної, але дуже неконсеквентної та формалістичної діяльності, що приводило часто до сумних і навіть курьозних наслідків.

Историко-статистическое описаніе церковей и приходоу волинской епархіи. Під таким заголовком містить ся цікавий історично-статистичний опис волинських парафій. Але ся праця виходить окремими випусками, а через те не будемо тепер застановлятись на їй.

Краткое описаніе памятниковъ древности, поступившихъ въ Волинское епархіальное древнехранилище. На Волині засновано церковний музей, у якій і збирають ся всі пам'ятки місцевої старовини. Згадана замітка коротенько описує усі ті речі, що дають ся до музею.

Подольські Епархіальні Вѣдомости.*)

О митрополитѣ Литовскомъ Іосифѣ Симашко и соединеніи уніатовъ въ 1839 г. Н. Я.

Кієвській митрополитъ Іовъ Борецькій П. Викула.

Згадані статті — життєписи Симашка та Борецького; статті полемично-тенденційні, але дають доволі фактичного матеріалу, особливо що-до І. Борецького, про якого немає ще повної, систематичної біографії.

„Прощи“ или „подзвѣнкованія“ Свящ. І. С.

На Поділля єсть звичай говорити на похоронах т. з. „прощі“ або „подзвѣнкованія“ перед тим, як спускати труну з небіщиком у яму. Се єсть особий вид проповіді, що дуже поважаєть ся народом. Згадана замітка подає зразок такої проповіді.

Черниговські Епархіальні Извѣстія.

Михаиль (Десницькій), митрополитъ С.-Петербурзькій и новгородській, бывшій архієпископъ Черниговській.

Характеризуєть ся діяльність м. Михаїла Д. для чернигівської епархії.

*) Початок див. в IV кн. Записок.

Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости.

Двадцятипятилѣтіе Полтавскаго Епархіального женскаго училища.

Стаття містить матеріали для історії жіночої духовної школи в Полтаві.

Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости.

Нѣмецкіе миссіонеры необаптизма (Neo-Baptismus) извѣстнаго подъ именемъ штунды на югѣ Россіи, А. Дороницына.

Къ вопросу о мѣрахъ противодѣйствія сектанскому движенію А. В.

Нѣсколько словъ о крестьянахъ — Герасимъ Гончаренко и Назаріи Петренко, какъ представителяхъ шалопутовъ въ Павлоградскомъ уѣздѣ, А. Курилова.

В сих статтяхъ штунда вважаєть ся результатомъ релігійного впливу різних сект протестантських; яко заходи боротьби з нею, пропонують ся заснованне брацтв та заслання.

Холмско-Варшавскій Епархіальний Вѣстникъ.

Игумень Гавріилъ, послѣдній капелланъ при русскомъ посольствѣ въ Варшавѣ, прот. П. Орловського. Життєпис іг. Гаврііла написана на підставі архивних документів Київської духовної консисторії; начерк характеризує польско-російські відносини кінця минулого віку.

Къ исторіи Яблочинскаго Свято-Онуфріевскаго монастыря, прот. П. Орловського. Прот. П. Орловскій подає із архиву Київської духовної консисторії „Вѣдомость Свято-Онуфріевскаго Яблоченскаго въ польской области состоящаго благочестиваго монастыря, гдѣ и въ коемъ мѣстѣ состоитъ, и сколько въ немъ братіи нынѣ находится, и на чемъ содержаніе свое имѣеть“. Відомість ся, писана 1776 р. ігуменом монастыря ієромонахом Кассіяном Аравським, обмальовує убогий економічний стан монастыря за той час.

Къ исторіи церкви села Модрыни. Свящ. П. Оомна.

Книжная надпись о с. Наброзѣ, Томашовскаго уѣзда 1650 года, егж.

Древняя церковь Потокская и ея настоятели, егж.

Книжная надпись о Хоенецкой церкви, егж.

Къ исторіи Жемчинскаго прихода, володавскаго уѣзда, XVIII в., егж.

Къ исторіи православной старины Бозской церкви, Холмскаго уѣзда, егж.

У всіх тих замітках свящ. П. Өмин, на підставі різних надписів на церковних богослужбних книжках, подає історичні відомости про згадані парафії.

Столѣтіе возсоединенія уніятівъ юго-западнаго края Россіи. В сій маленькій замітці автор споминає про діяльність Віктора Садковського, архієп. мінського, ізяславського та брацлавського († 1803 р.) в справі прилучення уніятів до православія після указу Катерини II з 1794 р. 22 квітня. В тексті автор містить скільки внімок з листів Віктора та з указів, що до сїєї справи.

Переходячи до періодичних видань російських, видаваних за етнографічними границями України, почнемо з часописей загального змісту, літературно-наукових. Мова про їх буде одначе коротка. В петербурзькїм „Вѣстнику Европы“ друковали ся протягом того року статї А. Пипина про літературу російську до XVIII в. — про них мова буде осібно. Цікава розправа д. Мілюкова про головні напрями в розвою російської історіографії, що дає немало цікавого також до української історіографії, друкована в р. 1893—4 в часописі „Русская Мысль“, тягнуть ся далі ще. Про замітку д. Ефименкової за Сковороду (**Книжки Недѣли**), розправу д. Мякотина про селянство в Гетьманщині XVIII в., друковану в часописі „Русское Богатство“, і статті д. Філевича про польско-руські відносини, д. Павлова про митрополію галицьку, П. Куліша про українських панів і козаків перед Хмельничиною що друкувало **Русское Обзорніе**, мова була або буде де інде.

В часописі **Рускій Вѣстникъ** (кн. III) знаходимо статтю Н. О-ва, О рукописяхъ графа А. С. Уварова, написану з поводу ново-виданої описі сих рукописей арх. Леоніда. Як відомо, колекція рукописей графа Уварова (перехована в его маєтності Поріччї) є надзвичайно цінною скарбницею давніх пам'ятників славянської та руської літератури і що до свого обсягу і значіння займає місце зараз по колекціях імператорської публичної бібліотеки в Петербурзі та Московського Публичного-Румянцевського музею (складаєть ся з 2250 рукописей). Частина сих рукописей була вже описана д. Стровим, потім над описю порічської колекції працювали акад. М. Сухомлінов та сам граф Олексій Уваров. Нову опись усіх рукописей Уварова уклав арх. Леонід. (Систематическое описаніе славяно-россійских рукописей графа А. С. Уварова, 4 томи). Д. О-в робить закид її що до систематизації: в Описанію рукописи поділені на основі змісту свого на 18 виділів: рукописи святого Письма; рукописи історичні; житія, збірники і т. д. Д. О-в доводить прикладами, що укладчикові приходить ся розділяти твори одного автора в ріжних рубриках, а часом ту-ж саму працю містить

в скількох рубриках... Але признає, що укладчик досить поправляє свою помилку, додаючи до кожного тому своєї праці альфавітний покажчик.

Окрім загальних відомостей про колекцію рукописів Уварова, д. О-в зупиняєть ся на окремих, більш видатніших, рукописах колекції й подає про них коротенькі відомости, а разом з тим поправляє де-які помилки та непевні гіпотези арх. Леонида.

О. Л. і С. Л.

Тут випадає ще кілька слів сказати за нещасливу пробу видавати часопись, присвячену спеціально Галичині, розуміємо **Галицко-русскій вѣстникъ**, ежемѣсячній историко-литературній и политическій журналъ, що почав виходити в 2-ій полов. року і скінчив ся на двох певеличких випусках (№г. 1 — серпень, №г. 2 — вересень, жовтень). Щоб зрозуміти напрям сього видавництва, сплинимо ся на статті найбільш авторитетного з співробітників его д. Будиловича (колишнього ректора Варшавського університета, тепер ректора університета в Дерпті): О необходимости укрьпленія духовныхъ связей Россіи съ Червонной Русью (№г. 1).

Головна думка, на якій засновуєть ся і в якій виходить проф. Будилович, єсть факт „племенної єдности 80-мільонного Русскаго народу“. „Факт сей, — каже далій проф. Будилович, — доволі ствержаєть ся спільністю фізичного типу різних частин сего великого племені, і живих его говорів, і духових стремлїнь, що засновують ся на єдності походження та історичної долі „Русскаго“ народу на протягу більш тисячлїття культурного життя его. Лишень такі етнологи, як пан Духинський та ще не вимерлі учні его в Галичині та Польщі, можуть відкидати або обмежовувати сей загально-відомий факт... Твержене-ж деяких філологів, напр. Максимовича та учнів его в Росїї, а Миклошіча в Австрїї, про діалектичний дуалїзм Руси Великої та Малої або північно-східної та південно-західної, засновуєть ся на факті присутности в наші часи двох „русскихъ нарѣчій“, взаємні відносини яких всеж не переходять того ступня ріжниці, що помічаєть ся напр., між верхнелужицьким та нижнелужицьким нарїчіями серболужицького язика“. Але видно, сам почувши трудности цілковитої ідентифікації України з Великоросією, проф. Будилович зараз доходить до такого начебто компромісу. „Але коли-б ми, не вважаючи на все се, — каже він, — держались теорїї, що віджила вік, про дуалїзм двох Русей: Великої та Малої, Московської та Польсько-литовської, то і в такім разі ми не могли-б розлучити Русь закордонну підкарпатську або Червону від Руси Малої, вважаючи на привалежність їх здавна до одного діалектичного та побу-

тового типу та також на тисячелітню спільність їх релігійних та економічних відносин.... Але, чи будемо ми вважати Русь Велику та Малу, включаючи в останню Червонорусів, одним могутнім фізико-психічним організмом, чи пристанемо до більш партійного погляду про розбитість сього організму, — приналежність Руси закордонної, себ-то Галицької, Буковинської та Угорської, до того племенного осередка, що мусить бути у Росії, а то у Москві — у першому разі, а в Києві — в другому, повинна вважатись за історично-етнологічну аксіому, що не підпадає жадному запереченню та по своїй очевидности не вимагає жадних нових доказів. Але, коли так, то повстає питання: чи відповідають сегочасні взаємні відносини між „Русскими“ в Росії та „Русскими“ в Австро-Уграх тим відносинам, що неминуче повстають з ідеї про органічну єдність всіх галузей русского племені чи — для сепаратистів — принаймній, всіх галузей племені малорусского?“

Після сих слів можна-б подумати, що поставивши, хоч і так туманно та неомежованно се велике питання, проф. Будилович пожалкує, що сегочасні законодавні та адміністративні умови в Росії не дають можливости злучить Україні російській та австрійській свої культурні сили для розвитку на національному ґрунті свого духового багатства, щоб збагатити тим скарбницю здобутків і всеславянської культури; але д. Будилович застає ся при висловлених раніше думках своїх і робить далі той самий нівеляційний вивод. Щиро пожалкувавши з того, що існують перешкоди Україні австрійській злитись цілком з Росією, показавши між тими умовами між иньшим і „навязуванне силоміць Галичанам польсько-німецьким правительством фонетичної правописи, аби одірвати руську школу від руської церкви, взагалі від літературних традицій червоноруського народу та його вікових духових звязків з Київом, Вільною та Москвою“ — д. Будилович дає такий ідеал звязків тих: „В новий період нашої історії, каже він, з часів кінцевого політичного та релігійного злучення всієї Руси західньої (окрім підкарпатської) із східньою та запровадження в обох спільного Ломоносівського язика у всіх сферах науки та в висших сферах поезії, в висшій та середній школі, в адміністрації та суді, — племенна та культурна єдність обох частин руського народу стає нестеменим фактом його свідомости та життя його. Факт сей, затвержений і спогадами про спільні події руського народу в давні та нові часи та також його свідомістю спільности племенних своїх та культурних завдань, спільности друзів та ворогів, слави та недолі, — не може вже бути підорваним центробіжними заходами кількох сотень або навіть тисячів малоруських та великоруських (Sic!) „сепаратистів“, із школи дд. Куліша та Драгоманова, Спасовича та Пипина. Істпованне малоруської област-

ної літератури, заснованій Котляревським, проведеної Квіткою-Основяненком та пишно розвиненої під пером Шевченка, також мало підриває літературну єдність малоросів з великоросами, як не порушає в повістах Гоголя єдності язика та стиля присутність малоруських слів, зворотів та цілих діалогів“.

Як бачимо, ця стаття характерна не тільки для Гал.-р. вістника, а й взагалі для заступленого ним нового славянофильського курсу, що говорючи багато про спільні інтереси, потребу духових взаємин та спільної культурної діяльності Славян, підсовують нівеляцію та централізацію панросійську на місце вільного й самостійного розвитку культурно-громадського поодиноких славянських народів.

Інші статті „Галицько-русского вѣстника“ (окрім статті И. П. Филевича про Карпати, за яку була вже мова в бібліографії), носять характер чисто-публицистичний і суть невдатими памфлетами на галицькі та галицько-російські відносини. Так, напр. в „Письмахъ изъ Галиціи“ за мету сегочасної народовської партії в Галичині вважають ся заснованне окремого „малорусского государства“; в статті Ю. Яворського „Очеркъ розвитку галицько-русской литературы“ денунцовано декого з „сепаратистів“. Всі такі статті „Галицько-русского вѣстника“ (а їх більш десятка на 123 сторонах друку, лічучи сюди й белетристику) написані на одну тему: з якої-б речі не почало ся. все зводиться на лайку на адресу українського народу. Такий однобарвний характер вже першого числа вістника давав дуже злі надії на даліше, і сиравді, друге число вістника вишло за два місяці разом (вересень та жовтень) на 70 сторонах і з'явило ся вже аж в лютому 1895 р., з оповіщенням редакції, що через трудні обставини (у редакції було всего 42 передплатники) вона не може провадити далі свого видання.

О. Л.

Серед спеціально наукових періодичних видань російських одні з найперших місць займає давня часопись „Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія“. Редагована останніми часами членами Петербурської академії, при головній участі академиків і професорів університетських, вона, можна сказати, представляє собою найбільш академічну часопись в Росії і веде ся науково й солідно. Більші розправи не грають тут головної ролі, головну цікавість надають менші розправи, часто витяги з більших, як „тимчасові комунікати“, так що для людей, що хочать іти au courant російської науки, часопись ся має особливу цікавість.

Того року друкувались далі розправи — д. Леонтовича: Очерки р.-литовского права (I, II, III) і Жданова про народний епос (II, III, VII); про них тут не будемо говорити, так само як і про розвідки Никитського

про давні міри руські (IV), Імеретинського про волинську шляхту (IV), Мілера про билини (V, XI), Щелкина про скандинавський похорон з кораблем — про них мова в відділі бібліографічнім по части була, по части буде.

Розправа д. Д. Тихомирова: Огляд складу Воскресенського літописного зводу (VI с. 257—254) займаєть ся спеціальним питанням — московськими відомостями, заведеними в сей звід за перше столітє московського князівства — з 1-ої чверти XIV до 1-ої чверти XV в., детально аналізуючи відомости літописні, так що для нашої історії не дає нічого.

З історії права маємо дві статті — Д. Пергамент в розвідці „До справи про маєткові відносини супругів в давнійшій руській праві (XI с. 1—21) застановляєть ся над питанням про спільність маєткову супругів. По вступних увагах (де занотуємо, що автор за Шульгиним бачить звістку про полїандрию в „игрищах межю селы“) автор ставить тезу, що після запровадження християнства „родина, щоби так сказати, на ново організуєть ся церквою, і всі родинні відносини підлягають їй“, а як в руських кодексах канонічних найбільш розповсюднені були устави Еклоґи Льва і Костантина і Прохирона Василя Макед. („Закон градський“), то автор і звертаєть ся до аналізу сих памяток. Порівнянне їх приписів з Руською Правдою приводить автора до виводу, що її закони стоять ближше до Еклоґи, як до Прохирона, признаючи спільність маєткову після смерти одного з супругів, що знаходимо також і в „Псковській грамоті“ (як Еклоґа, так і згадані руські памятки не говорять про відносини маєткові за життя обох супругів).

Автор одначе, порівнюючи приписи, не застановляєть ся над головним питанням — про відносини руських приписів до византийських, висловляючись з сього поводу невизразно і побіжно: так з початку читаємо, що Руська Правда „в певній мірі повторяє (воспроизводитъ) приписи Еклоґи“ (с. 14), далі читаємо, що „таким чином і Псковська судна грамота бере (заимствуетъ) свої приписи з Еклоґи“ (с. 18), а кілька стрічок перше сказано: „Беручи таким чином свої приписи з памяток греко-римського праводавства, головним чином з Еклоґи і саврійських імператорів, памятки найдавнішого руського права не зістають ся одначе вільними від впливу давнього руського звичаєвого права“ (вище занотовано було одміну — що Псковська грамота признає спільність маєткову, хоч би й не було дітей). Далі автор говорить вже про право звичаєве, як джерело Р. Правди і Псковської грамоти і наводить з права інших словянських народів вказівки на спільність маєткову. А на закінчене: „З тільки що сказаного виясняєть ся разом і те, чому Еклоґа в своїх приписах про маєткові відносини супругів взяла перевагу над Прохироном в давній Русі: принципи Склоґи що до сього були ближші до основ звичаєвого права славянського, ніж принципи

Прохирона“, хоч проф. Сергієвич наводить з XIV—XV в. вказівки про окреме майно супругів: що жінки продавали майно чоловікам, в чім д. П. бачить наслідок приписів Прохирона (с. 20—1).

Таким чином автор не здав собі справи, очевидно, з важного питання про відносини, які існують між правними пам'ятками руськими і византийськими, тож не уяснив і питання — чи подібність приписів Р. Правди з Еклою походить з рецепції чи ні: одже коли спільність маєткова на его думку є загально славянський принцип, то й подібність та може бути випадковою (можливо навіть припущене — вплив славянського звичаєвого права на Еклоу, як пам'ятку модифіцировану впливом звичаєвим).

Друга стаття історично-правна д. Спрогиса „З поводу статті „Народний суд в Західній Росії“ (V с. 181—199) має дати деякі поправки до звісної розвідки О. Ефименкової (про другий і третій збір копи, про функції горячої копи і т. и.).

З історії мови замістив д. Соболевський серію заміток під назвою „З історії руської мови“ (XI с. 22—34), де подає матеріали до деяких питань (у замість ву, щ і її вимова, асиміляція і дисиміляція шелестозвуків, заміна ъ—ь, а іи в pluralia tantum, кого жь до замісь кь жь до, форми відмін суголосних пнів).

Вступна лекція д. Волкова „Вступ до історичного студійовання руської мови“ (XII с. 255—273) дає загальний огляд розвою цієї науки, почавши від Востокова і кінчаючи Потебнею і Соболевським; нарешті приходить до такого виводу: „філологія російська йшла і іде по пятах за західноєвропейською, спеціально — германською й західнославянською; на долю російських філологів випадає пресажування результатів західно-європейської лінгвістики, заведення руської мови в сферу інших славянських і індо-європейських мов, а головно, поглиблення історичного боку“. На самостійну дорогу р. філологія може вийти тільки самостійними студіями індо-європейських мов, особливо східної групи їх.

З історії літератури треба занотувати розвідку д. Смирнова „З історії давньої руської освіти XVII в.“ (XII с. 374—401), бо вона спеціально присвячена праці нашого славного земляка С. Полоцького — „Риешотворная Псалтирь“ 1680 р. Д. С. застановляє ся над питанням, чи справедливо закидали Полоцькому его супротивники літературні, ніби він свою псалтир переклав з псалтири Кохановського; детальне порівняння приводить его до виводу, що Полоцький, як й сам казав в передмові, обмежив ся формальним наслідуванням Кохановському — що до метра, в перекладі-ж близько тримав ся славянської псалтири. Зауважимо при сій нагоді, що Полоцького, як він каже, нахилило до сього твору широке розповсюдження польської псалтири „во всёхъ странахъ Малыя,

Бѣлыя, Черныя и Червоныя Россіи, паче же въ Велицей Россіи въ самомъ царствующемъ и богоспасаемомъ градѣ Москвѣ“ и що сю працю

Нѣдци прежде мене негли начинаху,
Но за трудности мнози отъ дѣла престаху,

З сього поводу д. С. окрім звісного уривка, публікованого О. Левицьким, наводить з книжок, переданих в патрархшу бібліотеку після Полоцького: „Книга псалтирь на виршахъ, черная писана бѣлоруски“.

Важна розправа „Гетеризм, побратимство і кумівство в купальних обрядах“ (II с. 287—318) акад. Олександра Веселовського безпосередно дотикається ся і нашої етнографії. В кінці її він зводить свої висліди про купальні обряди до такого виводу: з початку се громадсько-родове сьвято, що означало ся шлюбами і прийатем в рід, до сілських предків. Еротизм і похоронний елемент ведуть звідси свій початок. На сій побутовій основі розвивсь натуралістичний мит про бога, що вмирає, і антропоморфічні пари: Адоніса і Афродити. Купали або Івана і відповідної жіночої особи. Ще пізнійше пісня про Івана і Марію (шлюб брата з сестрою), де відбивають ся відносини колись звичайні або що показували основний зміст обряда, а тепер — відкинені. З звичайною своєю ерудицією та дотепністю пов. учений ставить паралелі з ріжних країв і часів в обрядах еротичних і похоронних, звязаних з св. Іваном; особливо-ж спиняється коло італіянських звичаїв кумівства і чаши приязні у Німців (Johannisminne), з патронатом св. Івана, звязуючи то з славянськими звичаями кумівства і побратимства. В західних звичаях кумівства і приязні в імя св. Івана бачить він ослаблені сліди колишніх еротичних обрядів, що сполучені були з сьвятом літнього сонцеворота. Що до натуралістичної основи сьвята — оплакування смерти природи і культа життя — то автор уважає можливим самостійний її початок у ріжних народів і взагалі усовується від питання про перехід обрядів.

В відділі класичної філології знаходимо лише дві замітки д. В. Латишова до тексту Діодора про грецькі осади на нашім Чорноморю (IV і VI).

Дуже важний критично-бібліографічний відділ часопису. Він має правда характер випадковий, але подає переважно просторі критичні оцінки спеціалістів, часто видатніших учених (менші бібліографічні замітки подають ся окрім того ще в відділі „Книжні новинки“). З сего відділу до нас безпосередно належать: рецензия д. Владиславлєва на працю І. Миклашевського про колонізацію Слолідщини, рецензия неприхильна, де окрім критичних заміток подані деякі спеціальні уваги (напр. про мірі ґрунту). Рецензия д. Любавського на працю Леонтовича про територію в кн. Литовського дає низку детальних поправок до сїєї праці

(вийшла особно). Д. Дебольський в широкій (коло 100 сторін) статті про „Русскія юридическія древности“ проф. Сергієвича переглядає зміст і виводи сієї важної праці, подаючи з поводу їх власні замітки (VIII, IX). Рецензия Л. Майкова на збірник писань Сквороди подає деякі важні бібліографічні доповнення до сієї справи, між иньшого до „Життя“ Ковалінського. Де чим дотикають наших сфер рецензії — на кавказський збірник етногр. матеріалів В. Міллера (тут зазначені деякі елементи україн. словесности, занесені на Кавказ осадниками), Яковлева розправу про Ізмарагд (Соболевського), Мочульського про славянські апокрифи (Слѣды народн. библи.), Олд. Веселовського, Шахматова — про фонетику великоруську і Буліча про — церковно славянські елементи в сучасній літературній і народній мові великоросійській — Соболевського. Далі на Брандта — істор. граматику літературної російської мови — Соболевського, II т. етнографічних матеріалів Шейна — Карського, Огляд звуків і форм болгарської мови Лаврова — Соболевського. Нарешті в відділі „Книжних новинок“ можна занотувати замітки про нове видання *Moses's* і показчик *Taurica Ar.* Маркевича.

В відділі „літописі“ знаходимо справоздання проф. Філевича про археол. з'їзд в Вильні (I), і д. Залеського про географічну секцію московського з'їзду природників і лікарів — тут для нас цікаві справоздання з рефератів — Анучина про область істоків Дніпра, Волги і Зах. Двини, Карпинського — про хвилюванє земної кори в Европ. Росії, Рудського — про періодичні переміни в поверхні лиманів і Гільченка — про антрополог. тип Українців (IV). В справозданні Московського історичного товариства за р. 1893 (IV) описано між новонабутими рукописами збірник аскетичних писань XVIII в. з Онуфрієвського (Корсунського) монастиря і злажену Гр. Скибинським за патр. Адріяна поезику для О. Нарішкина. З справоздання петербурської публ. бібліотеки за р. 1891 (VI) занотуємо факт передачі в ту бібліотеку колекції вірменських книжок і рукописів в Камінецької церкви св. Миколая. В річнім справозданню про роздачу академічних премій (XI) знаходимо коротенькі рецензії між иньшого на розправи: Любавського про устрій в. ки. Литовського, Мілера екскурси в область билинного епоса, Зотова про черниговських князів. Нарешті в сім відділі знаходимо урядове справоздання київського округа осьвіти за р. 1893 (VII і VIII). *

З решти університетів російських періодичні видавництва мають — Варшавський, Дерптський (тепер Юрієвський) і Казанський.

Варшавскія Университетскія Извѣстія виходять дев'ятью книжками на рік (що місяця, окрім кавікул); з уміщених статей безпосередно до нас належать статі: проф. Леонтовича про Джерела русько-литовського права

(I) і національне питання¹; в давній Русі (IX, початок, кінець в кн. I р. 1895), Карського про „мову т. зв. литовських літописей (II і III) і Филевича „Угорська Русь (V) — про них не будемо тут говорити, бо про їх буде або була (за статтю проф. Филевича) мова в відділі бібліографічнім. Окрім того занотуємо ще статтю проф. Созоновича „Добриня в від'їзді, бібліографічна замітка“, (II с. 1—11), де він, навіязуючи то до свого реферату на останнім археологічнім з'їзді (ця стаття його є властиво спростованням до справоздання) дотикаєть ся питання про генезу білин, виступаючи оборонцем західних впливів супроти азіатської теорії Стасова-Міллера, і наводить бібліографію епізода про від'їзд Добрині й шлюб його жінки, як приклад таких західних впливів.

Ученя Записки Казанського Университета виходять шість раз на рік; для нас 1894 р. дав далеко менше від варшавських цікавого — знаходимо тільки уривок з статі „До лекцій про історію руської літератури і мови, програма і бібліографічні матеріали“ (кн. II — огляд літератури предмета) та кілька рецензій — дві на книжку Буліча про „Церковно-славянські елементи в літературній і народній мові руській“ дд. Богородицького і Будде (II і III) і на праці московського нумізматичного товариства (де є мова і про галицьку монету) д. Нагуєвського (II).

Ученя Записки Юрьевського Университета, Acta et comentationes univ. Jurievensis (виходять чотири рази), дають де що тільки в широкім справозданню проф. Шмурла з его подорожей архивних (II—III); працюючи над царюваннем Петра, студював він архиви італіянські і в его справозданню чимало виступає документів до України-Руси, а то в справі унії з к. XVII і початку XVIII (напр. с. 32—3, 49, 61, 65 і т. п.), але се лиш короткі рефести-документів, тож менш цікаві. *

З органів духовних академій, московський місячник **Богословській Вѣстникъ**¹⁾ містить дві розвідки звісного історика церкви проф. Е. Голубинського.

„Митрополитъ всея Россіи Максимъ“.

Після м. Кирила митрополитом став Максим — з Греків, як се було звичайно до татарського лихоліття. Сорок літ тому назад, коли Русь зруйновано Монголами, між Греками не знайшло ся охочих іти на митрополію в такий небезпечний край, і митрополитом вибрано тубильця — Кирила. Тепер, коли стало відомо, що і під кормигою монгольською можна ще жити, охочі до митрополичої катедри люди знайшли ся, і патр. користуєть ся своїм звичайним, хоч і безпідставним правом вибирати митрополитів для Русі самому з свого клиру.

¹⁾ Про перші книги его за р. 1894 див. Записки т. IV.

Вибрано на сей раз Максима і він прибув у Київ 1283 р. Тоді-ж новий митрополит їздив в Орду, — певнійш за все, з яким небудь дорученням від константинопольського імператора Андроніка Старшого. 1284 р. він скликав до себе на собор всіх єпископів; що се був за собор, що було єго метою і що зробив він, — невідомо. Літопись зазначає один лиш факт. Після того м. Максим живе то в київській, то в суздальській Русі, аж поки він зовсім не залишає Києва та оселяєть ся у Володимері.

Сей факт має важне історичне значінне. І до сего часу київські митрополити мали звязки з північною Русею, і навіть бувало довгий час жили там; але Київ все-ж заставав ся столицею їх митрополії; тут зоставались господарський двір та клир митрополичий; сюди-ж привезено тіло попередника Максимового, м. Кирила, що вмер у північній Русі. 1300 р. митр. Максим формально переводить столицю митрополії з Києва в Володимер, переносить ся сюди „со всімъ своимъ житьемъ“, як кажуть літописи, та з своїми клирошанами. Випадковим проводом до сего стало ся те, що на Київ 1299 р. напали Татари та пограбували єго. Володимирського єпископа м. Максим перевів у Ростов, і сам сів на єго місце, лишивши за собою і київську катедру; таким чином у митрополитів з сего часу стало дві єпархії; київська править ся митрополичими намістниками. З боку канонічного таке перенесенне катедри м. Максимом було безпідставне. По канонам церковним, як вони розуміли ся у тім часі (напр. Валсамоном), на се потрібно було дозволу царського та патриршого; але патрирше затверженне стало ся лиш 1354 р., вже після смерти м. Максима. Тим-то м. Максим намагаєть ся санкціонувати свій вчинок божественною волею. У володимерському успенському соборі єсть образ Максимівської Божої Матери, де Мати Божа подає омофор м. Максимови; сей образ, як сказано в написі на єму, звелів написати м. Максим на память чудесного видіння, що було єму ві сні, коли прибув він у Володимер.

Але такий стан діла не міг затриматись на довго. Перенесенне катедри м. Максимом дало перший привід до того поділу митрополії на дві окремі частини, яке мусіло і без того необхідно статись. Між двома великими князівствами — Володимирським та Галицьким — Київ займав таке неутральне становище, що поки столиця митрополитів лишала ся на своєву старому місці, і самі вони могли бути митрополитами обох князівств. Але коли м. Максим переніс свою столицю до столиці Володимирського великого князівства, то велике князівство Галицьке стало з церковного боку не рівнорядною з першим частиною митрополії, а лиш тільки наче-б-то яким до неї додатком. Зовсім натурально було, що великим князям галицьким не подобалась така церковна роля їх країни і що

вони заходились придбати собі свого окремого митрополита. Сі заходи вони й почали справді зараз після того, як м. Максим залишив Київ, ще за життя м. Максима. У деяких відписах каталога архиерейських кафедр, що уложений був за імпер. Андроніка Палеолога Старшого (1282 — 1327), єть така увага про Галичину: „Галичина, що була єпископією руською, піднесена до митрополії імператором кир Андроніком Палеологом за сьвятійшого патріарха кир Аєанасія 6811 (1303) року (Γάλιτζα, ἐπισκοπή οὐσα τῆς Ροσίας ἐπιμήθη εἰς μητρόπολιν παρὰ τοῦ βασιλέως κυροῦ Ανδρονίκου τοῦ Παλεολόγου ἐπὶ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Αθηνασίου, ἐν ἔτει κζωιά — у Раллі і П. В. 494, увага 1). Історії першого засновання сієї окремої Галицької митрополії ми поки зовсім не знаєм. Пізнійші дати ствержують, що першим окремим митрополитом галицьким був Нифонт. Коли се так, то сього Нифонта і треба вважати за митрополита, настановленого 1303 р. Галицьким в. князем чи королем був тоді Юрій Львович, ввук Данила Романовича.

Митр. Киприян, правда, у своєму житті св. Петра говорить про заходи в. кн. Юрія Львовича одержати для Галичини окремого митрополиту лишень як про одні заходи, нічого не кажучи про їх дійсне справження; але, на думку проф. Голубинського, митр. Киприян міг і не знати про дійсне настановлення окремого галицького митрополита; а з другого боку, — знаючи про се, він міг удавати, що не знає, — бо в інтересі московських митрополитів було закривати відомости про галицьку митрополію, щоб можна було проти кожного настановлення окремого галицького митрополита протестувати, як проти небувалої та нечуваної новини. Таким чином Киприянове життє св. Петра не може вважатись за певного та безстороннього свідка проти засновання окремої галицької митрополії 1303 р.

Про церковно-адміністраційну діяльність м. Максима немає відомостей. Заховала ся до нашого часу лишень одна грамота его, що містить у собі устав що-до посту в середу і п'ятницю, та пастирське послання, в додатку до тієї грамоти, в якому наставляє він своїх пасомих не жити без церковного вінчання.

Про участь м. Максима в державних справах відомо, що він вноляв московського князя Юрія Даниловича не одіймать велико-князівського стола від законного кандидата Михайла Ярославича тверського; але, як відомо, кн. Юрій не послухав митрополита.

М. Максим умер в кінці 1305 р., — в одних літописех, 6-го грудня, а в иньших — 16-го. Тіло его положено в Володимирському Успенському соборі.

Забдно згадаємо за кілька статей, заміщених по духовних часописях.

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости. За уміщену тут ширшу розправу про митрополита Л. Кишка мова буде осібно. Окрім того належить згадати ще про кілька.

„Іоаниъ Красовскій, уніятскій архієпископъ Полоцкій и Луцкій“ О. Фотинського. Красовський належить, на думку д. Фотинського, до тих діячів, що викликали переход уніятів до православія через зближенне уніятського ритуалу та храмової обстанови до православного обряду. Син уніятського священника, К., скінчивши 1798 р. семинарію, вступив до епархіальної служби і скоро звернув на себе увагу. Поїхавши до Петербургу, яко відпоручник полоцького архієпископа И. Лисовського в епархіальних справах, він бачив ся там кілька разів з Олександром I і дуже ему подобав ся. Результатом сих авдиенцій був указ 1805 р., яким утворював ся при римсько-католицькій коллегії особий 2-ий департамент для „греко-уніятських“ справ. Спершу адміністратор, суфраган, а після — з 1811 р. і архієпископ полоцької епархії, К. все більш і більш заходить ся зблизити унію з православним обрядом. Але на перешкодї ему стала ворожнеча его з міністром народної освіти та духовних справ кн. Олександром Голициним. Два рази обвинувачувано К. в тяжких злочинах; хоч ему і довелось спекатись суду але его переведено на луцьку катедру, а 1824 р. его не стало: Одні казали, що він умер від отрути, иньші — що від няньства.

Послание настоятеля Виленскаго Свято-Духова монастыря и братства Леонтія Карповича къ Аѳонскимъ подвижникамъ, 1619 года — Н. Петрова. Проф. М. Петров знайшов у бібліотеці кїво-печерської Лаври одну рукопись, яку вважає він працею інокса Теофила Василевича Леоновича. Сей то Леонович зібрав до 110 різних документів, що стосують ся до історії української церкви з 1582—1650 р., і з тих документів проф. Петров подає на сей раз один лист під заголовком: „Честному священноіноксови, господину отцю Кирилу (Пафнутію, Іелісею) Господь нашемъ Іисусѣ Христѣ радоватися“. На думку д. Петрова, сей лист писав відомий архимандрита Леонтій Карпович до іноків Аѳонської гори, просячи в їх запомоги в трудних обставинах. Лист цікавий з літературного та філологічного боку.

Памяти преосвященнаго Георгія Конисскаго архієпископа бѣлорусскаго — К. В. Ивановскаго: дає начерк життя сього важного в історії білоруської церкви діяча, а разом українського письменника.

Могилевскія Епархіальныя Вѣдомости. Заботы Конисскаго о развитіи проповѣдничества въ Могилевской еп. Ж. Показують ся заходи, які вживав К., щоб розвинути проповідництво

духовенства з московським урядом за царя Олексія Михайловича“, але вона ще не закінчилась (в кн. III глава 5-а), тому й не будемо за неї говорити. Розправа д. Істрина про Александрію в московських хронографах XVI в. (кн. I і II), має лише посереднє значінє для історії українсько-руського письменства. З менших розправ дотикаєть ся нас стаття д. Лебедева про кн. Всеволода-Гавріла (з поч. XII в.) і єго значіннє (кн. III), але ся ювілейна промова (з поводу 700 літ мощей сєго князя) змагаєть ся головнo зроби́ти з єго великого політичного діяча як на сучасні російські погляди; зауважу, що автор відомий заповіт Мономаха, що виключав з спадщини київського стола єго менших синів, об'ясняє переминою „відносин родових на державні“, хоч і признає, що проба ся не вдала ся (с. 4—5). Більш цікавого є в рецензії проф. Бершадського на розправу д. Любовського про устрій в кн. Литовського, де обіч дрібніших нотаток є кілька цікавих вступних уваг про урядові архиви в кн. Литовського (кн. IV). Нарешті в відділі „Смьсь“-і є де що до України в актах про Немирівський конгрес 1757 р., а супліка калужського стрільця про бунт невільників на турецькій каторзі 1643 р. цікава тим, що пригадує тему думи про С. Кішку. *

Окрім Київської Старини в Росії видають ся ще три спеціальні, історичні часописи, з них дві — „Русскій Архивъ“ і „Русская Старина“ займають ся виключно історією Росії й подають переважно матеріали: мемуари, згадки, записки, листи з новших часів, найбільше з сього віку, третя — „Историческій Вѣстникъ“ має більш популярно-науковий характер й крім історії Росії заміщує розвідки і беллетристику з історії все-світньої. Для історії України дають всі вони не багато.

Нѣкоторые эпизоды возсоединенія уніатовъ въ концѣ прошлаго вѣка. В. Храевича — **Русская Старина** (кн. VIII).

Над сею об'єктивною і цікавою документальним матеріалом статєю варто застановитись. Д. Храевич має пояснити причини, які перешкожали „возсоединенію православныхъ съ уніатами“, себ то пояснити, чого на Волині й Поділю сто років назад заходи знищити унію мали мало наслідків. Д. Храевич перш за все завважає на те, що діячи — духовні особи не були здатні до реформаційної діяльності, а ще й до того відзначали ся часто неморальністю. За датами, що до неморальности духовних осіб того часу на Волині, д. Храевич відсилає читачів до волинських церковних органів, особливо до статті о. И. Л. Замість справжньої праці, каже д. Храевич далі, на хист православія, попиуніяти, що прийняли православє, починають меж собою міряти ся своїми чинами. — Якийсь піп Башицький хвалив ся перед попом Княжицьким, що він колись був „konsystorz“, а піп Княжицький, що ніколи не мав

ніякої відзнаки, навпаки перед Башицьким хвалив ся, що він був „dziekan“. — Попи доволі сварили ся й за те, чи „носити бороди та сукні“ чи ні. Благочинний Леневиц навіть доносив за Башицького, що той „голить бороду та носить сукню“. Отже, каже шановний автор, годі дивувати ся, що православє ширило ся вельми помалу! Нікчемні, що до реформаційної діяльности, попи тогочасні не спромогли ся подолати завзятість народу та уніятських попів, що скрізь уявляли ся причиною глухого протесту темної уніятської маси, особливо шляхти.

Як на доказ тої неприхильности людей до православія, д. Хра-невич завважає на суд 28 серпня 1796 року над шляхтою села Сингаїв, Овруцького повіту, Волинської губ. — Сей процес справді проясняє антипатію народні, а так само і те, — яким чином разом з тим сьому народу підносили православє так, віби сей народ — уніятський сам хотів обміняти унію на него. Діло виходить просто. — Шляхтич села Сингаїв — Петро Сягай — зненавидів сингаївського попа-уніята за те, що той не пошанував его бороди; почав Сингай підлазити до „возсоединителів“, і одного дня до Сингаївчан, яких „возсоединителі“ взяли за готових до прийняття православя, прибув православний піп. Сингаївчани мало не побили Петра Сягая і подали до начальства петицію, що вони — Сингаївчане — зовсім не хотять кидати унії. А поки прийде рішенець від начальства, уніяти-селяне погодили ся з православними: „не служити ні православної ні уніятської служби до кінця діла“. — Перші зламали умови православні, через що уніяти почали боронити ся силою. — Уніяти відібрали від православних церкву, за що (10 марта 1797 р.) з чоловіка було присуджено під арешт на 4 педілі, а попа-уніята Рибчинського — у монастир Овруцький на 6 педілів. Опріч сингаївської шляхти повставали за унію селяне і других місць: селяне ріжних сел скаржать ся генерал-губернаторови Тутолмину, що їх до православя прилучили силоміць. З сього приводу Тутолмин написав лист до еп. Варлаама, де вказує на помилку попів-діячів і просить звеліти попам-діячам впливати не на пошів-уніятів, як вони роблять, а на парід.

Переходячи до питання: чого уніятські попи так завзято стояли за унію, д. Храневич завважає на такі речі, як рідинні звязки і материяльне забезпеченне. Так сина 92-літнього попа Бродовича, що давно перейшов на православє, по смерти батька було назначено на батьківську парохію. Але молодий Бродович, будши під впливом свого рідного дядька „официала ордерового“, що мешкав в м. Торговиці, кинув батькову парафію і прийняв уніятство. Піп Гуцькевич (с. Берездово, Новоград волин. пов.) кинув унію номінально, і коли его сина начальство хотіло взяти до православної семінарії, Гуцькевич заховав его

(сина) і сказав, що син утік кудись так, що й він — Гунькевич — не знає.

Релігійна боротьба вельми заплутувала ся ще, як згадано, обставинами, які д. Храчевич називає „материяльними“. Начальство прислало православних попів, яких вводили в парафію жандарми. Уніятські попи, оперуючись на нарід, не перешкожали православним попам правити у церкві, але не пускали їм церковної землі і хат, які були вибудовані хоч і на церковній землі, але власним коштом уніятських попів.

Що до монастирів, то тут ми бачимо факти ще більшої завзятости. Ченці не стояли ні за родину ні за материяльні вигоди; їм не подобало ся православ'я, і вони не бояли ся з церковної катедри у проповідях висловлювати свою антипатію до православ'я. Так було у Почаївському монастирі. — Окрім того ченці, служачи служби по уніятськи, тим приваблювали до себе нарід, що, як попередю наведено, спочував унії. В сим обвинувачують ся ченці Тригорського та Богоявленського кременецького монастирів. Богоявленські ченці правили по уніятськи, навіть одросевшись побути в Богоявленському монастирі кілька часу після указу губернатора 15 грудня 1795 р., яким наказано було перебрати ся всім ченцям Богоявленського монастиря до Почаїва.

Щоб поширити нарешті православ'я на Волині, Синод 16 маю 1794 р. звелів врядити на Волинь православних попів з губернії Чернигівської, Київської і ин. І от ми бачимо на Волині нових діячів, православних попів-переселенців, що жадають кар'єри й поживи і менш всього здатні до призначеної діяльності. Такій приїзжий на Волинь під черниговець Піскунов, силою займає квартиру пона-уніята, хоч має особну свою квартиру. На протести уніята під Піскунов „ліпять в ухо“ попови „латинського обряду“. Другий під — черниговець — Мажуда грабить і, нехтуючи вікові традиції краю, настановляє паламарами та дяками своїх дітей, а не поважних громадян.

Скарги громадян на своїх попів з подібних приводів кінчають ся правда перенесенням їх і затвердженням нових. Але антипатія до православного попівства росте і доходить до апогея — до убийства, після чого православні попи починають тікати з Волині. З убийств д. Храчевич пригадує смерть дзекана Данила Дембровського, якого було убито на дорозі замість попа. Що булоб, як би православні попи виїхали з Волині, не дав нам бачити указ Синоду з 23 липня 1795 р., яким було заборонено понам, що прибули на Волинь, повертати назад.

Ми тільки знаємо, що після сього наказу православне попівство починає пити горілку і вішати ся. Так повісив ся з приводу тогж наказу синоду під Біліньський.

Шановний автор епизодів не хилить ся ні до унії ні до православ'я і з зовсім історичною об'єктивністю викладає тільки факти, які дають документи зачепленої ним епохи. На закінченні д. Храчевич, зазначаючи, що на Волині й досі, як показує „Церковний Вістник“ (№г. 4), є група унійців, які мусіли підписати ся, що будуть православними, але через те, що православними бути не хотять, а католиками не можна, мусять самі без православних попів хрестити, ховати и т. ин., бажає, щоб „приклад минулого навчив сучасних діячів і усунув ті криваві драми, які відбулись 100 років назад“. — Такою взагалі доброю думкою кінчає д. Храчевич свої епизоди.

Шкода тільки, що шановний автор не висловив виразно, чого він більш бажає: чи зовсім усунути релігійну боротьбу, чи тільки ту її інтезівність, наслідком якої є фізична смерть. К. П.

В часописи **Историческій Вѣстникъ** окрім згаданої вже попереду (Записки кн. IV) статі про Анну Ярославну занотуємо Столѣтіе Одессы (22 ав. 1794 г.—22 ав. 1894 года) А. И. Кирпичникова. Автор оповідає про Одесу почавши з 14 верес. 1789 р., коли на сѣм місці ще стояв не великий Хаджибей, взятий тоді за часи другої війни з Турками російськими військами, а вже 22 серп. 1794 р. Катерина II завважила на се місце, призначила на будівлю значний гріш і перемінила ймення Хаджибей на Одесу. Автор оповідає про культурний та духовий зріст Одеси, поділяючи сей розвій на три періоди. Перший період — се часи, коли губернатором там був герцоґ Ршшельє; другий — за губернатора Ланжерона й останній — за часи губернатора Воронцова, коли Одеса робить ся похожим на російський город. По сьому Одеса здобуває значінне наукового та культурного осередка Новоросії, але про се значінне Одеси автор тільки нагадує як про факт відомий, зовсім його не виясняючи, лише подає роки засновання ріжних шкіл та часописей, але в сѣм ряді чисел дуже бракує глибшої внутришньої звязи, та й саме поділене на три періоди здаєть ся досить поверховним. Через се стаття ся читаєть ся з невеликим інтересом і не може задовольнити читача. X.

Філології русько-славянській присьвячені в Росії спеціально два періодичні видавництва:

Русскій Филологическій Вѣстникъ (видаваний чотири рази річно в Варшаві за редакцією проф. Смирнова) з 1894 р. містить в собі: закінченне праці д. Шихматова „Досліди в сфері (велико) руської фонетики“ (I) і еґож маленьку замітку „До питання про формованне руських нарічій“ (II) — про неї буде ще мова в бібліографії, далі — закін-

ченне описі ярославської рукописи Пандектів Никона з XII—XIII в. д. Тихвинського (II—IV), продовження ширшої праці проф. Халанського — „Південно-славянські перекази за королевича Марка в звязку з утворами руського билинного епосу (I і III). Деякі українські паралелі подано в студиях проф. Сумцова про поезії Пушкіна і в замітці д. Тимошенка про „Византийські прислів'я і їх славянські паралелі“ (з поводу праць Крумбахера і Курца). Тут же треба згадати лінгвістичні замітки д. Погодина — „Кілька етимологій“ (III і IV).

Спеціально до українського-руської мови належать — маленька студія Ветухова: „Мова слободи Алексієвки, Старобільського повіту Харківської губ.“ (II с. 305—315); автор коротенько оглядає фонетичні й морфологічні ознаки місцевої мови, а при кінці подає маленький словарець, з фразеологією; резюме автора таке: „говірка належить до українських, впливу велико-російського не примітно, хоч в ближніх селах живуть і т. зв. Москалі“ (с. 304); тут же зауважає автор, що неважаючи на близьке місто, людність дуже мало підупала „впливу цивілізації“ що до мови і убрання.

Д. А. Никольський (кн. IV) подав опись евангелія з колекції Верковича (тепер петербурської публічної бібліотеки) — ознаки фонетичні, морфологічні і палеографічні; на основі їх виводить, що Евангеліє списав Русин з галицько-волинських країв в першій половині XIV в. з південно-славянського текста т. зв. першої редакції (с. 294).

Загальний інтерес мають закінчення курсу лінгвістики Крушевського (I) і початок поівної граматики індоєвропейських мов Богородицького (III).

Филологіческія Записки видає в Воронежі д. Хованський; виходять вони шістьма випусками (1894 р. вийшли в чотирох книжках — I, II—III, IV, V—VI); видавництво має на меті переважно потреби й інтереси середньої школи. Для української філології безпосередно не знайшли ми тут нічого; де в чим дотикаєть ся України стаття д. Добровського про книжку А. Будиловича про всеславянську мову (кн. I—II), стаття недокінчепа, а для характеристики її може служити, що на думку автора „головною причиною поділу руської живої мови на три наріччя: великоруське (східне), білоруське (західне) і малоруське (південно-західне) було „довгочасне перебування Малої і Білої Руси під власттю Польщі“, що „більш чи менш рішучо й шкодливо вплинуло на долю руської мови“ (II. с. 44—5).

В кварталнику **Филологическое Обзоріне**, присвяченом спеціально класичній філології й педагогіці трапилась (кн. IV = т. VIII кн. 2) за-

мітка проф. Харківського університета Петушила про Сковороду, як класика (Ск. учив грецької мови в харківській бурсі, перекладав з латинського й сам писав по латині); з'являється в харківському збірнику писань Сковороди д. Н. зауважає, що грецька граматики його не без догани, латинська ж мова легка, проста і добра; особливо видають ся латинські вірши свобідною і виривною версифікацією. *

З кількох етнографічних вилавицтв російських найбільшу цікавість для нас має **Этнографическое Обзорніе**, орган етнографічного відділу московського товариства любителів наук природничих, антропології й етнографії, видаваний за редакцією Н. Янчука, бо чимало уміщує статей що посередно чи безпосередно дотикають ся українсько-руської етнографії; 1894 року (шостий рік видання) вийшло, як звичайно, чотири книжки (том XX—XXIII), що містили в собі чимало цікавих для нас статей.

Передовсім занотуємо студію: „Казки і легенди за Марка Богатого проф. Сумцова (кн. I с. 9—29, додатки і поправки т. II с. 176—7), де автор оглянув модифікації цієї теми у різних народів і прийшов до виводу, що джерелом їх була давня індійська повість, звідна вже з VI в.; руські варіанти стоять в безпосереднім звязку з азіатськими, форми їх майже ідентичні з кавказькими, болгарськими й грецькими.

В другій своїй розвідці — Українські казки в збірниках Кольберга і Мошинської д. Сумцов, задля малого розповсюдження тих збірок, переказує коротко зміст казок, заведених в т. IV Рокція і збірника Мошинської, наводячи бібліографію до поодиноких казок.

Уміщена в т. II дальша глава (VII) важної розправи д. П. И. „З сфери українських народних легенд“, матеріали для характеристики світогляду селянської людности Кулянського повіту, має своїм предметом страшний суд і кару грішників, подаючи тексти з коментарем автора.

Д. Малинка (I с. 131—2) подав перекази про Кармелюка (в них одначе мало нового й характеристичного), д. Дикарев — оповідання про кінець світа з поводу недавнього голоду, записані в східній Україні (II с. 157—162).

Присвячені билинам студії В. Мілера і Потаніна (кн. III) мають певну цікавість, для нас як і взагалі вся билинна література; тут же занотуємо статтю д. Ляцького за сучасного билинного рапсода Рябинина (кн. IV), де подає кілька билинних текстів з нотами голосу і музичною заміткою д. Аренського. Деякі паралелі з нашої етнографії наведено і в замітці д. Потаніна: про легенди за папу римського (харківське оповідання за Па-

парима, опубліковане в Харківському Збірнику за р. 1888) і в студії „Грецький епос і ординський фольклор“ (кн. I і III). Безпосередно до нашої етнографії належить маленька его замітка про білий камінь і кров з мизинного пальця в думі за Олексія Поповича, де наводить він деякі аналогії, вправді доволі далекі (кн. III с. 147—150). Стаття проф. Кирпичникова „Студії по історії мітології XIX в.“ теж користує й із українського матеріалу про мітологічні пережитки в сучаснім і недавнім життю.

Певну цікавість для українських студій може мати стаття д. Никифоровського про кріпацтво в Білій Русі (Очерки Витебской Бѣлорусіи, I), далі стаття д. Добровольського — „Звукоподражанія въ народной рѣчи“ (III). Тут же згадаємо за розправу д. Харузіна про великоруську колонізацію — „До питання про асиміляційну здібність руського народу“ (IV); про неї, як і про статю д. Кирпичникова, ще буде мова.

Відділ критично-бібліографічний веде ся докладно, що рідко трапляєть ся в російських часописах, хоч складаєть з дрібних переважно заміток. Я занотую тільки замітки про ті книжки, що безпосередно до нас належать — рецензії на Житє і Слово, Словар російсько-український т. I, Херсонські прізвища Ястребова, Галицько-руський вістник ч. I і Записки Наук. товариства імени Шевченка т. III.

В оглядах бібліографічних подаєть ся перегляд етнографічного матеріалу часописей, між ними й українських (Зоря, Житє і Слово, Правда) і реєстри нових книжок до етнографії в широкім значінню сього слова. Нарешті занотуємо некролог О. Огоновського в кн. IV, написаний А. Крипським.

(Далі буде.)

*

БІБЛІОГРАФІЯ.

Гр. Алексѣй Бобринской. Курганы и случайныя археологическія находки близь м. Смѣлы, томъ I: дневники пятилѣтнихъ раскопокъ, Спб. 1887. Томъ II: дневники раскопокъ 1887—1889 г., Спб. 1894, 4", стор. XXIII+232+4 нenum.+3 карты, 2 плана, 30 табл. рис.

В околицях м. Сміли Черкаського у., Київської губ., звісної маєтности графів Бобринських, находить ся багато могил. Давно вже стягали вони на себе увагу научну одного з властителів майна, теперь предсідателя Археологічної комісії в Петербурзі гр. Олексія Бобринського, що не пожалував ні трудів, ні коштів на систематичний дослїд їх і на обнародуванє результатів своїх раскопок, не задержуючись перед неудачами, що постійно переслїдували і его так само, як і иньших дослїдників українсько-руських могил, більшість яких, як показуєть ся, вже давнїше обкрадено задля користи. „Дослїдник, що бажає принести свою пайку хісна — говорить автор — повинен заздалегідь відречи ся від погонї за цїнними предметами, навіть взагалї від виключного вишукування предметів старинного побуту. Дослїд кургана, в яким не найдено жадних річей, може, при стараннїм описаню знайдених в нїм костей звїрів і подробиць положеня людского кістяка, принести науці без сумнїву більший хосен, як нахїд золотих або срібних предметів“. Хоча з сею думкою; вираженою в так крайній формї, ми не можемо згодити ся в цілости, бо предмети старини взагалї красномовнїші й важнїші від костей та положення скелета, ми повинні віддати честь вченїй мужности гр. Бобринського і засвідчити безперечний хосен его трудів для археологїї і антропологїї.

План видання такий: кождий том зачинаєть ся вступом, в яким автор дає місце загальним спостереженям і выводам що до форми давних зе-

м'яних насипів України-Руси, що до способу устрою могил, їх змісту і ин. Потім наступають дневники розкопок, розділені на глави по топографічним признакам; кожда така глава містить в собі виводи автора, виложені осібно: вони представляють собою старанний аналіз даних, поданих в дневнику. Далше находимо звістки про випадкові находки, що дістали ся до збору старинностей гр. Бобринського, або лише звістних ему; нарешті додатки, як французька записка незвісного на імя автора кінця минушого віка про старину в сторонах Корсуня (в першій томі) і стаття д. Подберезького „О курганахъ обрядовыхъ на югѣ Россіи“, перепечатана в другій томі з VII т. „Записок Одесск. Общ. Ист. и Древн.“ На закінченне напечатані антропологічні таблиці і обяєнення таблиць рисунків. До другого тому доданий альфаветичний показчик до обох томів.

Статя д. Подберезького дотикаєть ся тої категорії стародавних земляних будов, що звістна на Україні під іменем майданів, роблених або розкопаних могил. Вони представляють собою круглу яму, обведену валом, перериваним виходами, числом від одного до трех, з яких кождий заступлений з боків, а часом і з переду простими або круглими валами; при тім бік вала, супротивлений виходови, усе майже висший і завершуєть ся просто. Декотрі стародавні джерела називають отсі майдани „селітряними“ горбками або городками, уважаючи їх останками від виробу селітри; д. Подберезький надає їм релігійно-обрядове значенє; нарешті, д. Браунер, робивши справозданне на одеськїм археологічнім з'їзді про подібні будівлі в границях Херсонської губ., уважає їх за городища; до сеї останної гадки прилучуємось і ми, хоча невеликі розміри сих майданів і не позволяють уважати їх останками городів, навіть сел в сучасні значінню слова; вони служили або схованками людям від напасти неприятеля, або кріпкими місцями до замешкання родинних громад. Яснійше рішенне питання про майдани стане можливим по опублікованню археологічних карт України-Руси, і належить бажати, щоби споруджені, по ініціятиві московського археологічного товариства, різними особами і давно вже представлені в назване товариство археологічні карти як найборше побачили сьвіт Божий. Городища описаного вида звістні, окрім Київської губернії, також в губерніях Херсонській, Катеринославській, Полтавській, Харківській і Вороніжській. Цікаво було-б знати, чи далеко ідуть вони на захід, чи не істають також і в Галичині.

У вступнім слові до другого тому гр. Бобринської багато місця уділяє розборови проб хронологічної класифікації курганів зроблених дд. Забелиним, Самоквасовим і Антоновичем; зводячи їх до купи і провірюючи датами, добутиими при власних розкопках, предкладає свою,

числом четверту класифікацію, вважаючи її одначе пригідною тільки для курганів українських. Головні одміни класифікації ґр. Бобринського лежать в отсім: Першу, найраніішу епоху могил він називає камінно-бронзовою; хронологічне означенє її, предложене проф. Самоквасовим (до VIII в. до Р. Х.), він вважає завчасним; характерстичними признаками її він вважає: каменні приряди й иньші предмети з камяня, глиняні начиня грубого виробу і предмети з глини, косяні предмети виточені на взірєць прирядів, кабанячі икли, викрашені на червоно а часом на біло людєкі кістяки, грудки красок, в більшости випадків буро-червоної, кости різних звівірів, особливо рогатої худоби (кінських майже нїде нема), кости пород звівірат, що тепер вже не плодягь ся в дацній місцевости (медведі, *bos primigenius*, бобри, глухарі), річні раковини біля покійників, предмети з міді і бронзи (узди, ратища і ин.), неприсутність срібла і залїза, начиня з понелом. Дальші вислїди сеї епохи дадуть, по гадці автора, можність розділити її на два периоди, ознаки яких він назначує лиш в загальних рисах. Другу епоху називає ґр. Бобринскої умовно скитською. Згідно з д. Самоквасовим, початок її він кладе межі VII і VI ст. до Р. Х., ограниченє же кінця її другим віком по Р. Х., предложене тим же ученим, він вважає передчасним. Характерстичними признаками скитської епохи він вважає: залїзні предмети, як узди, кінжали, топоры, ратища, бронзові зеркала і стріли, предмети з золота і срібла, горучий камінь, намисто, раковини з берегів Середземельного моря, начиння старанного виробу, грудки краски, сїрка, достаток кінських костей і прєвєякі предмети грецької штуки. Сю скитську епоху ґр. Бобринскої пропонує розділити также на два периоди. В давнійшій скитській периоді предмети грецької штуки ще дуже рідкі, а коли трапляють ся, то масивні, які напр. тяжкі чорні начиння, що колєсь називавали ся етрусськими, достаток скитської посуду і особливо характерних чарочок з високими ручками, бронзові голки й шпильки в формі цьвяха, зрідка — виточені кремінці, бронзові масивні узди; залїзо, видно, представляє собою ще рідкість; дуже звичайні глиняні чаші з баранячими кістками. Неоскитський период дає: різні кістяні і золоті вироби, сї останні часто в великім числі, рідко срібні річи, предмети грецької штуки стають далеко артистичійші, як лекити, патери й иньші начиння, гарні намиста і привіски, забавки і ин.; місцева проста посуда замїтно гине, велике число бронзових стрілок, залїзні ж і кістяні вістря стріл доволі рідкі. Скитєка епоха, на думку автора, тяглась на Україні дуже довго. Дальшу по класифікації д. Самоквасова назву сарматєка епоха ґр. Бобринскої вважає передчасною, задля браку матеріялу і неозначености та рідкості предложених для неї признак. Славянську епоху, згідно з Самоквасовим, автор ограничає VI--VIII в. по Р. Х. За ха-

ракетристичні признаки її вважає: предмети византийської, західно-європейської і східної штуки, багатство срібла при рідкості золота, посуда не стрічаєт ся; покійник обложений залізними цвяхами, залізни ножі і огнива, срібні каблучки й кульчики, окраси жіночих кіс, конячі скелети, вояки, похоронені верхи, гостровехі шоломи. Пяту, предложену д. Самоквасовим, епоху монгольско-татарську (XIII—XVI в.), в який могили майже все датовані монетами, ґр. Бобринської признає зайвою.

Ми передали дуже точно відміни класифікації ґр. Бобринського і думаємо, що самі читачи зможуть спостерегти значну неомежність і непевність багатьох признак, які ґр. Бобринської вважає за ракетристичні, такі для камянно-бронзової епохи предмети з каменя (які?), глиняні начиння простої роботи і предмети (?) з глини, кости (не знати, знову які), кусники краски (що потім вважають ся за ракетристичні і для скитської епохи), раковини з рік (що стрічають ся також в могилах історичних епох), бронзові узди (що подібують ся і в скитських могилах), начиння з попелом (добре знані в історичній епосі), кости рогатої худоби, коней і ин., що частійше находять ся в пізнійших могилах; для скитської епохи не можемо, разом з ґр. Бобринським, уважати ракетристичними залізни мундштуки, сокіри і предмети (?) з золота: залізни узди і сокіри ще більше розповсюднені в могилах славянської епохи; вираз: „посуда старанного виробу“ дуже неозначений; рідкість предметів грецької штуки або більша скількість знайдених предметів здають ся нам також непевною ознакою хронологічною; вони можуть об'яснятись також багатством або бідністю погребених. Для славянської епохи находимо одну признаку в дуже неозначеній формі: кульчики, якби не находжено їх і в могилах скитської епохи і ин., а ознаку: „начиння майже не трапляють ся“ для славянської епохи вважаємо непевною.

Дневники розкопок споряжені у ґр. Б. дуже об'єктивно і акуратно. Аналізи видобутих ним результатів переведено дуже пильно; багато екскурсів його в спеціальних питаннях дуже інтересні. Повізнаємо читачів загально з ознаками висліджених ним курганів і з головнішими результатами їх дослідів.

На північ від м. Сміли, у підніжжя Юриєвої гори ґр. Б. відкрив селище і майстерню камінного віка. Там найдено велике число камінних ножів, шкрябків (округлих кремів до чищення шкур), стріл, нуклеусів, глиняних черепків, посуду примитивного виробу, так зв. пряслиць; разом з тими предметами найдено кости коня, корови, барана, свині, оленя, лисци і дикої кози; не знати, чи кости сі належали до костей диких звірят, чи домашніх; в останім — досить трудно віднести находку до старо-камянного віку. Цікава увага автора, що крем'яні зна-

ряддя трапляють ся деколи в околиці Сьміли і в могилах з металічними предметами.

Розкопані недалеко від названого місця і в декотрих иньших могили містили гроби в неглибоких ґрунтових ямах, в дерев'янім склепі; скелет лежав на боці, частійше головою на захід, в зігненім положенні і часто був покритий червоною краскою; звичайно при нім не знаходжено жадних річей, лише з рідка траплялись кусники краски, кавалки кременя і черепки посуду простого виробу. Могили того типа знаходжено також в ґуберніях Катеринославській, Херсонській і Таврицькій.

Цікаві дві могили на березі р. Серебрянки, відміна їх тім, що в насипі їх відкриті дві дерев'яні криші, одна над другою; але зміст обох могил був ріжний і не дав досить матеріялу до означеня.

Ґрупа могил над Холодним Ярем складалась з невеликих насипів, цілком однакових зі зверхного вигляду, однак що до погребу і змісту свого ділять ся вразно на дві категорії: перша з них зігненим положенням скелета, крашеними черепами, браком побутових предметів подібна до курганів недалеко Юриєвої гори; друга приналежить народу з високою культурою і богата предметами штуки і ремесла: могильні ями більших розмірів і розширяють ся вниз, деколи з дерев'яними склепами, скелети лежать на спині, в більшій части головою на захід, в головах їх все находили кости звірят: коней, корови і барана, і з ними зелізний піж, находили ще: глиняну посуду, предмети з каменя, кости, шкла, зеліза, бронзи, срібла, золота, горючого каменя (*ελεκτρον*) і халцедону, що належали до предметів озброєня й окраси; декотрі екземпляри посуду дають замітні знаки наслідування грецьким взірцям. Особливо інтересний набалдашник (булава) з кости штучно зроблений в виді львиної головки, і з слідом східної, а спеціяльно асирійської штуки; особливо ж важною находкою був циліндер з халцедона: на нім вирізаний кінь з званою асирійскою емблемою найвищої істоти — окрилений диском. Повний інвентар предметів, найдених в тій ґрупі курганів, як справедливо уважає ґр. Б., свідчить про широкі торговельні зносини і воевничу вдачу народа, що по собі ті кургани зіставив. Зброї стрічались не тільки при мужеських, але й при жіночих скелетах, на костях скелетів деколи спостерігались сліди ран, а в однім черепі знайшлась бронзова стріла, мабуть причина смерти погребеного. На основі ріжних всказівок, почерпаних з дослідів могил тої ґрупи, автор приходить до здогаду, що тої могили могли належати до гелленів, осілих межі варварами і по части змішаних з ними. Надзвичайно цікавий випадок — находка кременної стріли в одній з могил тої категорії, а також і подібність і приналежність їх до одної ґрупи з курганами, в яких, як сказано вище, найдено гроби з „у т р о б-

ним" (зігненім мовби дитина в утробі матери) положенєм покійників і з окрашеними черепами, що звичайно відносять ся до кам'яного періода.

Великий (до 400 могил) могильник близько Гуляй-города - дав два типи похорону. Перший з них відзначаєть ся такими ознаками: в ґрунті викопана більша яма, на дні її положено кількох покійників головами до заходу; в головах їх в осібних нишах стояли глиняні сосуди; по боках ями дерев'яні стіни, покриті дерев'яною кришею, з верху її також лежали скелети, вже головами на північ, також з горшками в головах; над тим другим гробом була ще одна дерев'яна криша; з річей найдено тільки одну бронзову бляшку. Другий тип могил того могильника має такі ріднини: квадратова більша ґрунтова яма зі склепом, скелети лежать вздовж стін ями, в різних напрямках, на спині, найдено при них предмети з бронзи, заліза, кости, шкла і глини, межі иньшим бронзове зеркало, ручка якого прикрашена образком баранячої голови, бронзові голки, бронзові окраси в формі голови барана, вовка і коня, залізна броня і куски краски.

Крім дзвенигородських могильних розкопок в ближніх околицях Сьмїли, в томі другім виданні ґр. Б. находимо відомости про кургани в околиці м. Шполи, Звенигородки і в Роменськїм уїзді Полт. губ. Близько Шполи ґр. Б. сам поробив дослїди могильника на південь від с. Матусова; але більш щасливі були розкопки якихсь пань, не названих на імя, в урочищу Дарнім близько Василькова. Вони нашли другу кістяну львицу головку, подібну до тої, яка видана у ґр. Б. в I томі й окрім того золоті бляшки з ковзами й людськими лицами, золота брансолета, золотий перстїнь з картиною боротьби двох звірів і ин. Відомости про розкопки бл. Звенигородки в ближніх околицях м. Рижановки автор черпає з статей Готфрида Оссовского в польських виданнях. Як звїстно, розкопки тоті дали велике число дорогоцінних окрас артистичної роботи, межі иньшим знайдено золоті: диядема, кульчики, намисти, нашійник, розетки з пояса, перстні, печатки, брансолети; характер штуки грецький. спеціяльно пантикапейський; всі вони, на думку автора, належать до періоду розцвіту в Пантиканї вищої штуки, коли на деяких виробках видно слїди впливу штуки далекого сходу. Невелике число місцевих виробів представляє проби скитської ювілерської роботи. Що до находок Роменського уїзда, то ґр. Б. дає відомости про розкопки в тій місцевості властителя С. Мазараки і проф. Самоквасова. Результати розкопок М. дістались частиною в московській історичній музей, частиною до власного збору ґр. Бобринського. З огляду на форми похорону і характери найдених річей сї могили відносять ся до скитских епох і пригадують деякі могили в околицях Сьмїли.

Спинимось тепер коло головніших екскурсів ґр. Бобринського по спеціальним питанням. По схарактеризованню так зв. пряслиць ріжних видів автор приходить до виводу, що як ся назва вірно приложена до шиферних кружків великокняжої епохи і до подібних до них глиняних предметів давнішого часу, то ледви чи можна приложити її до великих гостроверхих, форми конуса предметів, що при тім находять ся не тільки при жіночих, але при чоловічих скелетах; питання про них автор полишає отвертим. В питанню про окраску черепів і иньших костей погребених ґр. Б. приймає гадку д. Оссовского, найбільше правдоподібну і на наш погляд, що нарід тієї епохи має звичай красити тіло, тож красив тіла покійників. Діткнувшись земляних будов на лівім березі р. Тенетинки, ґр. Б. описує веї городища і вали, як оглядані ним самим, так і згадувані в ділах Фундуклея й Похилевича; окрім того, подає декотрі відомости, зачерпнені з рукописного твору доктора де-ля-Флиза.

Про історію і пам'ятники околиці Мотронинського монастиря автор дає особний екскурс, до якого прилучено план валів в околиці монастиря; як кажуть, в тих валах найдева була монета імпер. Юстиніана.

Дуже може поучити любителів скорих та неоглядних виводів спостереженне ґр. Б., що обряд палення трупів на Україні мав місце в кам'яно-бронзовій, скитській і в славянській епосі.

Особливої уваги заслугує дуже інтересна проба автора класифікувати характерні форми скитської посуди, де подана особна таблиця орнаментів на скитських начинях, що відзначають ся виключно геометричним характером. Інтересні уваги що до місць і обставин находок в могилах морських привозних раковин сургаеа moneta; ґр. Б. найшов відомости, що сї раковини ловлять ся не тільки в однім Індійськім океані, як думали археологи до-тепер, але і в декотрих європейських морях.

Припадкові находки в околицях Сьмили складались з кам'яних і бронзових знарядь, залізних мечів, костяних виробів, глиняних предметів. Найдено два скарби, що складали ся з давних золотих і сребряних окрас. В II томі описано предмети велико-княжої епохи з Княжої гори (під Каневом, здасть ся — літописне місто Родня) і золоту курильницю знайдену бл. Корсуня.

Що до зверхнього вигляду, видання розкішне, що годі й бажати; все, почавши з паперу й друку а скічивши прегарними рисунками, роблять з книги ґр. Бобринського предмет розкоши, яким може похвалитись аматор; для ученого може дещо видаватись зайвим, на пр. багато рисунків золотих, що представляють предмети цілком подібні (т. II. табл. X, XI, XII, XIII, XVIII, XXI, XXII), які лучче булоби видано в не-многих вірцах, а хоч книги продають ся з добродійною метою, не

можна поминути, що висока ціна видання не приступна для небогатої публіки.

М. А.

Гриневъ С. А. Была-ли конница у древнихъ Руссовъ, К., 1895, ст. 30.

Ся брошура, написана мабуть якимсь офіцером (присвячена „офіцерамъ доблестной русской кавалеріи“) має рішити питання, дійсно цікаве і не досить ясне досі, хоч над ним застановлялись вже історики (напр. Гедеонов в т. I своїх „Варяги и Русь“). Вихідною точкою сієї справи з'являється суперечність категоричної відомости Льва Диякона, що Русь коннаго війська не має з відомостями руських джерел, особливо з пізнішого часу, в XII—XIII, про широке уживання на Русі кінної їзди. На жаль одначе автор забрав ся до сієї справи з таким арсеналом науковим і з таким методом, що проявити сієї справи его брошура не зможе. Він починає з того, що зачисляє до Славян найрізніші народи, від Скитів до Варягів, і доводить уживання в їх кінного війська, що більше — на доказ того виступають Торки (бо й то Русини!) і битва з Уграми під Перемишлем 1099 р., де в головній ролі виступають на правду Половці. По сьому приходять кілька відомостей з руських джерел про кінне військо й ховання коней, але й то ніби з других рук. Все се написано претенсійним тоном і з широкими, часто цілком несподіваними висловами.

М. Г.

Владиміровъ П. В. Слово о полку Игоревѣ, выпускъ первый, К., 1894, стор. 71 (передрук з „Университетскихъ Извѣстій“).

Професор Київського університету д. Владимиров розпочав сим випуском свої студії над найціннішим поетичним пам'ятником нашої старої літератури дотатарської доби. На разі подає він у сїм першій випуску лише кілька загальних уваг про культурне значення пам'ятника і огляд дотеперішньої літератури його, що числить вже мало що не 200 більших і менших праць. В дальших випусках обіцяє автор подати детальний розбір історично-літературного значіння Слова в звязку з староруською літературою і словесністю народною, та огляд тексту Слова в звязку з его граматичними і лексикальними знаками. На скільки оригінальною вийде ціла студія, того поки що не знати; але вже по першій отсїм випуску, хоч і як мало мав нагоди автор в нїм проявити свої спеціальні думки, можна осудити, що праця проф. Владимирова не буде зайвою навіть по так капітальнім труді про Слово, який видав Е. В. Барсов в трех томах в р. 1887—1890. Огляд літератури слова у проф. Владимирова більше прозорий як у Барсова і Смирнова (Жданова не

маю під рукою): бо побіч хронологічного порядку, в яким обговорює автор значенє поодиноких учених для роз'ясненя Слова, стараєсь він ще вказувати й на ті течії наукові, які одна по одній слїдували в літературі Слова, як відгомони загальних наукових теорій і принципів, що пановали по собі в науці XIV в. (іменно в Росії). В загальних вступних увагах про культурне значенє Слова (стр. 1—7) вказує Владивіров між иньшим знов на те, що Слово — може й не цілком случайно — показує і з погляду форми і з погляду представлення історичного побуту багато схожостей з західно-європейськими рицарськими поемами, іменно з піснею про Ролянда (*La Chanson de Roland*). Фактом є, що Літопись Новгородска оповідає під р. 1204 дуже подрїбно про добутє Царьгорода хрестоносцями, при чім згадує ляконічно, мов про добре всім звісну особу, „про злого поганого Дедрика“, очевидно — Теодорика, героя поеми готско-ломбардского цикла. Важність Слова, а заразом трудности, які ставляє воно своїм інтерпреторам, кажуть побажати, щоб дальші випуски студії звісного автора праці про Франциска Скорину чим скорше появилсь і громаді дослідувачів рускої старини як найкрасше послужили.

Ів. Конач.

Къ исторіи малорусскаго нарѣчія: Житіє св. Савы О священнаго¹⁾ по пергаментной рукописи XIII в. Прив. доц. В. Н. Мочульскаго. Одесса, 1894, стор. 24, (відбитка т. LXII Записок Новоросійского університету ст. 383—406).

Питанє про істнованє діалектів у староруській мові підніс оден із перших И. Срезневский (р. 1849) у своїй студії „Мысли объ исторіи русскаго языка“ — хоч він приймає ще єдність руської мови але до XIV в. Думку про староруські діалекти поставив яснійше П. А. Лавровский у статі: „О языкѣ сѣверныхъ русскихъ лѣтописей“ (р. 1852), доказуючи, що новгородський діалект розвинув ся відділившись від других діалектів далеко до XIV в. В те спірне питанє вїшав ся опісля Погодин, — а із тої причини пішла літературна полеміка між ним а Максимовичом. В полеміці тій порушувало вже питаня, що тикають ся не лиш

---

¹⁾ Заохочений проф. Ягічом написав я був ще під конець р. 1893 розвідку п. з. „Über die dialectologischen Merkmale des südrussischen Denkmals aus dem XIII Jhdte: „Žitije sv. Sawy“ — та відчитав її з початком р. 1894 у віденьському семінарі для словянської філології. Праця тота буде поміщена в журналі: „Archiv für slavische Philologie“ — тому не обговорюю тут докладно всіх фонологічних та морфологічних прикмет „Житія Савы“ — а подаю лишень розбір розвідки д. Мочульскаго, що вийшла в другій половині р. 1894.

історії руської мови, але й історії головних руських племен: українсько-руського та велико-руського. Тоді й виплинула знана теорія Погодина ніби Українці прийшли в київщину із за Карпат, аж по нападах татарських. Полеміка між Погодином а Максимовичом хоч причинилась до пояснення не одного важного питання — всеж таки в самих найважливіших проблемах не довела до позитивних вислідків. Не доставало їй научного підкладу історичного та лінгвістичного. По горячих спорах настав час холодних дослідів. Совістні, основні струдиї А. Потебні¹⁾, дальше Житецкого²⁾, Колосова³⁾, та Огоновского⁴⁾, многі праці Мікльосіча, Ягіча, Лєскіна і ин. — а також студії історичні та виданя староруських пам'ятників, могли вже становити основу до інших дослідів на поли історії руської мови.

Одним із перших учених, що покористувались у тому напрямі новими здобутками науки був проф. А. Соболевский. Р. 1883 читав він у київському товаристві ім. Нестора виклад: „Какъ говорили въ Кіевѣ в XIV и XV в.“⁵⁾. У цьому відчиті відновив Соболевский давню теорію Погодина — лишень старав ся її оперти на нових основах, на дослідях мови старих т. з. „галицко-волинських“ та кievських пам'ятників. Не видячи в тих других появи т. зв. „нового **к**“, що розвинулось, по його думці, виключно в пам'ятниках т. зв. „галицко-волинських“ із старосл. **к** коли глухі голосозвуки **к** та **к** втратили своє звукове значіне — зачисляє він говір київський до говорів великоруських. Відчит сей викликав горячу полеміку. Зараз на томуж таки засіданю промовляли проти Соболевского С. Голубевъ, П. Житецкий, В. Б. Антонович, О. Левіцкий, М. Дашкевич, В. Науменко і ин., а деякі із бесідників як Житецкий⁶⁾,

¹⁾ „Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка“ Воронежъ 1866.

„Замѣтки о малорусскомъ нарѣчїи“ Воронежъ 1871.

„Къ исторїи звуковъ русскаго языка“ Воронежъ 1876

„Разборъ сочиненія п. Житецкаго „Очеркъ звук. ист. малор. нарѣчїи“ С. Петерб. 1878.

²⁾ „Очеркъ звуковой исторїи малорусскаго нарѣчїя“ Кіевъ 1876.

³⁾ „Очеркъ исторїи звуковъ и формъ русскаго языка съ XI по XVI столѣтіе“ Варшава 1876.

„Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей народнаго русскаго языка“ Варшава 1878.

⁴⁾ „Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache“ Lemberg 1880.

⁵⁾ Порівн. „Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца“ П. Кіевъ 1888. с. 215. і слѣд.

⁶⁾ „По поводу вопроса о томъ, какъ говорили въ Кіевѣ в XIV—XV в.“ („Чтенія“ в истор. общ. Нестора П. 218—221).

Дашкевич¹⁾, Антонович²⁾ виголосили оісля на сесю тему окремі реферати. Соболевського однак не переконано, і він р. 1884 повторив свою теорію в „Очеркахъ изъ исторіи русскаго языка“ — подаючи рівночасно розбір кільканайцятьох пам'ятників т. зв. „галицко-волинських“. Того самого року оголосив Ягіч свої „Четыре критико-палеографическія статьи“ (С. Петерб. 1884) — де висказав зовсім відмінний погляд на деякі т. зв. „галицко-волинські“, особливо ж на київські пам'ятники найдавнішої доби. Але Соболевський пише у відповідь Ягічові статтю п. з. „Источники для знакомства съ кievскимъ говоромъ“³⁾, де обстає при своїх поглядах висказаних у „Очеркахъ“. Ті погляди повторює Соболевський із малими змінами також у „Лекціяхъ по исторіи русскаго языка“ (Київ 1888) а пізнійше ще раз, неважаючи на Ягічеві „критическія замѣтки“⁴⁾ та статі Шахматова⁵⁾, — у II-ому виданю „Лекцій“ (Спб., 1891).

Серед такого розгару спорів⁶⁾ про розміщенє староруських говорів і їх сліди в давніх письмених пам'ятниках — виходить із друку пам'ятник з XIII в. п. з. „Житіє св. Савы Освященнаго“, безперечно південно-руської редакції, — пам'ятник, котрого розбір може причинитись до поясненя деяких спірних питань із історії руської мови.

Насамперед скажу кілька слів про саме виданє „Житіє Савы“ видано р. 1890 „Императорскимъ Обществ. Любит. Древ. Писм.“ під редакцією проф. И. В. Помяловского на підставі пергаминової рукописі з XIII в. подарованої ки. П. А. Вяземскому в Палестині. Помяловський видав сей пам'ятник дуже старанно, помістив варіанти тексту на основі інших пізніших рукописів, — поруч тексту староруського на-

¹⁾ „Нѣсколько данныхъ изъ исторіи Кіева, кievской земли и кievскихъ историческихъ памятниковъ въ XIV—XV в.“ („Чтенія“ II. 223).

²⁾ „Нѣсколько данныхъ о населеніи кievской земли в XVI в.“ („Чтенія“ II. 225—226).

³⁾ „Журналъ министерства народнаго просвѣщенія“ 1885. II. 349—357.

⁴⁾ „Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка“, ординарнаго Академика И. В. Ялича. Спб., 1889.

⁵⁾ „Beiträge zur russischen Grammatik“ (Archiv für slavische Philologie“ Bd. VII).

⁶⁾ Замічу тут, що супроти теорії Соболевського про панованє великоруського елементу в кiївщині ще до XV в. — теорії, що головно побудована на букві ѣ — свідчать також розсліди історичні А. Котляревського, [Были ли малоруссы исканними обитателями полянской земли, — или пришли изъ за Карпатъ в XIV в.? („Сборникъ отдѣленія русс языка и словесности импер. Акад. наукъ“, т. XLVII 1889. Сочиненія А. Котляревскаго)], В. Антоновича [„Кієвъ его судьба и значеніє въ XIV по XVI стол.“ (Монографія по исторіи западной и юго-западной Россіи“ Кієвъ 1885. стор. 228—264 і т. д.)], М. Грушевського, („Очеркъ исторіи кievской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV стол.“ Кієвъ, 1891, стор. 432, 439 і т. и.) — і ин.

друковав оригінал грецький написаний Скітопольским, — подав проби письма і репродукцію гарних мальованих ініціалів, описав докладно палеографічні прикмети пам'ятника і різниці письма писців, звертаючи при тім увагу на кожду букву поставлену писцем на витертому місці або перероблену з иншої букви, — так, що се видане можна взяти за основу лівівістичних дослідів. Один лишень закид приходить ся мені зробити проф. Помяловському. Звертаючи увагу на деякі „прямия не-исправления писцемъ ошибки“ (стор. V) як на приклад: *меллава* зам. *медава*, *цѣкаства* зам. *цѣсарьства*, *скочавъ* зам. *скенчавъ*, *побоуникъ*, зам. *погоубникъ*, і т. і. — помістив видавець між тими похибками деякі такі, — за якими криють ся або відомі з иньших староруських пам'ятників орфографічні правила, — або, що важнійше, звукові прояви. І так, на приклад слово *маломо* (295. 18) поправляє проф. Помяловський на *маломъ*; *манастырехо* (469. 18) — на *манастырехъ*; *градс* (503. 2) — на *градъ*; *деодоро* (527. 2) — на *деодоръ*; *овицимь* (479. 4) — на *овыцимь*; *прокланти* (315. 3) — на *проклати*; *чирноризиць* (317. 9) — на *чирноризиць*; *надеюшоу* (319. 7) — на *надѣюшоу*; *свѣдительствоують* (491. 11) — на *свидѣтельствоують*; *изна* (311) — на *изгна*; (порівн. аналогічну прояву в слові *разнѣкавъ са* (313) зам. *разгнѣкавъ са*, де г випало з ігрупи шелестовзвуків між з а н); *халкыдоньскоумоу* (415. 15) — на *халкыдоньскомоу*; *новоумоу* (517. 8) — на *новомоу*; поправляє слово *мастырь* — на *манастырь*, — хоч у тій формі що є мабуть відзвукон народної етимології уживають сього слова часто всі три переписувачі (порівн. стор. 167. 12; 241. 10; 345. 4; 351. 5; 351. 20 і т. д.). Власне такі похибки писців — похибки супроти старославянської традиції — се нераз одинокі парости народної мови що продирають ся через скорупу старословянщини — нераз лишень такі похибки дозволяють нам заглянути ближше не лише в орфографічні правила даної староруської школи, але і в звукову систему тодішньої руської народної мови а часом і в фізіологію поодиноких звуків. Наколи-б проф. Помяновский був винотував усі такі похибки та уняв їх у систему вказану історичною граматикою, ми були-б йому за се вдячні. Але із кількох таких слів поданих у суміш із деякими! справдішними похибками писців, нема ніякого хісна. Тільки що до самого виданя „Жит. Савы“.

Те видане взяв д. В. Н. Мочульський за основу своєї розвідки історично-граматичної.

На стор. 383—384 (цитую сторони „Записок“) подає д. Мочульський на сам перед зміст палеографічних заміток проф. Помяловського про сей пам'ятник. В першому відділі самої праці ставить автор на стор. 385—391 перегляд звукових прикмет пам'ятника. Коментар до того

огляду подає він на стор. 399—402. Оба ті відділи не відзначають ся ані повнотою, ані вірною систематикою звукових прояв.

Найслабше представляють ся ті уступи, де д. Мочульський говорить про глухі звуки **ъ** та **ь**. Він не виробив собі ясного погляду на значіне тих звуків в історії руського язика, і хитає ся поміж суперечними поглядами Мікльосіча або Житецкого з одного, а Соболевского з другого боку. Він констатує факт, що період історії руської мови, до якого відносить ся „Житіє Савы“ — се період упадку глухих звуків: „Съ одной стороны „низведеніе глухихъ въ чистго формальныя звуки“ (sic!) — съ другой „переходъ глухихъ въ чистые гласныя“ (стор. 399). Таким висказом виключує д. Мочульський прояву посередню, а іменно, що букви **ъ** та **ь** можуть ще часом мати і звукове значіне, — на що вказують такі слова як *кѣзо оуспѣха* (Жит. Савы стор. 507); *прѣдо саларемь* (ibid. 453) і т. і. — які по словам Ягіча¹⁾ служать за доказ, що в тодішній руській мові почуте для **ъ** та **ь** як звуків ще було не всюди затерлось.

Говорячи про перехід глухих звуків у чисті, висказуєсь автор загально і не ясно: „Этотъ переходъ мы замѣчаемъ главнымъ образомъ при плавныхъ сочетаніяхъ, затѣмъ въ серединѣ, и даже въ концѣ словъ“ (стор. 399). Автор не показує нам на впорядкованих прикладах винятих із памятника, — де власне такі чисті голосозвуки **о** та **е** мають справді звукове значіне, — а де вони становлять лишень графічну заміну **ъ** та **ь**. Із хаотичного перегляду відповідних прикладів, поміщених у першій половині розвідки, виходить, — що автор придержував ся мабуть принципу Житецкого: „Мы принимаемъ фактъ какъ онъ естъ: стоятъ чистые вмѣсто глухихъ, — мы и понимаемъ ихъ чистыми, а никакъ не глухими“²⁾. Ось приклад, де у д. Мочульського переведений такий принцип: Поруч таких слів, де **о** та **е** на місци первістних **ъ** та **ь** мають дійсне значіне чистих самозвуків — як *холмѣ* (75), *столпѣ* (83), *солнечныя* (403), *повержаше* (239) — ставить д. Мочульський на стор. 387, §. 2; і слово *череплема* (81) — де друге **е** є лишень графічною заміною **ь**. На сей здогад могло-б було д. Мочульського напровадити хочби значне число таких аналогічних прикладів, як *дѣръжи* (237), *вѣръзи* (249), *дѣръзновѣннє* (121) і т. д. — де **ь** означає лишень мягкість попереднього шестезвука³⁾.

¹⁾ „Критическія замѣтки“ с. 28.

²⁾ „Очеркъ звук. исторія малорусс. нарѣч.“ с. 58. Про сей принцип, порівн. Потєбні: „Къ исторія звуковъ русс. язика“ 40, 41.

³⁾ Порівн. Соболевского „Лекція“ 28; тут наводить Соболев слово: *почерпала* Порівн. також Ягічеві „Критич. Замѣт.“ 71, 72. Що слово *череплема* не може відноситись до т. зв. другого повноголосу — про се порівн. Ягічеві „Крит. Зам.“ 22, 23.

Годилю-б ся було також звернути близьшу увагу на південноруську прикмету слова *скербемъ* (507), *скербащема* (41) — де зам. старосл. *скръбь*, і звичайного *скорь* руських пам'ятників, уживала ся виключно в пам'ятниках южноруських форма *скерьь* поруч перехідної форми *скьрь*¹⁾.

Д. Мочульський ставить також (стор. 387, §. 3) без усяких заміток поруч себе в рубриці „переходъ глухихъ въ гласные о и е — такі форми як *чюдоносець* (881. 11), *старець* (453. 7) в одного боку, і *ангелескъ* (67. 1), *ієѹалискыма* (325. 12), *кожедо* (375), *послѣдєніє* (447) в другого. В словах першої категорії мало є репрезентувати дійсний голосозвук, — на що вказують нинішні рефлексії тих слів, що тикаєсь слів другої категорії, — то трудно сказати на певно, чи се є є лишень графічною заміною букви *ь* без усякого звукового значіння²⁾, чи за тим є криє ся давний звук *ь* посередний між *є* а *и*³⁾. На більшу правдоподібність погляду Ягіча вказує той факт, що в „Житіи Савы“ *ь* старосл. слова *ангелескъ* заступлене раз буквою *и* (стор. 325. 12) а другий раз буквою *є* (стор. 67. 1). В кожному разі ані Ягіч, ані Потебня не вважають тут є чистим голосозвуком.

В одну рубрику і поруч себе попали також такі різнородні прояви як *сонъ* (107. 17), *рвоу* (209. 9) і т. п. — і *ієѹлисто* (321. 7), *манастырехо* (469. 17), *градо* (503) і т. і. Про звукове значінє слів першої групи (п. в. д. Мочульський слова обох груп поставив у сумніш, стор. 387, §. 1) ніхто не підносить ніякого сумніву. Що до значіння кінцевого *о* слів другої категорії — погляди учених поділені. Одні з них, як Потебня⁴⁾ та Огоновский⁵⁾, що приймають існуванє глухих не лиш у середині, але й на кінці слів ще в XV стол.⁶⁾ або навіть, як Огоновский у XVI та XVII століттю⁷⁾ — добачують в *о* давний звук *ь*; другіж, як Соболевский, вважають *о* в таких разях лишень графічною заміною *ь*⁸⁾. Д. Мочульський не виробив собі ясного погляду на се питанє. Уступ — де він (стор. 399) покликуюсь на Мікльосіча, що в та-

¹⁾ „Крит. Зам.“ 26.

²⁾ Потебня: „Къ исторіи звуковъ“ 37.

³⁾ Ягіч: „Критич. замѣтка“ 32.

⁴⁾ „Къ истор. звуковъ русс. языка“ 36, 41. „Замѣтки о Малорусс. нарѣчїи“ 11, 12. „Разборъ сочин. Жигецкого „Очеркъ“ і т. д. 52.

⁵⁾ „Studien auf dem Geb. der ruth. Sprache“ 47, 48.

⁶⁾ Потебня loc. cit.

⁷⁾ Огоновский, loc. cit.: „Man kann sofort muthmassen, dass die genannten schwachen Vocale noch im XVI und XVII Jdhe ihre lautliche Geltung gehabt haben. Тут наводять Огон. такі приміри як *панѡ* зам. *панъ* (грам. з р. 1400).

⁸⁾ „Очерки изъ ист. русс. языка“ 71.

ких орфографічних формах бачить вплив „хибної аналогії“ — вказує на мале непорозумінє. Непорозумінє те вийшло мабуть із того, — що д. Мочульський цитує Мікльосіча не безпосередно, — але, як виразно видно з неточности цитату і з долішньої замітки, — на підставі праці Житецкого ¹⁾. Житецкому, що думає, ніби глухі звуки не існували в історичній добі розвою руської мови ²⁾, і придержуєсь погляду, що всюди, де в руських памятниках знаходимо замість **ѣ** та **ѡ** — **о** та **ѡ** — треба їх вважати чистими голосозвуками ³⁾, — наручно було вийти з трудного положеня в сьому випадку переміненим трохи поглядом Мікльосіча знайденим у старому виданю його порівнявчої фонології (стор. 381) про вплив хибної аналогії; — але д. Мочульському, що в тій „хибній аналогії“ хотів би бачити теорію противну поглядови Соболевского про чисто графічну заміну букви **ѣ** буквою **о** — не слід би покликуватись на Мікльосіча, що пояснюючи появу **о** на кінці наведених слів впливом хибної аналогії, так само як і Соболевский не видить тут сліду голосозвука **ѣ** ⁴⁾, — так, що і Мікльосіч і Соболевский подають лишень відмінні поясненя тої самої орфографічної прояви. Що-ж тикаєсь погляду про вплив хибної аналогії, погляду, якого Мікльосіч не повторив у другому виданю своїй ґраматикі з р. 1879 — то про нього скептично висказав ся Потебня ⁵⁾. Се були-б важкіші похибки в тих уступах, в яких д. Мочульський говорить про глухі звуки **ѣ** та **ѡ**.

Не стану так подрібно розбирати дальших уступів розвідки д. Мочульського, — бо моя рецензія мусіла-б розростись до значних розмірів. Але вже розібрані уступи характеризують його некритичний спосіб писаня. Подібні хиби вробивають ся і в дальших уступах його праці.

Сеся частина праці д. М. — де зібрані факти про звуки **ѣ** та **ѡ**, не вичерпує вправді предмету, і не спеціалізує поодиноких прояв звукових, — але в ній не бачимо вже похибок у ґрупованю самого матеріялу (стор. 388). Але за те уступ де автор подає коментар до місць винятих із „Жит. Савы“ (стор. 400) показує знов у автора недостачу одноцільного погляду на сею справу. Питанє про те, як уживались а як вимовлялись звуки **ѡ** і **ѣ** в староруських памятниках, належить до

¹⁾ „Очеркъ звук. ист. малор. нарѣч.“ с. 57, 58.

²⁾ Ibid. 65, 66.

³⁾ Ibid. 58.

⁴⁾ Мікльосіч у загалі не признає існуваня глухих голосозвуків **ѣ** та **ѡ** у руській мові доби історичної. (Порівн. „Vergleichende Grammatik der slav. Sprachen“ Bd. I. „Vergleichende Lautlehre“ Wien. 1879, 461, 466).

⁵⁾ „Къ истор. звуковъ русс. языка“ 41.

найтрудніших в історії звуків. Колосов, Потебня, Житецкий, Соболевский, Ягіч, Шимановский, Шахматов і ин. посвятили тим звукам найбільшійшій відділі своїх студій. Д. Мочульський збуває се питане кількома словами. Він приймає теорію Соболевського, що ставить появу **к** зам. старосл. етимологічного **є** в звязок із упадком глухих звуків¹⁾. Оден із слабих боків теорії Соболевського — се недостача поясненя факту, що в тих самих пам'ятниках „галицко волнських“, де бачимо **к** зам. старосл. **є** — виступає також проява відворотна, — а іменно заміна старосл. **к** через **є**. Тому учені, що не зовсім годять ся на гіпотезу Соболевського, старались або поставити иншу теорію, або її доповнити, особливо ж старали ся пояснити **є** зам. старосл. **к**, — зовсім незгідне з рефlekсами відповідних слів у сучасній українсько руській мові. Поясненя такі, що в значній мірі причинились до поглиблення дослідів про значінє букви **к** у староруських пам'ятниках — знаходимо в статі Шахматова „Исслѣдованіе о языкѣ новгородскихъ грамотъ XIII и XIV в.“²⁾, в Ягічових „Критич. замѣтках“³⁾ і др. Ще докладніше обговорює се питане Шахматов у найновішій своїй студії п. з. „Исслѣдованія въ области русской фонетики“. Шахматов признає велику заслугу Соболевському, називаючи його теорію „открытие одно изъ наиболѣе блестящихъ въ историческомъ изслѣдованіи нашего языка“⁴⁾ — але при тим підсуває йому зручно свою гіпотезу, про яку Соболевский і словечком не згадує („Общерусское дифтонгическое сочетаніе ie“), — дає деяким проявам освітлене инше як у Соболевського, збирає велику многоту нового матеріялу, особливо ж ставить щасливе поясненє тих випадків, де **є** уживаєсь в т. зв. „галицко-волинських“ пам'ятниках зам. старосл. **к** (стор. 117. Слова стар. церковні, що не могли бути провірені в живій мові).

Замість отже (не розпоряджаючи матеріялом, на яким можна-б оперти нову теорію) покористуватись працями тих учених — ставить д. Мочульський новий здогад про заміну звуків **к** та **є**: „Такіє примѣры смѣшенія этихъ звуковъ могутъ быть по нашему мнѣнію также поставлены въ зависимость отъ исчезновенія глухихъ“ (стор. 400). Такий здогад нічогоісінько не пояснює, а стоїть у суперечности як раз із теорією Соболевського. Д. Мочульський шукає поясненя згаданого факту

¹⁾ „Очерки изъ ист. русс. языка“ с. 89. „Лекціи по ист. русс. яз.“, 1891, 53. і слід.

²⁾ Спб. 1886. 211.

³⁾ Стор. 43 і слід.

⁴⁾ „Исслѣд. въ обл. русс. фонет“. Варшава 1893. 114.

в звуковому зближеню вздовженого **є** до **ѣ** — коли між тим по думці Соболевського лишень на півночі Руси, — особливож у Новгороді була майже затерлась різниця між **ѣ** а **є**¹⁾, а в „галицько-волинських“ пам'ятниках (а о ті тут нам розходить ся) „нове **ѣ**“ скоро злилось із „старим **ѣ**“ (що зближувалось до звука **и** = **і**) а опісля мало з ним одну долю то **є** перейшло зовсім в **і**²⁾.

Говорячи про гортанні звуки пише д. Мочульський, „гортанніе звуки **г, к, х**, иногда сочетаются съ твердымъ **ы**“. Автор повинен би був подати нам приклади прояви як раз відвортної, де гортанні шелестозвуки лучать ся із мягким **и**, — бо власне сполученя **ги, ки, хи**, розвинулись у староруських пам'ятниках доперва в половині XII столітя³⁾. Шахматов є тої думки, — що появу сполучень **ги, ки, хи**, можна за-примітити лишень у пам'ятниках південноруських; у північних — новгородських пам'ятниках появляють ся такі сполученя рідко, і доволі пізно⁴⁾. Такі сполученя можуть отже мати в деяких разях також діалектологічне значіне. В першій половині „Житія Савы“, поминувши одинокий примір: **скитьскни оїѣи** (91) — бачимо правильно сполученя **гы, кы, хы**. Доперва почавши від стор. 289 лучать ся гортанні звуки із мягким **и**, хоч трапляють ся також не менше часто сполученя **гы, кы, хы**, нераз навіть у тих самих словах: прим. **халкидоньскни съборъ** (303, 313, 315, 335) побіч: **халкидоньскоумоу** (415); **сєвгиръ** (307) побіч **сєвгьгьромь** (297, 303, 331). Про сею прояву не згадує д. Мочульський і в другій части розвідки, де дає коментар до даних взятих із нашого пам'ятника.

Годило-б ся було також за-примітити, що характеристичні⁵⁾ сполученя шипячих шелестозвуків із **а** (я) і **ю**⁶⁾ трапляють ся в „Жит. Савы“ дуже рідко: **слоушатель** (1) **шєдшє** (371). В першій части рукописи, доки писав Ворон — бачимо сполученя **ж, ч, ц** і **ц** лишень із мягким голосозвуком **ю**. Від стор. 289 появляють ся вже поруч сполучень **жю, чю, цю, цю** — також **ж8, ч8, ц8, ц8**: **д8шюу** (455) **м8тєжюу** (477) і т. і. Д. Мочульський наводить лишень приміри сполучень **ж, ч, ц**, **ц** із **ю**.

¹⁾ „Лекція по ист. русс. языка“ 68.

²⁾ „Лекція“ 71, 72.

³⁾ Ibid. 114. — По думці Ягіча могла сея прикмета існувати в живій мові вже в XI стол. — хоч у пам'ятниках виступила значно пізнійше („Критич. замѣтки“ 78).

⁴⁾ „Изслѣдов. о языкѣ новгор. грамотъ“ стор. 169.

⁵⁾ Ягіч: „Критич. замѣтки“ 76.

⁶⁾ Про сполученя **ци** порівн. Потебні: „Замѣтки о малор. нарѣч.“ 67.

Перегляд морфологічних прикмет „Жит. Савы“, поданий у Моч. на одній стороні, дуже не повний. Не бачимо тут поясненя таких форм як польза (с. 33, 367 — genet. singul.), як сѣкѣ (397, 439, 467) зам. сѣкѣ побіч сѣкѣ (279). Нема тут і згадки про форми імперф. як: хоташеть (291) поливахуць (251) — хоч таким формам приписує Ягіч чимале діалектологічне значінє¹⁾.

Дальше подає д. Мочульскій збірку слів, що мають послужити до характеристики „Житія Савы“ з погляду лексичного (стор. 392—396). Між ті „лексическія особенності“ попали такі слова, як: павлыко (18, 3), скръвь (507, 6, 7) і т. д. Слова сесі суть справді важні і замітні, але не з погляду лексичного, лишень фонетичного. Вони навіть становлять, як ми вже по часті згадали, визначні діалектологічні прикмети українсько-руські²⁾. Але ніхто чейже не може звичайних і розповсюджених по всіх славянських памятниках слів скръвь (λῶπη, ποεγογ) та павлыко (μῆλον, romum) вважати лексичними особливостями. Те саме треба сказати про слова: стръй, жажя, пдѣжа, гражнннъ, вѣлквлоудъ і т. і. Про ті слова треба було говорити між прикметами фонологічними нашого памятника.

„Синтактическія особенності и особенності перевода“ поміщені на стор. 396—398 — се невеличка збірка фраз винятих із „Жит. Савы“, поруч яких поставив д. Моч. відповідні уступи грецького оригіналу, не подаючи ані словечка поясненя, — так, що читач не знає, де шан. автор добачує особливости синтактичні, — а де особливости перекладу.

В останньому уступі свої розвідки стараєсь д. Мочульскій виснувати загальніші виводи із розібраного що йно материялу (стор. 402—406). Тут ляконізм автора доходить до верхка. Він подає перегляд тих особливостей, — на основі яких установили Ягіч, Соболевскій та Шахматов свої поділи староруських памятників. Перегляд вислідків праць Соболевского та Ягіча подає д. Мочульскій без усякого коментаря. Ляконізм такий може бути на місці лишень там, — де цитує ся безперечні здобутки науки, на які цитовані автори годять ся. Між тим про принципи, на яких побудовані виводи Ягіча та Соболевского — що йно йде в науці завзята борба. Соболевскій, що зачислює давній київскій говір до говорів великоруських, та Ягіч, що не видить значної ріжниці між памятниками київськими а т. зв. „галицко-волинськими“ і ставить їх разом супроти памятників північно-руських — стоять на точках діаметрально

¹⁾ „Четыре критико палеограф. статьи“ 96.

²⁾ Порівн. И. Срезневскій: „Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ“ С. Петерб. 1867, кн. I. 47. — Соболевскій, „Лекціи“ 1891, 58. — Ягіч, „Критич. замѣт.“ 26, 27, і др.

супротивних. Прихилитись до поглядів одного з них можна лишень тоді, — коли подасть ся від себе поважні аргументи. Материял до такої аргументації можна-б знайти вже хочби в самому „Жит. Савы“ — або в виданому недавно¹⁾ „Сборнику Святослава“ з р. 1076 та в иньших памятниках, на які покликують ся обі сторони. Д. Мочульський вважає всяку аргументацію зайвою, прихильюєсь до поглядів Ягіча, та зачисляє „Жит. Савы“ до памятників київських²⁾. Вибір безперечно добрий. „Житіє Савы“ належить до родини памятників київських, а не „галицко-волинських“. Такий результат праці д. Мочульського вважали-б ми великою заслугою автора, — наколи-б сей вислідок опертий був бодай на короткій критиці противників теорії Ягіча, — а не з'являв ся перед читачом як „Deus ex machina“.

Др. О. Колесса.

Миллеръ В.с. Наблюденія надъ географическимъ распространеніемъ былинъ (Журналъ Министерства Нар. Просв. 1894, V с. 43—77).

— Къ былинамъ о Вольгѣ и Микулѣ (Ibid. 1894, XII с. 92—107).

— Замѣтки къ былинамъ (Ibid. 1895, III с. 100—124).

Проф. Мілер, займаючись від давнїйшого часу генезою билин, в сих розвідках застановляєть ся над нераз вже ставленим питаннем про географічну область билинної творчости. В першій розвідці висловляє він свої спостереження над місцевостями, звідки походять записі билин; на его думку, розклад їх записей по областям хіба в малій мірі може мати випадкове значінне і вже тепер може вияснити район їх розповсюдження (хоч в дальшій приходить ся ему самому таку випадковість допустити — для об'яснення напр.; чому Вологодська губ. не дала майже билинних записей). Спостереження в сій сфері приводять автора до таких виводів: однородність билинного репертуара приводить до гадки, що він заховавсь більш менш повно в протягу останніх віків, з 2-ої полов. XVII в., коли мала устати творчість билинна. Головним районом билин представляєть ся область новгородської колонізації — Олонецька и Архангельська губ., а звідти билини занесені в Сибир. Масові примусові еміграції новгородців були причиною, що в самім Новгороді билини навіть чисто новгородські пропали, натомісь заховались в коло-

¹⁾ В. Шимановскій: „Къ исторіи древнерускихъ говоронъ, изслѣдованіе съ приложеніемъ полного текста Сборника Святослава 1076 г. Варшава 1887. В. Шимановскій: „Сборникъ Святослава“ 1076 г. Изд. второе исправленное. Варшава 1894.

²⁾ Соболевскій зве „Жит. Савы“ памятником „галицко-волинским“ (Порівн. „Лекціи по ист. русс. яз.“ 1891, 58.

ніях. Поза границями новгородської колонізації биллини існують, хоч в значно меншій числі по Волзі (значне число дали губ. Нижегородська, Симбірська і Саратовська), в губерніях же південно-великоруських биллини стрічають ся лише випадково й спорадично.

Відкинувши звичайний поділ на цикли київський і новгородський, а поділяючи биллини на богатырські, де виступає боротьба з ворогами й різними чужаками, і биллини з характером новели і фавлю, автор наводить, що биллини другої категорії переважно не виходили за границі новгородських колоній, тим часом як богатыри Ілля, Алеша, Добриня фіксують ся до місць південно-великоруських і популярні в сім районі. На тій підставі автор ставить вивод (не як категоричний, а тільки можливий), що биллини богатырські перейшли в новгородські кольонії з південно-великоруських земель; новгородська область була головним огнищем биллинної творчости.

Вивод автора поки що може бути лише гіпотезою. Я зауважив уже, що де які області востають ся ще не висліженими що до биллинної традиції; що до розповсюдження биллинних тем, то тут востає ся не певним, що треба об'яснити утратою, а що напрямом творчости: автор сам натує, що биллини про одного з тих південних богатырів — Алешу — невідомі за границею північних губерній (с. 70). Тож для вяснення вітчизни тієї чи иньшої биллини треба звернутись до детального аналізу. Такий аналіз автор переводить в двох дальших розвідках над биллинами про Вольгу і Микулу і про Хотена Блудовича. Обминаючи ідентифікацію Вольги з Всеславом полоцьким, що наново підняв проф. Халанський в розправі про цикл Кралевича Марка, автор в обставинах биллини шукає слідів місцевости: такі подробиці як камінцювате, корінясте поле, що оре Микула; жито, що він сіє; прозвище Микули — Селягинович (селга-переліг); звіроловські і рибацькі промисли Вольги etc. приводять автора до переконання, що область, де ся перехожа тема чудовного орача була оброблена — є північна Росія, область новгородська. Хоч деталі, наведені д. Мілером, часом і не дуже типові, але в сумі вони справді представляють пейзаж північний, так що аргументація автора представляє ся правдоподібною, а до того вона знаходить собі підпору в географічній номенклатурі биллини: м. Ор'ховець — Ор'шек (Горішок) — Шлюсельбург на р. Неві, р. Волхов в однім варіанті. З згадки про гроши автор догадуєт ся і про час утворення — після початку XV в.

В розвідці про биллину за Хотена Блудовича („Зам'тки“), що зачисляла ся то до київського, то до московського цикла, автор справедливо зауважає, що обставини її типи її дуже пригадують биллину про Ваську Буслаєвича; такі аналогії справді характерні: Хотен як і Васька „уролює“ по Новгороді, зпускаєт ся над „мужиками“; виступають „на-

ємники“, „мужики-должники“, одно слово — характерна сила і власть плутократії над міським пролетариятом. Автор хотів би бачити в фавулі якийсь дійсний скандал новгородський, розказаний в билині під псевдонімами (Хотен від хотіти, невіста єго — Чайана від чайти).

Розвідка „про Ілю Муромця і Себез“ (Замітки) дотикаєть ся одного з варіантів билини, де виступає м. Себез (Витебська губ.). Автор догадуєть ся, що поводом до такої парентези могла бути битва під Себежом р. 1586, що вказувало-б на білоруський ґрунт утворення. З сього powodu автор застановляєть ся над згадкою про „Ілію Муравленна і Соловія Будимировича“ в листі Ф. Кмити, стар. оршанського з р. 1574, що вказує на відомість про билини в краях білоруських, тепер позбавлених билинної традиції.

М. Грушевський.

Филевичъ И. П. Польша и польскій вопросъ (посвящ. Н. Н. Страхову), Москва, 1894, ст. 104.

Нова книжка варшавського професора є передруком статей єго, друкованих в „Русскомъ Обзорѣніи“ за р. 1894, напів наукового, напів публіцистичного характеру, і, як каже автор, представляє резюме з приготованих „Очерків“ руско-польських відносин. Автор отже хоче подати погляд на історію сих відносин; має він властиво характер оскарження польської історії, провідна ідея — погляд на Польщу як на зрадника славянської ідеї, слугу західної Європи в її наліску на своє народне словянське житє. Зоставляючи розбір до виходу праці in extendo, звертаю увагу автора на деякі необережності в аргументації; він напр. знає, що Хорвати не довго були під властію Поляків; він догадуєть ся, що Краковщина мала з початку не польську (а значить — руску людність), відома відповідь Романа польским послам виступає як факт. Статя кінчить ся гадками про сучасні заміри деяких пруських публіцистів — ужити Поляків за привод до дальшого Drang nach Osten.

М. Г.

Fryderyk Papée. Historia miasta Lwowa w zarysie, Львів, 1894, стор. 214 з 24 ілюстр.

Dr. Jecheskiel Caro. Geschichte der Juden in Lemberg von den ältesten Zeiten bis zur Theilung Polens im Jahre 1792 (sic!) aus Chroniken und archivalischen Quellen bearbeitet, Краків, 1894, стор. 180.

Рада міста Львова завізвала кустоса бібліотеки Львівського університета п. Папого до зладження начерку історії Львова, пригідного для всякого освіченого львівського горожанина, з тим додатком, щоб сей начерк знадобив ся на підручник для учителів мійських шкіл, та щоб не

виходив по-за круг розуміння зрілших учеників. Популярне представлене минувшини Львова було справді дуже на добі, особливож тогіднього року під час вистави. Львів мав виправді свої хроніки, щоб згадати Зіморовича, Юзефовича, Ходинецького, Зубрицького, однак навіть і послідня поважна праця нині цілком перестаріла і цікава лише яко маґазин всіляких, нерідко дуже цінних відомостей: тож і она для ширшого загалу цілком непридатна. Автор підняв ся роботи з тою умовою, що владить її виключно на основі виданих досі актів та що не буде обовязаний до архівальних студій. Однак Львів має щасте: без жадних зі сторони міста жертв та заходів наспіла нагло та несподівано виручка від п. Ехескієля Кара, що поповнив сю недостачу, оперши свою історію Львова на жерела х а р х і в а л ь н и х !

П. Папе сповнив свою задачу совістно і вміло; се робота хосенна не тільки для тих кругів, для яких она призначена: і сьвідомий річи знавець по історії сего краю перечитає її з приємністю. Літературу давнійшу і новійшу, монографії по сему предмету, річи дрібніші, порозміщувані по всіляких журналах авторови докладно звістні; навіть там, де яка дрібниця пропущена, приміром в багатой памятниквої польскої літератури в кінця 18 і початку сего віка або в заміток Німців, що безпосередно після 1772 р. до Галичини прибули, навіть там полишив автор, видить ся, ті подробиці сьвідомо на боці, бо що до об'єму книжки мав з гори звязані руки.

Умови наложені на автора з гори стали також причиною, що уровень представлення не всюда однакий: автор знижуєсь місцями в своїм оповіданю до пояснень таких елементарних річей, як приміром, що се таке діл водний, або який вплив ліса на природу (ст. 4), або про первістні оселі, звичаї та жите диких Татар (13); однак дивним дивом залишив пояснити докладнійше таку конечну в тім місци а феноменальну в польскій історії річ, як про заснуване міст в Польщі в 13 і 14 в., річ, про котру пересічний львівський міщанин без всякого порівняня менше знає, чім про всяку елементарну силу, що Львовови доскулювала або єму пособляла. Про иньші точки, що їх би треба поповнити, говорить п. Квятковскій в своїй основній рецензії в „Muzeum“ з р. 1894, тож приглянем ся праці автора з иньшого боку.

Нове оброблене широкого історичного предмету ріжнить ся в правилі від оброблень давнійших того самого предмету не так в видобуваню нових фактів, бо таких найде ся звичайно не багато. І в тім випадку не певно миві, чи п. Папе подав хочби одну важнійшу подію, котра-б не находилась в трудолюбній праці Зубрицького. Поступ історичної штуки лежить радше в иньшій освітлюваню і уґрунованю подій, а най-

паче в поправлюваню похибок, в викорінюваню мітичної плісни пересудів і фальшів, яка наростає з віками на ґрунті конкретних фактів. Здиране сеї поволоки плісни і пили є самою головною задачею, є славою історика — слідителя, се є точка, де тая предивна дисципліна, що в своїй сути є свобідною штукаю, вступає в сферу науки. Слідитель підносить конкретні факти з містичної півтіни на світло денне, популяризатор несе їх між суспільність, де нова гадка вселяє ся поволи і тяжко, бо оно річ вельми трудна — викорінювати пересуди.

Подаймо примір. Либонь кожний з освічених Львовян є допевне свідомий того, що коли стане на львівськім Високім замку і погляне на північ, то перед ним розкриє ся безкрая сарматска низина. Є тої гадки, хоч сему очевидячки перечить автопсія: оден погляд на узгір'я, що окружують долину Полтви від півночи, і на високорівню, що простягає ся на північ до Куликова, наглядно вказує на те, що тая гадка неправдива. Яким чином розповсюднила ся між нами ся фальшива гадка, якій прецінь заперечує наше око? Ми навикли змалку до такого погляду, бо в шкільних підручниках так стояло написано. П. Папе виказав однак, що Високій замок не лежить на крайнім, висуненім на північ виступі Уральско-люнебурского хребта, а в его середині, бо оба его кінці, північний і південний можна означити лінією, потягнуеною з Куликова на Львів до Миколаєва над Дністром.

Таких прикладів найдесь в нашій книжці більше. Чулисьмо сто-крать повторювану гадку, що руский Львів був деревляний, а Казиміровий Львів був камяний. Нема в ній слова правди: Казиміровий Львів був так само деревляний, як Даниловий. З руских часів не лишилось нічого крім двона сьвятоюрского з р. 1341, з Казимірового Львова не переховало ся до наших часів так само нічого. З цілої середновічної доби Львова лишилось до наших часів взагалі дуже мало, всего два предмети, а то руїни Високого Замку, виставленого 1445 р. і катедра, якої будівлю розпочато 1414, а покінчено 1479 р. Відкіль взяла ся легенда про камяний Львів в 14 в.? Витворила ся она з генералізованя і приложення до Львова звістного вислову, що Казимір застав при вступленю на престол Польщу деревляну, а як вмер, то она була мурована. Той старий Львів згорів до тла 1527 р., так що лишив ся лише оден дім і катедра. Повтаряєм ще раз, що у Львові крім катедри нема нічого, щоби нагадувало сеї давний Львів першої епохи польского панованя.

Не залишив автор роз'яснити і сего, що величавість катедри не дає жадної міри великості і людности міста: після нашого мірила був би сеї Львів з перед р. 1527 невеличкім містом, що числило разом з пе-

редмістями найбільше 8.000 душ. Так виглядала найголовніша емпорія торгівлі на промінь 100 миль!

Щоно по огни станув цілий Львів з каменя і цогли. Вносять ся святині в ренесансовім стилю, між ньшими волоска церков, по-при церкві св. Лазара одинокий памятник чистого італіяньского ренесансу в нашім місті. Вежа станула 1591 р., опісля здвигнено церкву. З руских церков поставлено щоно тепер з цогли: храм. св. Онуфрія під кінець 16 в., Миколая з початком 17 в., церков св. Пятниць станула в середині 17 в., а Св. Юр сто літ пізнійше. Ціла ся партія про архітектонічну стійність памятників Львова написана вміло і барвно: від кругів, не ознаємлених з архитектурою, особливож від учителів, належить ся авторови вдяка за інструктивне представлене сеї річи. Видить ся мені однако, що автор надто ярко представив красу трех руских церквів в порівнаню з латиньскими; певно, що церков волоска і св Юр є що до виконаня архітектонічної мисли уникати стилів ренесансового і рококо, в границях давної Польщи, однак їх внутрішня окраса уступає першому ліпшому третьорядному костелови парохіяльному на передмістю, а у церкві волоскої є прямо невідповідна і не естетична. Наколи Ставропигнійский інститут збирє відповідні фонди, то будучому архітектови представить ся трудна однак вдячна задача, приукрасити пресбітерію чимсь путним, викинувши всю мідь, що нищить її красу, усунути нинішні вітражи, зробити щось з галерією і стовпами, накрити храм відповідно. Тверджене автора, що церков св. Пятниць має монументальну архітектурю є просто чудне.

Повернути-б нам назад до зазначеного предмету, до мітичних подій в історії Львова. Такою мітичною точкою є підмога св. Яна з Дуклі підчас облоги Львова Хмельницьким р. 1648. Богато міщан бачило власне, як сей сьвятий монах уносив ся над містом в хвилях найбільшої небезпечности з піднесеними в гору руками, так як єго тепер бачимо на стовпі перед костелом Бернадинів. Опіка св. Яна причинила ся найбільше до ратунку міста, — она стала причиною окремого льокального культу, в якім львівский магістрат бере кожного року пишну участь.

В дійстности стояла річ так, що Хмельницький мав Львів в своїх руках, добувши Високий Замок і кляштор Кармелітів. Ми знаєм, яке незавидне було становище Хмельницького супроти хана. Єго головне старанє було, окупити всякою ціною ласку ханьску, утримати хана в добрім настрою. Видати Львів на розграбленє черпи значило в тогдішній ситуації ні більше ні менше, як стратити тоту ласку, добуте Львова приступом було-б для Хмельницького самого найтяжшим ударом. Щоб догодити ханови, вдоволив ся він окупом 350.000 зл., тим чином поступив собі з містом далеко льоаяльнійше, ніж Ярема Вишневецкий, що під

покривкою оборони міста вибрав з львівських міщан 1,300.000 зл., і забравши гроші і войско, втік з міста в хвплі, коли козаки і Татари були вже показали ся під Львовом.

Розумієсь, що представлене сего предмету в повнім сьвітлі історичної правди було для автора сполучене з деякими трудностями, бо розходить ся про віруваня, про традиції, які велика часть загалу цїнує. Признаємо авторови з притиском, що з трудної задачі вивязав ся тут щасливо.

З неменшим тактом обійшов автор другу трудність, а то справу побіди Собеского з р. 1675. Звістно що львівська рада здвинула на Високім Замку в память сеї побіди камєнь з відповідною написею, ніби Собеский побідив Турків у стіп Високого Замку на Знесію. Рада міська пішла в тім разі за льокальною традицією, по якій етимо льогія місцевости „Знесіє“ мала стояти в звязи з сим фактом, що Собеский „зніс“ в тім місци Турків, хоч крил. Петрушевич вже перед тим був доказав, що село се має свою назву від місцевої Вознесенської церкви. Та й місце битви тепер дуже точно означене дром Чоловским, що з такою прецизєю означив був також положене руского Галича і Львова, а означене так, що битва відбула ся не на Знесію, а в Лисеничах, в тім місци, де гостинець, що іде від личаківської рогачки на ліво яром до Лисенич, входить в долину Полтви, або ще точнійше означивши терен битви, в місци між горлом яру, нинішньою лисеничкою корчмою а будкою жел. дор. ч. 270. П. Папе не дєментує змісту написи на камєни, а обмежає ся до замітки: „Miejsce bitwy widać z Wysokiego Zamku, na prawo (?) od Zniesienia, na końcu widnokręgu“.

На жаль не обмежує ся автор всюда до побідного *restrictio mentalis*. Є в єго книжці одна нута на скрізь фальшива, іменно-ж в тих місцях, де автор дотикає ся польско-руских взаємин. Разить она тим паче, що в капітальній роботі п. Лозійського автор мав приклад, як тую делікатну річ повести. При занятю Червоної Руси Казиміром покликуюєсь автор на права Казимира і з тої радії, що часть Червоної Руси аж по Буг, отже і львівська котловина, належали зпокон віку до польского племени, та що лише через забір була відірвана від рідного пня, опираєсь, як можна з гори догадатись, на відомости найдавнішої літописи з р. 981, при чім „къ Ляхомъ“ переводить безцеремонно словами „do Lachów“, хоч о скілько мені відомо, в польскім язичі є також препозиція, що відповідає рускому „к“. Навівши се місце т. зв. Нестора, виводить він дивовижне заключене, що з него і з иньших місць літописи виразно виходить, ніби межою польского і руского племени був тоді Буг. З сего місяця не виходить того, що автор твердить, а з иньших місць літописи

виходить як раз противне, а то що Русини мешкали не тільки на обох боках Буга, а й далше на захід, як й тепер, під сам Краків, бож після т. зв. Нестора Хорвати були так само руским племенем, як Бужани або Поляки. Границі руского племені між Бугом а середущим Сяном ішли тоді далеко далше на захід, ніж тепер іде лінія етнографічна; — сеж буде авторови відомо, що там, де днесь між людом найгарнійше говорять по польски, в Ярославщині, там говорять — рускими губави.

Також не годимо ся на те правно-політичне становиско, на яким автор радби бачити Русинів в Галичині: на его думку, було-б найгарнійше, якби Русини вдоволили ся політичною ролею галицких Вірмен і Жидів, однак не всіх Жидів, а немногих, тих, що своїх обовязків національних не держать ся. Годимо ся однак на те, що автор поставив справу на чисто і з естетичного боку принадно, бо єї осущенє по мысли автора запоручило-б повну національну гармонію в краю.

Велика ріжниця між сею науковою, хоч і тенденційною працею і книжкою львівского рабина дра Каро, титул якої подали ми в горі. Ёго „історія“ є нужденна компіляция виписаних менше або більше щасливо місць з Зубрицкого, а цілість шильята сосом новітнього жидівского лібералізму. От прібка сеї історії на першій лїпшій стороні, припустім на ст. 40: „Auf die Theurung des J. 1597 folgt eine furchtbare Epidemie, von der ein reussischer Chronist erzählt: „jeder Vogel, der über die Stadt hinung flog, fiel herunter und verendete“. Derselbe Berichterstatter weiss auch von einem heftigen Erdbeben in Lemberg im J. 1597 zu erzählen. Zwischen den Schülern der städtischen Schule und den Soldaten entstand eine furchtbare Schlagerei, in welcher aber Juden nicht verwickelt waren“. В загалі держаний цілий предмет в тім тоні а з таким підготовленєм, що дата першого поділу Польщі в титулі, рік 1792, не є опечатка, я в тім пересвідчений. П. Каро наміряє написати ще другий том, іменно історію від р. 1792. Оно було-б найпораднійше, щоб автор дав сій роботі спокій, наколи-б однак сеї радї непослухав, давби новий доказ правди слів св. писання: *necesse est, scandala fieri.*

Др. Ом. Калитовекій.

Каманинъ И. М. Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго, К. 1894, ст. 59+24 (передрук з „Чтеній въ истор. общ. Нестора“, кн. VIII).

Питанє про се, як зародило ся й зросло козацтво, зійшло тепер на дорогу детального розслїду, тож зближає ся оно згодом до свого розвязаня: щораз виразнійше виступає на верх суть козацького устрою і мабуть вже виедовзі побачимо також звязь сего устрою з давним

спори між власником та сусідами та хіба ще урядом (старостою, 1529; ота-мапам, 1651).

Зразу було землі досить і вистарчали природні границі, річки, озера, урочища. Згодом земля заселилась і подорожила. Боплан числить хutorян-козаків на 80.000 душ; сего на обширні степи небогато, але й досить, щоб їх оборонити, тож Татари виниniają старанно при своїх нападах козацьку територію. Не диво й се, що згодом, щоб посісти в степах без труду землю, та ще вигідну, справлену, в заселених сторонах, треба було хіба робити так, як зробив Чаплинський Хмельницькому, або як роблено в Барщині: прогонити власника яко „*nullo jure possidentem*“ та випросити собі у властей „надане“ чужої землі (гл. Грушевський, Барське староство; так і Гурський зробив з спадкоємцями Омеяна Івановича).

Що до самоуправи козацьких громад, то в ранній добі козацтва єднались мабуть обидві власти, воєнна й горожанська, в руках одних: князя чи отамана, а лише законодавча й вища судова належали до громади. Громадська-ж управа відповідала вічевій добі княжої. Громада звала ся товариством. Десь під кінець XV в., як думає п. К., настав розділ властей і з'являють ся особні воєнні провідники, давні-ж отамани стають ся вже лише адміністративно-судовою місцевою властю. Коже товариство має центром якийсь город (отже має п. К. тут на думці поперед всего козаків городових) і так стають ся козаки згодом обивателями-міщанами. Таке „товариство“ бачимо в Чигирині, а коло чигиринського „атамана“, що має мійську печать, урядує ще й „писар“ чигиринський¹⁾. А що між козаками відріжняють ся ще й „Київці, Канівці і Черкаські“, то може бути, що й у них були особні отамани; (п. Каманин зауважує, що Пясецький називає козаків „тетрархією“). Отамани товариств виступають на взір старостів королівських замків, а угода зборівська (1649) козакам „особно привилеем оберегає, що сужені бути не мають от наших старост, державців і намістників, але їх-же отамани в ділах чинити мають, замість ...городових урядов“; дарма, що сойм. конституція з 1613 р. юрисдикцію отаманів виравно була усунула. Не входячи в се, на скільки думки п. К.—а про розвій і обсяг отаманської управи правдиві, стверджуємо тут лише, що отамани справді ставлять ся зовсім в один ряд побіч або замість городових урядів. За Хмельниччини вступають на

¹⁾ Д. Любавський в згаданій рецензії (с. 228) наводить витяг з акта 1506 р. (згаданий вже в его праці про устрій в. кн. Литовського), що ввазує на існування отамана в Черкасах поруч з в. князем намісником.

місце отаманів вже більше розвинені полкові і сотенні суди. П. К. долучає рисунок отаманської чигиринської печаті.

Найвищу власть в товаристві має рада. Описує її Ласота (1594), тоді она вже вповні розвинена. В склад ради входять (1632) „луччі люди“, полковники й товариство, „письменні луччі люди“, по п'ять з кожного города. Скликує раду гетьман, митрополит, а навіть сторонні люди, на пр. 1634 р. кн. Єр. Вишневецький. Ухвали ради мають силу закона: она вибирає і скидає гетьмана, рішає що до боротьби з увією, піддає (1654) козацтво московському цареві. Рідко, і то з konieczности, робить гетьман що небудь без ради. Рада є мабуть і найвищою судовою власттю. Що до власти гетьмана, то до 1572 р. її не бачимо; козакам проводять всякі принагідні проводирі. З „суддею“ Яном Бадовським починає ся ряд постійних проводирів козацького загалу Але і в сїм часі лучають ся проводирі принагідні поодиноких козацьких дружин, куди д. К. відносить безпотрібно Свирчевського, Підкову, Шаха і ин. За гетьманства Косинського (1593) д. К. бачить власть гетьмана вже вповні розвитку.

П. К. особливо застановляє ся над розділом, який повстає часом між козацтвом заможним і „чернию“, відносячи початки єго до часів значно ранійших, ніж уважано звичайно. Процес сей він об'ясняє отаким побитом. Виступає на зверх явище добре звістне вже в старині в всесвітній історії: розвій великого посідання земельного; він потягає за собою витворенє якби осібногo стану між козаками, що називає себе в грамотах шляхетним, урожоним, а почасти — додає від себе — походив справді з бояр, шляхти, як показує хоч би згаданий примір Булгака Лисиченка. Такі козаки, чи то щоб удержатись при власти, чи щоб обезпечити себе, глядають опори у властей, короля й єго старостів і судів, а власть з свого боку радо іде на зустріч, приймає козаків на службу, списує реєстри, дає платню та й — безпеку майна. Се оті „привилеї“, що їх неясно згадують козацькі літописи, відносячи їх то до р. 1506, то 1576. Повстають козаки реєстрові, а реєстр все більшає, бо що раз нові козаки горнуть ся до него. Не обходило ся притім мабуть здавна без експльоатації без- або малоземельців, а що важнійше: витворює ся суперечка в самім нутрі козаччини.

Вже 1491 р. чуємо про розбійника Муху, Волоха, холопа, що зібрав таких як сам до 10.000 людей і воював Покуте й Русь; але чоловік „не простий“, Никола Ходецький, враз з польськими жовнірями поразив єго. Муха ще й опісля явив ся, але якась жінка видала єго і він умер в вязниці в Кракові. Подібні грабителі: Качур, Крадзва (?) й Ракошка являють ся на Поділю 1579 р. Року 1585 піднимають ся запорозькі козаки й убивають королівського посла, але винних ймили й доставили

до Київса самі-ж козаки реєстрові. Року 1587 називає себе козак Лукян Чернинський гетьманом, збирає козаків і простих холопів, кінних і піших, нападає і бурить Кодню. Отсе дієсь уже на самій границі сего часу, в яким вже зникає ріжниця між своєюлею а народною війною. На лівобережній Україні, в Лубнах, якийсь мужик зове себе царем і збирає „голоту“ (1632), „Ляхи-ж его ймили й вистрілили ним з гармати“.

Про заострені відносини між без- та малоземельними козаками-нетягами та дуками-сріблениками говорить і народна дума про нетягу Гаюжу Андібера та дуку Довгополенка. Запороже, Січ — стають згодом осередком для „нетяг“. Коли 1596 р. провідник зворушеного народа Лобода починає тягнути на сторону польську, то козаки вбивають его. В часі війни Польщі з Турками 1621 р. Сагайдачний карає кошівого (запорозького отамана) Бородавку за се, що пізно — може умисно — явив ся до походу. Жертвою непорозумін між реєстровими та запорожцями паде часом і гетьман реєстрових (1632, Кулага), то знов провідник запорожців (1635, Сулима). Як відносять ся польський уряд до реєстрових видно з того, що в его урядових актах уважають ся козаки й шляхта часто за „одної поваги“, бо „боронять вітчизни“.

Але й між самими реєстровими проявляють ся спори й „неуфність“, нема „братерської любви“. Одні лучать ся з „поспольством“, инші знов — „унейщики“ — готові „обляшити ся“. Тільки коли старости, ті пняніці старостки, що скаржив ся на їх вже Сагайдачний, почали, уже й не роблячи ріжницї між козаками такими чи сякими, збирати (слова універсалу Б. Хмельницького): „старинні поля і вироблені ниви, отчизни, гумна, млини і все козацьке: бидло, пчоли, коні послідні, що ними на війні служать, а скаржити не годить ся, просьби за бунти мають, а козаків повні темниці, і вони без жадної вини, хиб за маєтки свої смерть поносять“ — тоді упадають всякі суспільні й економічні-ріжницї й суперечности інтересів, та починає ся повсюдний опір з оружем в руці.

Я занотував головні точки студії д. Каманива, що дає користний вклад до дальшого розсліду історії козаччини. Мої замітки зовсім не мають на ціли обнизити в чім небудь ціну сеї студії. Деякі сумніви зазначив я вже висше: на пр. про князів козацьких. Ледви чи і все те, що п. Каманин говорить про розвиток козацької автономії, удержити ся в повній силі.

II. Каманин використав в своїй студії всі важніші монографії, що як небудь доторкають ся его теми. Щож до жерел, то використав п. Каманин дуже совістно переписку дипломатичну з Татарами та Турками, літописців та хроніки, збірки актів до суспільних відносин України-

Руси, на пр.: Архив югозапад. Росії, Акти запад. Росії, Акти южн. і запад. Росії, Акти московского госуд., і витягнув з них немало нових фактів, а додав ще й нову невеличку, але цінну колекцію актів, добутих ним самим з київських (один з московського) архівів і два акти, уділені проф. Бершадським і Грушевським.

Щоб доповнити добутки праці п. Каманина, усунути деякі сумніви та пояснити те, що доси непояснене, належало-б по моїй думці поперед всего займитись багато точнішим як доси розслідуєм суспільних відносин на землях, суміжних з козацькою територією та старанно поглядати за аналогіями до сих явищ, що їх замічаємо в історії козаччини. Треба-б розслідувати не тільки розвій суспільних відносин в цілій Київщині, в Чернигівщині, на Галицько-волинській Русі, а таки й взагалі на цілім обсягу т. зв. литовської Русі; ба, треба-б поглядати і в Московщині, бо „козаки“ й там були дуже добре відомі, становили осібну суспільну верству в деяких землях московської держави; треба поглядати і в Татарщині, де вперше сей термин з'являється. Коли поглянемо на козаччину з такого загального становиска, з становиска загального розвитку суспільних відносин цілої території колишньої княжої Русі, то може багато доси темного й виємкового видасть ся нам доразу ясним. Не думаю я брати на себе таку працю, та всеж рад я звернути увагу на дещо по моїй думці важного.

В Київщині розмірно найдовше бачимо коли не повну незалежність державну, удільну, то все таки бодай деякі познаки такої незалежності. До 1471 р. бачимо там осібних князів, Олельковичів, а коли иньші частини Русі-України дістають уже переднійше нову організацію земельну, то в Київщині бачимо першого воєводу що-йно 1471 р. З другого боку треває в Київщині, — та й в Чернигівщині — довше ніж де значний вплив Татар: на монетах XIV в. бачимо тамгу татарську, а хан недармо ще 1499 р. (як я се висше підчеркнув) домагає ся від Литви Києва, Путивля й инь. полуденно-руських городів. Отже в Київщині й Чернигівщині довше ніж де могли вдержатись сі суспільні порядки, що витворились на основі давній, з часу старої княжої Русі, але під впливом татарського панованя. Як раз в сих пограничних з татарщиною землях витворює ся „козаччина“.

Щож до організації земельної, або як єї звичайно зовуть — земської, то наколи на пр. на Поділю для неї ґрунт був пригіднійший, і Поділе скоро уподіблює ся що-до сеї організації до иньших земель польсько-литовської держави, то в Київщині ґрунт сей не показує ся такий пригідний. Я маю тут на думці аналогію з явищами, вказаними проф. М. Грушевським в єго „Барській старостві“: я зазначив висше,

що такі пригоди як Чаплинського з Хмельницьким я кладу поряд з прогонюванем з осілих земель в Барщині таких власників, що не мали „твердостий“ на свої землі (*nullo jure possidentes*). Але такі пригоди, що були в Барщині можливі вже в другій половині XV в. — можливі в Київщині хиба аж в яких 100—150 лїт пізвійше. Явище суспільне тут вправді те саме, але були мабуть в Київщині з дечим відмінні обставини, що довше ніж де не допускали там до таких явищ.

Коли уявимо собі розвій адміністрації земської в литов.-польській державі, то по моїй думці без всякого сумніву найдемо отсю виразу аналогію: ціла т. зв. організація козащини, приписувана всяким королям, всі ті „привилеї“, „реєстри“, особний „судия“ (Бадовський), гетьман (Оришевський) — що-ж все се иньшого, як не своя оригінальна організація земська? Колиж є які відмінні — ну, то причини їх знов треба-ж глядати в відмінних обставинах землі.

Установивши раз в Київі воєводство, треба було з'організувати земську адміністрацію — та власне тут показалися труднощі: між „вольними“ козаками годі уже було відрізнити, а може й не хотїлось урядови вже відрізнити — колишнього „князя“, „боярина“ — дружинника — та „смерда“ або й „холопа“, тож і витворивсь особний стан посередній, з своєю особною управою земською. Що труднощі, і то як раз такі, були, сего найліпшим доказом вічні непорозуміння з реєстрами. Подібні труднощі могли часто справді доводити і до кровавої боротьби, чи то ще за часів Свидригайла, чи за почином Більського, Мих. Олельковича та Ольшанського (1482, як раз по установленю в Київі першого воєводи), чи Мих. Глинського (1508, як на се вказує і п. Каманин)

1499 р. видана була уставна грамота Київської землі (як оно було з Чернигівщиною — не знаю), 1529 р. дістає литовсько-руська шляхта свій перший статут. Десь в середині сего часу появляється „козащина“, не з назви вперше — бо з назви звісна она вже давнійше, але яко організація. До 1506 р. відносять її вісти літописий козацьких, до 1516 р. М. Більський (*kozacy się u nas wszczęli*). Не знаю, чи знайде ся до XV і початку XVI в. для Київщини й Чернигівщини такий цінний та багатий актовий матеріял, як виданий доси в львівських актах земських й городських для галицької Русі, всеж таки думаю знайде ся настїлько, щоб бодай в загальних контурах уяснити собі розвій суспільного устрою й земської управи сих земель. Здаєсь мені, що хочби такі акти, як часто згадувані конституції унії, згадана уставна грамота Київської землі, такі памятники права, як судєбник Казимира Ягайловича (й судєбники московські), три статути ли-

товські і т. и. — використані доси з того огляду зовсім за мало. П. Каманин на пр. унії люблинської зовсім і не згадує — а преціж перші збрійні пориви козацькі появляють ся як-раз по сій унії і в звязи з нею. — В III-ій редакції Литовського статута зникають на пр. люди або бояри „путні“, люди мужицкі і паробоцкі, а являють ся вже лише, обіч шляхти, такі „люди і челядь, которая от своїх панов отходить“. — Організація литовсько-руської держави переведена Витовтом з свого погляду доси також майже зовсім не розібрана.

Важні добутки для зрозуміння розвою сего суспільного устрою, що витворив козаччину, подає по моїй думці цінна праця п. Линниченка (обговорена в VI т. наших „Записок“), про історію суспіль. верстов галицької Руси. Тількож п. Линниченко невластиво зачислює каляних, ординців і сотних — до людей невільних: се не раби, холопи, *servi*, але як раз люди вільні, що повнили державну чи королівську службу, так в часі спокою як і в оєнну (калянні — порів. турецьке слово, звісне доси в болгарській і сербській мові, каля = замок; ординці — ордія, орда, то зн. війско; сотними — назва з часів княжої Руси — можуть бути і міщани, якіж се невільники?) Певне і в Київщині були колись якісь ріжниці між такими королівськими та замковими людьми, але ріжниці ті затерлись згодом так, як затерлись і на галицькій Русі в XVI в., а приняла ся натомісць спільна назва „козаків“. Спільною у них була оєнна служба і воля, попри заслім на праві служби мастку, і яких же иньших може мати на мисли наведений універсал Б. Хмельницького, жалуючись: „забирають коні послідні, що ними (козаки) на війні служать“? Вся трудність земської організації тих людей була в сїм, що треба-б було хіба всім козакам надати привилеї шляхотські, а знов чим дальше в степи — тим тяжше було означити, хто саме „козак“, а хто ні, хто давний дружинник, що держав за службу землю, а хто смерд, чи холоп.

Що до назви „козак“, то она (допевно так як і „ординець“ = член орди) турецька. Кіргізи доси ділять ся на „кайсадкі орди“, а слово се приходить вже в словнику половецьким (турецьке „казак“ = *leicht gerüsteter Soldat*, Miklosich, *Etym. Wörterb.*, 114). В Крими звались козаками рядові Татари. Значіне відповідає призначіню козаків — служити „на замках“. Цікаве є слово „товариство“. Цікаво уперед всего, що рідко являє ся слово „товариш“, а звичайно лише імя збірне. В Іпат. літописи значить „товар“, „товари“ тілько що: крам, майно, або й — табір; тепер уживає ся у нас „товар“ також в значіню „бидлята“ (первістно може тілько ті, що везли); Мікросіч кладе значіня: „*merx, opus*“ (купецький крам, тягар), але „товариша“, отже й „товариство“, кладе зовсім на боці, осібно (*socius, genosse*); мабуть несправедливо (в серб-

скім і словінським є ще „товерна, товiрна“, *taberna*, крамниця). І „товар“ і „товариш“ звисні на цілім обшарі Словянства. Найкраще держатись значіня літописного, бо за ним говорить історична традиція: тоді „товариство“ значило-б тільки що табір, таборище, купецьке чи воєнне, чи одно й друге. Козаки займались „промислами“ і торгівлею, але они ставили й сторожу воєнну для своєї охорони, отже товариства се такі таборища козацькі. На чолі їх бачимо отамана, а на місци давного віча — раду. Городів в степах не було, тим паче, що Татари всі городи зараз бурили, а з городами затратилась і давна орґанізація й прийнялись нові терміни. Отаман і рада взяті очевидячки з німецького (*hauptmann*, *hewptmann*, *rath*; коли й у Татар є „одаман“, то слово се може бути переняте від козаків; адже рада очевидячки німецька, а отаман теж саме що польське „гетман“). Я бачу тут, так як і в наших братствах мійських, вплив німецької орґанізації, і то або з часу, коли у нас по містах вводилось німецьке мійське право, або й скорійше, через торгові зносини; бож купці німецькі без упину торгували з Татарами й недармо видавали їм королі польські й князі галицькі численні привилеї.

Отаман вступає на місце князя й его тивуна (*vilicus* *alias* *cywun* *seu* *watman*, в привилею земель руських з р. 1456, гл. *Szaraniewicz*, *Rus...*, 32); назва „князя“ натомісь вдержалась головно в селах на праві волоським, але в сiм же самім значіню, що в иньших селах назва отамана: *tota* *communitas* *smethonum*, *alias* *gromada*, *smetho* *kniaz* *Fedor* *etc.*, *ibid.*). Тількиж князь давний був з княжого роду, тивун був ним назначений — отаман же був вибраний¹⁾.

Те, що називає ся „козацтвом“ і таких же отаманів, князів і не князів, бачимо в степах, де власть князя не мала тривкої опори в міцних городах, вже дуже давно. Р. 1159 скупляє ся коло звісного Івана Берладника 6000 „берладників“ і йдуть на Ушицю; залога боронить ся, але „смерди — скачють чрез заборола к Іванови“. Такими-ж „князями“ я уважаю і т. зв. князів болохівських, дрібних — бо ніодин не названий по імени („болохівські“, по моїй думці теж що „волоські“), і тих „отаманів“, що з ними вступають в союз Кориятовичі займаючи Поділе. Такі князі й отамани се одно з явищ відвічної у нас боротьби централізації з місцевою автономією.

¹⁾ Отаман, *hauptmann*, се теж саме, що до значіня, що лат. *capitaneus*, польський староста. Уряд сей являесь на галицькій Русі власне в XIV в, отже і тим способом могла ся назва приймитись серед руських громад.

З'організувати козаків на новий лад польський було дуже трудно: в княжій Русі повнив смерд воєнну службу так само як боярин, і так само „держав“ землю, що на ній осів і працював. Організувати було тим тяжше, що нові організатори уживали дуже дивного методу, описаного Длугошем: *barones Poloniae a rege donationibus impetratis, antiquos incolas et haeredes de illis excludebant, qui inopia et egestate pressi et desperatione compulsi ad Tartaros fugiebant*. Тож недивно, що 1469 р., як оповідає тойже Длугош, спустошить галицьку землю *frequens Tartarorum exercitus, ex fugitivis, praedonibus et exulibus, quos sua lingua cosacos appellabant, collectus*.

Назва „козак“, „отаман“, „рада“, „товариство“ — прийняли ся загально мабуть в XIV в.; опроче-ж перенята організація козаччини (на полки і сотні) мабуть прямо в часів княжих (тисяцькі й сотські).

П. Каманин зовсім справедливо вказує й на те, що чим більше на місце громадського (чи — ленного, державного?) посідаця землі стало вступати посідає приватне, індивідуальне, що виломлювало ся з організації громадської, тим певнійше мусіло прийти до конфлікту так у нутрі козацтва, як і на зверх. І се велика заслуга автора, що він подав тут много цінних, нових подробиць. *Др. В. Коцювський.*

Kraushar Aleksander, *Kartki historyczne i literackie*, Краків, 1894, стор. 152 + 192, 16°.

З сеї книжки занотуємо першу статю *Poselstwo Jakóba Smiarowskiego* (1—42 стор.). Шановний автор випечатав два документи, що відносить ся до знаного посольства Смяровского до Хмельницького. Перший з сих документів находить ся в бібліотеці варшавського університета, другий в бібліотеці гр. ординатів Красіньских. Оба по думці автора досі не знані і зовсім не вихісовані. Тимчасом річ має ся троха инакше.

Що до першого документу, затитулованого „*Relacya P. Śmiarowskiego, Posła K. Y. M do Chmielnickiego*“, то дійсно не був він ніде досі видрукований. Реляція ся приносить нам сю нову відомість, що, коли досі думано, немовби Ян Казимир писав до Хмельницького вже по своїм виборі на короля польського, з сеї реляції виходить як раз противне. Ще 15 листопада виїхав Смяровський з Варшави, отже перед елекцією, як раз в дни, коли Хмельницький вислав з листом Гунця Мокрського. Але сея відомість подана також в „*księdze pamiętniczej Michałowskiego*“, отже важність сього документу далеко не така, як хотівби шан. автор. А вжеж годі згодити ся з автором, що ся реляція ще ніде не вихісована. Шайноха в розправі „*Dwa lata dziejów*“ виразно покликає

ся на сю реляцію (Dzieła X. 171) і також каже, що Смяровський висланий перед елекцією. Що до другого документу, той сам автор признає, що був він вже друкований (Ogędownik naukowy 1841: Źródła powie dzieje kozaków wyjaśniające, wyd. Maciejowski) лиш перечить єго ви-хисноване. Та і з сим годі згодитись; Костомаров, Куліш та Шайноха наводять відомости там подані майже живцем. В кінци зробили-б ми шан. авторови увагу, що коли підняв ся об'яснити сї документи на тлі подій сучасних, повинен був водитись холодним розумом радше як фантазією. Таке називане руху Хмельницького „scenamі wуuzdania najdzikszych zwierzęcych pamiętności“ вишло вже з моди і особливо в розвідках, що мають претенсію зватись науковими.

М. Кордуба.

Н. О. Сумцовъ — Дума обѣ Алексѣѣ Поповичѣ, К. 1894, (відбитка з Київської Старпни 1894 р., т. XLIV).

В названій статті подав проф. Сумцов розбір козацької думи про Алексія Поповича або про бурю на Чорному морі. У нас таких праць ще небагато. Біля трьох спеціальних праць над поодинокими нашими думами, себто книжки Андрієвського: „Дума о побѣгѣ трехъ братьевъ изъ Азова, Одесса 1884“ та статті В. Науменка в К. Ст. 1883 про думу за Самійла Кішку і В. Романчука (в Дѣлѣ кн. 6, 212—232) про ту саму думу — є се о д и н о к и й розбір думи про бурю на Чорному морі з вказанем анальоічних пісень полуднево-славянських: болгарської та сербської, як також близьких до сеї думи мотивів в піснях шотляндських, даиських і скандинавських.

За Потебнею відкидує д. С. догад А. Н. Веселовського і Н. Дашкевича про споріднене нашої козацької думи з великоруськими билинами про Альошу Поповича. З легенд про бурю на Чорнім морі і чудесний ратунок судна, що в полудневій Русі були дуже популярні і увійшли навіть в Записки П. Могили та в книгу Галятовського „Небо новое“, рівно-ж як з легенд середньовічних, західноєвропейських, що їх наводить Америкавець Чайльд в своїм ділі про шотляндські балади із Генріха Гондінчтонського Historia Anglorum, робить д. С. вивід, що українські думи про Алексія Поповича, як і західноєвропейські кривні їм версії про каятте грішника на морі зложились, як не просто під впливом середньовічних легенд про чудеса пресвь. Богородиці, то розвились під їх впливом і стоять в простим звязку з ними. Та хоч всі подробиці всіх пісень сеї теми носять виразно ц е р к о в н о х р и с т и я н с ь к и й х а р а к т е р, однак пр. Сумцов ставить гіпотезу про можливість істнованя до-християнського, скайдинавського первообраза, де морському

цареві приношено жертви цілі або частинні, як се пр. дієсь у Осетин (Вс. Миллеръ II. 292).

Гіпотезу сю вважав проф. Драгоманов¹⁾ поки що хиткою, хотяй признає конечність первообраза, бо так шотляндська як і датська пісні, як і укр. дума зложені під впливом одної тенденції — показати силу каяття. Легендарний же материял, який наводить пр. Сумцов з Чайльда а також з „Неба нового“ Гаяатовського і з „Записок“ П. Могили належить по думці Драгоманова як раз до тем аналогічних, але не до самої основи тих пісень. Др. І. Франко²⁾ в рецензії своїй на розбір думи проф. Сумцова, згадавши ще про легенду про св. Паллядню, уміщену в наших Четвях-минеях і Прологах під дием 19 марта та в „Народовѣщанію“, книзі уніятській, вельми популярній в XVIII в., гадає, що жерелом усіх згаданих християнських легенд, а може й жерелом нашої думи про бурю на Чорнім морі, коли не безпосереднім, то в усякім разі ближшим від усіх тих легенд і казок було біблійне оповідане про пророка Йону. На сю думку навели дра Франка по части докази в ділі Рейсса (E. Reuss, La Bible, Ancien Testament, VI, Philosophie religieuse et morale des Hebreux, 563—572), що оповідане про Йону уважати треба казкою, що тільки через непорозумінє попала в число книг пророцьких. Та лише прослідити би треба по моїй думці, чи оповідане біблійне про пророка Йону було справді так популярним на Руси, як були популярними легенди з життя святих християнських або св. Богородиці. На всякий спосіб однак гіпотеза дра Франка має найбільше правдоподібности за собою.

В „доповненню“ до своєї статті (К. Стар., 1894, т. XLIV ст. 324—6) наводить пр. Сумцов легенду про каяття грішника на морі в двох варіантах, що попали в фацеції Поджія (Poggii Florentini Facetiarum liber) видані перший раз р. 1470. Свѣдчить се справді про велику популярність легенди про бурю на морі і каяття в часі неї грішника.

О. Макарушка.

Г. Булашевъ. Изъ исторіи церковно-приходскихъ школъ въ Кіевской епархіи. (Труды кіевской духовной академіи 1894 р., кн. 10 і 11).

Краткій очеркъ исторіи церковно-приходской школы въ Кіевской епархіи (Кіевскія епархіальныя вѣдомости 1894 р., ч. 22 і далі).

З поводу з'їзду заступників церковно-парафіяльної школи в Київі 15—25 липня 1894 р. з'явилося сі дві статті до історії парафіяльної

¹⁾ Житє і Слово, 1894, II 303.

²⁾ Ibid. стор. 300—302.

школи в Київській єпархії. Як та, так і друга стаття написані на підставі одних давних і, майбуть, одним автором, через те скажемо про них загалом. Обидві статті доводять нам, що справа парафіяльної школи в Київській єпархії стояла досить добре, коли порівняємо її з иньшими єпархіями. Тутешня парафіяльна школа, як взагалі і скрізь по Україні, має велику давність. Початок свій ся школа веде принаймні з XVI в., коли ми бачимо при монастирях та парафіях маленькі школи, що велись під проводом дяків та бакалярів. Сі школи були дуже невеличкі, складали ся з 5—10 учнів та дяка. Вони мали на меті виховувать заступників перковних сільських посад — паламаря, дяка, попа — через се учні в таких школах навчались славянської грамоти, виучувались часословця та псалтирі, а щоб бути більш здатними до церковної служби, школярі повинні були помагати дякови читать та сьпівать на крилосі. Се і весь курс тодішньої школи. Їх не можна назвати чисто народними, хоча до їх вступали діти самих селян. Такі школи істнували досить довго і мали своє значінне аж до того часу, коли 1794 р. урядом було віднято право у вільних школярів на церковні посади; тоді вони почали зникати.

1835 р. Синод, щоб зменшити число прихильників до так званого „расколу“, звелів заснувати школи при церквах та монастирях в тих єпархіях, де були „раскольники“; сюди-ж ввійшла і Київська єпархія. Такі школи й справді було заведено по селах, але вони істнували не довго і не мали жадної вартости. Синод обмежив ся лише одним указом про школи, не призначивши на них ніяких коштів і навіть не виробивши програми самої школи. Він склав усю справу на сільських попів, які, не маючи жадних засобів задля підтримування своїх шкіл, дивились на них лише яко на тягар. Та і самий стан народу в кріпацтві не сприяв розвитку сих шкіл. Через се вони почали все більш та більш падати і до 1847 р. зовсім зникли.

Так тягла ся справа народних шкіл аж до 1857 р., се-б то до часу комітета про визволене з кріпацтва, коли російське суспільство згадало і про народню осьвіту. З сього часу в Київській єпархії ми бачимо, що сільські попи з своєї власної ініціативи починають засновувати парафіяльні народні школи. Справа шкільна пішла жвавіше, коли на неї звернув увагу київський митроп. Ісидор. Він запросив до шкільного діла усіх своїх сьвяшеників, і вони почали потроху захожуватись коло народньої осьвіти; 1860 р. в Київській єпархії було вже більш 300 шкіл. Сього року вступив на київську митроп. катедру Арсеній — чоловік енергічний і великий прихильник парохіальної школи. Єго заходами значне побільшилось кількість їх; він упорядкував саму справу в школі і виробив програму, добував книжок, збирав гроші... Доволі

того, що до 1862 р. парафіяльних шкіл значило ся 1360 шкіл з 31.686 кількістю учнів.

1 січня 1862 р. був виданий указ міністерству народньої осьвіти, по якому се міністерство мало заводити народні школи по селах. Висна гієрархія дуже бажала, щоб народня осьвіта зосталась за ним, і з сього часу починаєть ся відоме змагання — кому заправляти народною осьвітою, чи урядови, чи духовенству — і тягло ся до указу 1884 р., що затвердив парафіяльну школу за духовенством, але й се не знищило конкуренції парафіяльної школи з міністерською, що тягнеть ся і досі.

Починаючи з 1884 р. автор робить справозданне, що зробила парафіяльна школа за десять літ до 1894 р. Се справозданне складено по офіціальним відомостям, через се ми, памятаючи про згадану конкуренцію, маємо право не зовсім то здавати ся на його. То правда, що в губерніях — Київській, Подольській і Волинській — де по за парафіяльною школою є тільки невелике число так званих міністерських шкіл, парафіяльна школа, яка ні є, задовольняє все таки в деякій мірі потреби народньої осьвіти. Але автор в своїому справозданю дуже вже побільшує ті здобутки, які дала парафіяльна школа народній осьвіті; він вбачає в парафіяльній школі майже спасення всього українського народу. Похибкою автора є ще і те, що він обминає питання, як сам народ відносить ся до парафіяльної школи. Через се статті його з'являють ся сторонничими і мало цікавими для людей, що стоять здалека від згаданої емуляції.

С. Л.

Імеретинській К. Н. кн. Дворянство Волинської губернії (Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія 1893, VIII с. 342—368; 1894, IX с. 326—372).

Під таким титулом д. Імеретинський хоче представити історію справи про затвердження волинської шляхти в правах шляхотства урядом російським, або „боротьбу питмеїв з гігантом“, „боротьбу волинського шляхотства з російським володіннем“, як се називає автор. Він користавсь архивом волинського „депутатського собранія“, в якому концентрована ся та справа і на підставі їх певно міг би дати цікаву картину громадських і урядових відносин в мало ще висліджених часів після розділу Польщі. Головна вага полягає на тому, що волинський депутатський збір затвердив масу шляхотства в „дворянських“ правах на власну руку, не звертаючи ся до висшої інстанції — російської герольдії, часом на підставі фальшованих документів; для того навіть фальшували ся актові книги, і коли розпочала ся ревізія, а далі слідство в тій справі, затягано рішення цієї справи аж до р. 1866, коли всім

незатверджених в шляхетських правах повернено в міщанство і селянство. В сій справі виразно показала ся сила шляхетських верств польских і неміч російської урядової машини, але д. Імеретинський не зумів використати свого матеріялу; не кажучи вже про ту неприємну і непридатну для наукової розправи фразеологію, де читачеві надокучають взагалі про „русское дѣло“ і „польску інтригу“, автор не змів виставити характерніші сторони питання; оповідання губить ся серед нещасливо вибраних витягів з актів і не дає ясного розуміння навіть, які були надужиття, яким чином, на яких підвалинах перепроваджували ся затвердження, які вимагання були пізнійше до сього приложені. Одначе все таки годі відмовити авторови і цікавих відомостей з актового матеріялу. Занотую комічну подробицю: урядників, що службою набували право шляхетства, „собраніє“ записувало до польских гербів, так з'являлись: Кузьменко гербу Ястржембец, Тищенко-Туников гербу Абданк і т. и.

М. Г.

Сочиненія А. А. Котляревскаго, т. IV (Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ т. L), Спб., 1895, ст. V + CL + 401 + 27 + портрет і рисунок.

Сим грубим томом закінчив ся збірник писань пок. професора київського Ол. Котляревського, довершене петербурською академією наук коштом вдови покійника. Таким чином стали загально приступними писання знаменитого філолога, розкидані в періодичних виданнях або видруковані окремо в малім числі примірників, так що стали великими рідкостями, а тим часом мають чимале значінне. З поміж заміщених писань занотуємо наприклад — кілька рецензій до української літератури і розправку про автохтонність Українців (з поводу погодинської теорії) в I томі, начерк порівняної лінгвістики в т. II, славна розправа про погребальні звичаї Славян і монографія про Славян Поморських в т. III, монографія про Славян Балтійських і проба бібліологічного огляду давного руського письменства — в IV т. Остатня праця особливо важна — бо незаступлена ніякою новішою — для студій руської мови і письменства (смерть не дала автору повести далі сю працю й дати також огляд студій над устною творчостю народа); тут дано загальний огляд історії науки, далі перегляд всеї літератури до руської мови і письменства, з докладним бібліографічним апаратом (Котляревський славивсь як знаменитий бібліограф)¹⁾; досі ся книжка була бібліографічною рідкістю,

¹⁾ Було-б добре, якби якийсь з сучасних учених взяв би ся доповнити сю книжку новою літературою — то побільшило-б її вартість.

бо видрукована в мало розповсюднених „Филологических Записках“ вороніжських, а окремо вийшло тільки 99 примірників. Дешева ціна збірника писань (по 2 руб. том) побільшує приступність сієї праці, яку ми дуже поручаємо нашим академікам і кандидатам.

До IV т. доложено біографію Котляревського, споряджену Пишіним (про неї буде мова осібно) і реєстр праць Котляревського, з означенням відповідних томів збірника. *М. Г.*

Н. О. Сумцовъ — Пѣсни и сказки о живомъ мертвецѣ, К., 1894 р., ст. 18 (відбитка з Київської Старини 1894 р., т. 44).

Тема пісень про живого мерця знана: закоханий молодець, що не може ожентись з любкою своєю, пробує різних хитрощій, щоби спровадити її до своєї хати. Нічо не помагає. Тоді за порадою матері притворюєсь він мерцем, его мила приходить на його подивитись і стає у головах, „живий“ мерлець прокидаєсь і відтак замість похорону відбуваєсь весілля. Тема казок про сю саму справу далеко більш комплікована і різнороднійша; — проф. Сумцов наводить її в різних відмінах, користуючись для варіантів чужих просторою працею Bedier: *Le fabliaux*, Paris, 1893. „Пісні і казки про живого мерця — каже проф. Сумцов — відслонюють нам характерні витки живої звязи українського народа з західним світом і тим мають для нас високий історично-літературний і історично-культурний інтерес“. Проф. Сумцов по своєму методу приводить попри варіанти український і угорсько-руський також болгарський, сербський, угорський, італійський, давні данські, нові шведські і англійські — сі послідні за Чайльдом (*The english and scottish pop. ballads* II с. 506), виказує спільні та спеціальні черти пісень і приходить до заключеня, що в основі сих всіх пісень лежить якась середньовічна новеля або забута казка (*fabliau*), та де і коли з неї піснь повстала та як ширилась, се годі провирити. В віці XVI она вже знана в північній і полудневій Европі. Український варіант підходить до болгарського, а угорсько-руський до німецького — се би вказувала трохи на дороги, якими пісня в Европі ширилась. Казки же українські про живого мерця мають кілька моментів спільних з французькими і німецькими фабльо XIII—XIV в., що знова мають один момент спільний з Панчатантрою. До пізнійших італійських новель стоять наші казки дальше, як до французьких та німецьких. — Праця проф. Сумцова вже тим самим цінна, що она першою у сьому ділі, бо простора монографія проф. Созоновича о жениху — мерці відносить ся до цілком иньшого циклю пісень, казок і повірій та не має нічо спільного з переказами про живого мерця. Одначе можна би сьміло висказати здогад

проти гіпотези пр. Сумцова, що пісні про живого мерця могли витворитись рівночасно і існувати паралельно з прозаїчними казками, ба навіть може перед казками, судячи по первісній поетичній творчості народів, та що в основі для пісні ледви чи лежало прозаїчне *fabliau*. Аджеж і тема пісень дуже натуральна і проста, а тема казок скомплікована.

О. Макарушка.

Богдановъ С. Сборникъ церковныхъ напѣвовъ, издревле употребляемыхъ въ Подольской, а частью Волынской епархiяхъ, переложены на четыре голоса: дискантъ, альтъ, теноръ и басъ. Вильна, 1894, ст. VI+170.

Відомо, що надрукований матеріал не обіймає усіх церковно-богослужбених мотивів православної церкви. По багатьох місцях заховались і переляють ся від батька до сина окремі мотиви, що ще не заведено у книжки; по всяких монастирях церковно-богослужбени пісні сьпівають ся окремими варяцями, по глухих селах межі любителями церковного сьпіву, властиво-ж межі старими попами й дяками, збереглись стародавні мотиви, прості, але характерні; се — не покруч книжного мотиву, але оригінальний утвір народу. Коли де, то властиво на Україні заховало ся багато стародавних мотивів, повних почуття та краси, що різнять ся від тих, які утворено на півночі. Мабуть не одному траплялось чути по сільських церквах сьпів на обідній або другій службі старих наших дяків. Межі них трапляють ся знамениті майстри до передавання сих стародавних мотивів. Сей одноголосний сьпів спершу здасть ся чудним, незвичайним, особливо городянинови; але прислухайтесь до сего сьпіву: скільки тут щирости та простоти, глибини почуття та краси мотиву; воно мимохіть тягне думку й серце слухача до Бога, до церковної відправи, до глибокого змісту пісні. Межі змістом пісні й її мотивом повна гармонія. Сьпів часто й густо переходить наче-б то у речитатив й-тоді він нагадує кобзарів, що сьпівають народні думи (пригадують ся нам сьпіви Остапа Вересая, новні експерсії та виразности, у багатьох місцях виконані речитативом), або лїрників, що сьпівають ріжні „псалми“. Як сей сьпів народних сьпіваків глибоко западає у душу слухачів з народу!...

От через віщо, як взагалі усі твори народнього генія, виявлені словом або музикою, потрібно записати, занотувати у книжках й науково простудіювати, то теж треба сказати про церковні мотиви — народні. В Росії, вже звернули увагу на сї мотиви й де-що вже видано; по-троху сї стародавні мотиви вживають по мійських церквах і сим витискають італіянізований церковний сьпів, що панував до сього часу — штукований, занадто штучний, подібний до оперного. Але українсько-руських церковних мотивів видано дуже мало.

Одною з таких проб зібрати й видаги українсько-руські церковні мотиви є вище названий збірник о. Богданова. Тут подані подільські та волинські мотиви пісень обідні, всїношної, вечерні, великопостних та великодних служб та ивчі. Своїм заміром книжка о. Богданова вельми симпатична, але не можна сказати теж саме що до виконання сего заміру. Церковні мотиви, як і в взагалі народню творчість, треба записувати акуратно, стенографічно, заховуючи усї ознаки оригіналу, й потім порівняти записане з надрукованим материялом, а властиво сего й не виконав о. Богданов у своєму збірнику. Деякі мотиви він передав не так, як звичайно співають їх й як нам трапляло ся чути (напр. N. 24 „Милость мира“), — дуже може бути, що збірщик, як великорос, передав мотив по своєму, не спостерігши українсько-руського характеру співа. Деякіж мотиви, заведені у книжку як „издревле употребляемые“ на Подолу та Волині, знаходимо у нотних друкваних книжках, от напр. Херувимська N. 20 (так звана у співаків „Большая Симоновская“) надрукована р. 1887 у збірнику Сигнаєвського (так само і велике славословіє N. 15), а Херувимська N. 22 заміщена в „курсі хорового церковного співу“ Смоленською, до того ще й сказано у останній книжці, що ся Херувимская вятського співу.

Ю. С.

Лірники, студия Кирила Студинського, Льв, 1894, 8°, стор. 56—182 (відбитка з „Зорі“).

Розібрати житє і організацію лірників та подати близші відомости про їх окрему мову — отсе ціль автора студії.

Автор, подавши коротку літературу, яку досі маєм про жебраків, дідів, лірників і кобзарів на російській, українській і польській мові. (Крашевский, Куліш, Держковський, Кольберг, Ал. Менціньский, Безсонов, Боржковский, Николайчик), повідомляє про сліди ігнорування шкіл лірницьких на Україні і в Галичині, про цехи лірницькі, про збори лірників і звертає увагу на схожість мови лірників з потайними говорами шаповалів, офенів та злодіїв а то львівських (шаповали — се мешканці Нового Ропска, Новозибківського уїзду Чернігівської губернії, вирабляють з шерсти рогатої худоби і з овечої вовни білі і чорні шапки на подобу стятого стїжка, рукавиці і т. д., стають на роботу по домах і крадуть, де лише можуть; офени — дрібні російські торговці в Володимирській губернії). Питаючи себе про причину організації лірників і повстаня окремої їх мови схожої з мовами других потайних організацій, відтак про причину поважання, з яким нарід відносив ся все до лірників, автор заключає, що все те навести мусить на здогад, що лірники мали в житю нашого народа яку-то важнійшу роль. „Чи були они местниками за кривди закріпощеного народу, або чи роля їх була иньша —

се можуть з часом виказати дальші висліди на тім поли". На тім кінчить ся розвідка дра К. Студинського. Дальшу часть брошури заняв словарець порівняний говору галицьких і українських лїрників, говору шаповалів, офенів, львівських злодіїв (говору босаньського), вкінци кілька слів злодіїв з сторін Домброви Гірної.

Запримітити годить ся, що титул розвідки дра К. Студинського є занадто загальний. Ми по книжці з отсею напишею сподївали би ся студії передовсім про минувшість лїрників, а не лише кілька вісток з сучасного їх життя, зібраних від вимираючих вже дїдів-лїрників. Правда що висловлений дезидерат трудний що до словнення а все таки при пильнішій розсліди можна було-б осягнути певні результати. Коли вже казати за местників, то назвав би я лїрників, бандуристів, кобзарів не местниками людських кривд, але радше посередниками знаменитими між людом простим а местниками, козаками а відтак гайдамацькими ватагами на Україні та розбишацькими в Галичині. Се були добрі і майже одинокі курієри, досвідчені, обізнані з краєм і свідомі свого рода патріоти! Тим то і толкуєсь, що з упадком інституції местників народних запорожців і гайдамаків упала і інституція лїрників — они по части страшили вже своє суспільне завданє, яке сповняли передше.

На мою думку автор за широко як на таку маленьку розправку, говорить за Кулішом, Держковським і Кольбергом — про жите дїдів. До сього в оповіданю Держковського є очевидно багато пересадки.

В словари лїрників годило ся увагу звернути на сі слова, що увійшли до мови літературної або живють в диялектах нашого народу. До таких слів належать: курникати = щось сьпівати собі під носом (Шеві. в Гайдам.), в говорі українських лїрників: курїка (чи се помилка, може курника) = пісьнь, курїшать = сьпівати; манатки (в звороті: забирай свої манатки) = убрание невеликої вартости і иньші дрібні річи, в говорі українських лїрників: манатка = сорочка; нюнька = розпещений, розмазаний синок, в говорі галицьких лїрників: нюньчик = син; саламаха (в Яворівщині) = рідка потрава, несмачна; в говорі львівським: саламаха = росїл; ніклюс (в Яворівщині) = зачарованє, обман при плаченю грошиї („Дивлю ся я вам, куме, а в мене замість пятаки, одинїський крайцар в калитці, а добрем видів, що давав ми (купець) пятку“. — „Ніклюс, куме, бігше ніклюс!“), в язичі офенів — отже купців — никлюсь = убуток, страта; Лох = імя власне осіб в Галичині, у офенів лох = хлоп, мужик, парубок.

Годило ся також поробити бодай натяки про спосіб твореня говорів лїрницьких і злодійських на підкладі язиків свого народу, серед

якого чи лірники чи шаловали чи офени жили. Тим чином сухий спис слів набрав би був більшого інтересу навіть для пересічних читачів. Здогади в сїм згляді насувались самі з себе. У галицьких лірників гній звесь **б а л ю ж н и к**; очевидно утворене се слова з посвояченого значінем слова: **к а л ю ж а**; **б а т і й** = отець, **б а т ь к о**; **б і л ю г а** = редьков, назва від прикмети сеї рослини, **з і т к ó** = ж и т о, по переміні шипячого суголосу в сичачий і здрібненю і т. и. Такі слова як **к а р á б л я** на означене ложки, **к і м а т и** = с п а т и (*κοιμάω*), **к л і м а т и** = к р а с т и, що нагадує грецке *κλέπτειν*, **к о п с а т и** = б и т и, у народу в подібнім значіню: **к о п и р с а т и**, **к р і с о** = м я с о грецке *κρέας*, **к у в і з о** перекручене з слова **ж е л і з о**, **к у в е ч е р** утворене зі слова **в е ч е р**, **к у з а т р а** = з а в т р а, **л и г а** = в о в к, подають кожному фільольови цінний материял до спостережень.

Дезидерата мої, висловлені тут, не зменшують заслуги дра К. Студинського, що одинокий в Галичині звернув пильну, признання гідну увагу на вимираючих потомків славних, поетами нашими звеличуваних лірників і заховав від загибелі — забутя останки їх мови. Є надія, що дістанем від нього ще не одну розвідку з сеї області, яка буде так ясно, прозористо і безпретенціонально написана, як „Лірники“.

О. Макарушка.

Вячеслав Будзиновский — Хлопска посілість в Галичині і новочасні сусільно-реформаторські змаганя, Льв., 1895, стор. 117 (передрук з „Народа“).

Звісний читачам „Записок“ автор „Аграрних відносин Галичини“ подає в наіменованій праці, можна сказати, результат попередних своїх праць і своє політично-екопомічне сredo на основі їх же. Ясна тенденція, ораторський тон і фронт звернений головно до т. зв. українсько-рускої радикальної партії кажуть працю д. Будзиновского вважати брорю публіцистичною. Не тратить вона однак через те своєї повсякчасної внутрішньої реальної вартости. Противно, хто хоче ясно і скоро поучити ся про економічне положене нашого селянина за послідних 50 літ і про сучасні європейські реформаторські змаганя, що дотикають ся дрібної сельскої посілости, той з користію прочитає брошуру д. Будзиновского, хочби єму ані тон автора ані деякі дедукції і вигляди автора не припадали до вподоби. Автор — рішучий прихлонник соціальної демокрації з підставою національною, себто стоїть за націоналізацію всіх способів продукції і яко такий є він уже звісний і по-за границями нашого краю, бо самостійно стараєсь розвязати проблем у відносин дрібної власности рільної до сподіваного в будучности колективізму (пор. Arbeiter-Zeitung).

Не мою річю є розбирати тут детально дедукції і вигляди автора на будуче, бо в таких річах не мож устережи ся від певної дози суб'єктивізму; зазначу лише загально, що докази автором вельми енергично ставлені. Безпардонно здирає автор також маску зі шляхти галицької, що вона мовляв добровільно хотіла панщину дарувати в р. 1848, аж тут її правлтельство австрійське випередило. Занадто несправедливо одначе осуджує автор на мій погляд становище Русинів за останніх 50 літ.

Автор забуває те, що людей треба осуджувати з їх а не з своєї сфери. Бо хто зна, чи й автор бувби так думав і так писав перед 50 роками, як би був уродив ся в тодішній суспільности, кінчив тодішні школи й жив серед тодішних людей і обставин, а не 50 літ пізнітше, коли проскрибована ним руска інтелігенція порозпочивала, як уміла, роботу, виобразувала бесіду, постаралась про школи й підручники й згорнула хоч на стільки своїх людей до купи, що нині вже бодай можна про інтелігентну свідому себе громаду руску говорити. Та автор, приводячи протести єпископа Литвиновича et consortes в справі сервітутів та цитуючи В. Навроцького. Ів. Франка і иньших в справах дослідів економічних, мимоволі перечить тому, немовби руска інтелігенція все лиш сама про себе дбала. Та гадаю, що й так не дуже була-б вона прогрішила: бо без своєї інтелігенції (звісно правдивої інтелігенції) таки в роботі громадській не обійдеш ся.

І. Копач.

Вопросъ о сервитутахъ въ Юго-западномъ краѣ.
К. 1894, 17 ст.

Справа сервитутів, се-б то права селян користати в якійсь мірі з земель своїх колишних дідичів (пасти худобу на панській толоці і в лісі, збирати дерево, ловити рибу, користати з водопоїв, добувати камінне на панських ґрунтах), що стоїть вже з 30 літ на порядку денним у адміністрації правобічної України в Росії, цікава і з погляду історично-економічного, як слід давнішого спільного користання з таких вигод господарських, і з погляду сучасної економії — своїм матеріальним значіннем. Брошура вище виписана є відбитка кількох артикулів з кїївської часописи „Жизнь и искусство“; вона хоч має переважно характер публіцистичний, подаючи кілька уваг до користного розв'язання цієї справи, що займувала довгий час адміністрацію і викликала немало рухів сільських, часом кровопролитних, але на початку подає огляд і історію сього питання по визволенню селян (с. 1—5) і додає статистичні дані сервитутної справи з відозлостей, зібраних адміністрацією; тем брошура варта уваги й тих, кому цікава економічна історія нашого краю.

М. Г.

Фабричная и заводская промышленность въ районѣ юго-западныхъ желѣзныхъ дорогъ, выпускъ II: Производства продуктовъ оложенныхъ акцизомъ: винокуренное, водочное, дрожжево-винокуренное, пиво- и медоваренное, табачное и спичечное К., 1895, 4^о, XLIII+361.

Вже друга сотня літ почалась, як „Юго-западный край“, се-б то Правобережна Україна (властиво: Поділе, Волинь і Київщина) перебуває „въ исключительномъ положеніи“. Потребу останнього виводять з потреби „обрусенія“. Не відомо який культурний поступ зробило за цілий вік „обрусеніє“; але добре відомо, що пильновання „обрусенія“ раз-у-раз гальмує і гальмує на довгий час майже що кожду добру реформу задля Правобережя. Так було напр. з реформою судовою: „исключительное положеніє края“ не дало цілих 15 р. завести на Правобережжі нові суди; так і з реформою землею. Задля браку земства на Правобережжі між иньшого ні Київщина, ні Волинь, ні Поділе не мають статистичного опису; без чого усяка бесіда про економічний побут краю — в найлучшому разі — діло проблематичне. Тим часом лівобережна Україна, дякуючи земській статистиці, спроможна на ґрунті певних дат показати стан економічного побуту своєї людности. Правда — Правобережжє — як і всі иньчі губернії, мають кожна свій урядовий статистичний комітет; але комітети майже не оголошують своїх статистичних робіт; тай та статистика, яку вони збирають через сільські органи, така непевна, що ледви чи можна користовати ся з неї. Напр. перше і найважнійше діло — статистика земельна, а яка певна, хоч би в Київщині — отся статистика, можна бачити з того, що навіть цифра земельних наділів — показує свою велику рухливість, неважаючи на те, що вони повинні бути нестеменими. З генерал-губернаторського обіжника, виданого 24 липня р. 1893, знати, що напр. по Вергунівській волости показано наділеної селянам землі 10568 десятин, а за два роки ні з сего ні з того її побільшало до 13393; в Шабельницькій волости так само нестемений по закону селянський наділ перестрибнув в статистиці з 9328 десятин на 7112 десятин. За два роки невідомо де діло ся 2214 десятин землі. Коли така непевність в датах статистики земельної і на такі землі що урядовими ланцюжниками обмірали і списані на планах; так якої-ж певности можна сподівати ся в иньчих — дійсне рухливих сферах?

Тим-то за таким убожеством статистики на Правобережній Україні треба радіти — коли трапляєть ся який, більш меньш певний, показчик статистичний, що обіймає ту чи иньчу вітку життя; як от-се зроблено і в другому випуску „Фабричної и заводской промышленности“. Гово-

рячи про перший випуск¹⁾, я казав вже, яка мета кермувала потребою скомпонувати отсю статистику. От-же спеціальність мети не перешкожає кому треба зажити ту книжку, про яку я зняв бесіду, і задля иньчих виводів. Напр. хоч би взявши таке питання: до яких добутоків в сфері добробиту економічного, або ще вузше, в сфері поліпшення сільського господарства може довести непомірне оподаткування тієї чи иньчої крайової продукції і закони, видані наперекір звичаям і традиціям маси робітників? В отсій книжці і можна розжити ся на добрі дати про відповідь на таке питання, взявши промисли винництва і тютюництва.

Зпокои віку було вільно на Україні гнати горілку і обробляти тютюн — кожному. Винництво і тютюництво не були у нас ніколи промислами буйними; були вони, найпаче винництво, віткою сільського господарства, викликаного головним продуктом хліборобства — збіжем. Головний продукт краю, неспожитий на харчі людям, перероблювано на горілку. З останків — звичайних в процесі продукції горілки, се-б-то з барди, була велика користь селянам; вони, найпаче чумаки, харчували робочий товар вельми поживним кормом... Горілка була дешева, і уживання її не вело до тієї руїни, яку помічаємо нині, коли ціну на горілку доведено до неймовірної висини. На мойї памяти відро горілки коштувало 40 коп.; нині воно коштує 5 - 6 карб. Хлібороб — як тоді, так і тепер справляючи напр. весіле або толоку в косовицю, однаково на міру видавав горілки; але за ту саму горілку, що тоді коштувала два карб., тепер він мусить заплатити 25—30 карб.

Час від часу, повагом вільность гнати горілку обмежовувано. Перегодом уряд російський захотів позискати з винництва на Україні і оподатковати горілку. З початку р. 1850 заведено податок на горілку — скрізь по Росії. Оподаткування все більшало; дійшло до того, що горілчавий податок став четвертиною державного бюджету. Горілка подорожшала, пияти її люди не покинули, а тільки стали більш пропивати на неї грошей. Разом з тим винництво зробило ся буйним промислом, перейшовши в руки богатирів-жмикрутів та акціонерних товариств. Закон примусив дрібні винниці позачиняти ся; винництво яко вітка сільського господарства зникло.

Винниць, починаючи з р. 1860 — все меньшає і меньшає. Меншання винниць виразно знати з отсеї таблички:

¹⁾ Див. Записки т. V, бібліографія, стор. 85.

	Скільки було винниць року						
	1871 ¹⁾	1887 ²⁾	1888	1889	1890	1891	1892
Київщина	167	75	77	79	81	79	74
Волинь	159	95	97	96	89	85	83
Подіє	213	88	91	98	94	88	80

Таким чином бачимо, що за 20 років винниць поменшало в Київщині на 46,7%, на Волині на 47,7% і на Подолі на 61%; але сама продукція з того не поменшала, а ще побільшала. За 15 останніх років продукція спершу побільшала в Київщині на 23%, на Волині на 9%, тільки на Подію поменшала на 4%.

Зріст горілчаної продукції за тими обставинами, на які вказано в горі, становлячи плює задля шпідстерства фінансів, становить мінує задля народної маси.

Така сама-ж доля стала ся і з пивництвом. Броварів на Правобережі поменшало за пять років з 91 до 78; а продукція пива побільшала: на кожен бровар Київщини, Волині і Поділя р. 1888 припадало пересічно 12670 відер; а р. 1892 вже 18660 відер — очевидно зростає пивництво на руку богатирів.

Закон про тютюництво віддав останнє чисто в руки монополців-жмикрутів і от до чого довів його, як каже один з сільських господарів В. А. Тарновський (стор. 287): „плантатор повинен продавати свій тютюн не всім, хто того потребує, як колись було, а тільки фабрикантам та оптовим складникам, а останнім — яка-ж вигода дорого платити!.. через те плантаторам не можна продавати свій тютюн без недобору“. От що показують нам цифри за 9 років — 1885—1893. Землі під тютюн було оброблено на Подію р. 1885 — 717 десятин, р. 1893 404 десятин; в Херсонщині 424—210; на Бессарабії 4177—2046 десятин. Тільки на Волині за сей час побільшало плантацій з 259 до 420 десятин.

Звістно і збір тютюну поменшав. Напр. порівняємо збір 1887 і 1892 і побачимо що зібрано його:

на Бессарабії	92157	—	57521	пудів	—	менше на	35836	пудів
на Херсонщині	14338	—	5214	„	„	„	9124	„
на Подію	24208	—	10416	„	„	„	13792	„
на Волині	84084	—	55173	„	„	„	28911	„

¹⁾ Календар Чубинського стор. 169.

²⁾ Фабр. и завод. пром ст. 4.

Вже-ж мусліо поменшати і тютюнових фабрик; і їх поменшало: в Київщині за шість років не стало 5 фабрик, на Поділю 3, в Херсонщині 2, в Бессарабії 3, на Волині 1, а разом всіх 14 фабрик.

О. К-ий.

Akademia Umiejętności w Krakowie. Sprawozdanie komisji fizyograficznej etc. -- Том XXIX, Краків, 1894, стр. XXXVIII, 266+192.

Перша часть сього тому обіймає спостереження метеорологічні, роблені в Галичині в році 1893, а зіставлені обсерваторією астрономічною краківською під доглядом проф. дра Карліньского. Дальше йде статя дра Вежбіцкого про гради в р. 1893, слідують: виказ стану вод на ріках галицких в р. 1893 дра Карліньского, про замерзанє і пуканє ледів на ріках в р. 1892—93, спостереження зроблені в р. 1893 на стаціях водномірних, спостереження фіто-фенологічні і появ в світі звівринім в р. 1891, 1892, 1893 і висліди спостережень магнетичних, роблених в Кракові в р. 1893 дром Вежбіцким.

Часть друга обіймає материяли до фізіографії краюї; потуємо те, що належить до Руси і сусідних областей.

Śniezek Jan — O krajowych gatunkach trzmieli.

Підчас коли в иньших краях європейских існує вже спора література про чмелів, у нас доперва по раз перший в р. 1874 подав проф. др. Вежейский в Спр. ком. фіз. спис родів галицких чмелів. Від того часу не появила ся жадна праця про них. Автор статі займав ся кілька літ тими болонкокрийльцями і то так систематикою, як і їх біологією, слівив їх житє в природі і при штучній годівлі; збирав їх в околиці Ясениці (пов. березівский), а при тім мав до розпорядимости збірку з цілої Галичини проф. Вежейского. В першій части розправи подає вельми цікавий опис житя чмелів, а в другій займає ся їх систематикою. Уложити їх в систем натуральний є на разі річею майже неможливою, бо ані барва тіла (на підставі якої ділили Dalla Torre, Hoffer, Mogawitz), ані постать голови (як ділив Schmiedeknecht), ані відношенє поодиноких членів тіла до себе не дають зовсім певних основ до поділу. Єдино певною ціхою до розпізнання є приряд у самців, що служить до придержуваня самиці. Після того одже поділено всі доси пізнані чмелі на 80 родів, з чого на Европу припадає коло 40, а на Галичину 18. Але той поділ є лиш штучний, бо основує ся на однім знамені. Автор же опираючись на тім останнім, а при тім уважаючи на барву волося, постать голови і иньші ціхи (користував ся також термінольогією, якої уживають пастухи в околицях Ясениці при відріжнюваню родів), пробує подати більш природний поділ галицких чмелів на роди. При описі кож-

дого роду подає автор точний опис самиці, самця, висше згаданого приряду і дещо найважнійше з біології того роду. В Галичині знаходяться одже такі роди чмелів: 1. *Bombus terrestris* L. — з 6 відмінами, оден з найбільших родів краєвих, вельми розповсюднений; 2. *B. hortorum* L. — з 3 відмінами (відміна з чорним кадовбом є дуже рідка, а найшов її лише проф. Вежейський на лісній лупі коло Синькова в східній Галичині), найзвичайніший з тих, що гніздять ся під землею; 3. *B. Latreillelus* Kirby, досить розповсюднений, хоч в Сирії і Німеччині належить до рідких; 4. *B. distinguendus* Morawitz — після Morawitz'a є то форма північна і дійсно в Сирії і Німеччині належить до дуже рідких, автор же знаходив її у нас в порівнянню досить часто, а навіть відкривав гнізда доси неописані; 5. *B. fragrans* Pallas., головне місце єго побуту — степи українські, у нас автор сам єго не найшов, лише проф. Вежейський коло Синькова і Ягольниці в східній Галичині, гніздо єго досіль зовсім незнане; 6. *B. silvarum* L.; є то форма мала, належить враз з *B. hortorum* до найбільш розповсюднених у нас; 7. *B. arenicola* Thomson, досить рідкий у нас; 8. *B. pratorum* Panzer, з 2 відмінами, відміну яєну знаходив автор досить часто, а темну дуже рідко, коли проф. Вежейський і тоту другу бачив досить часто на Поділю на степу Пафталихи; 9. *B. variabilis* Schmiedeknecht, з 3 відмінами, у нас рідкий; 10. *B. cognatus* Stephens-senilis Smith., більш розповсюднений здаєсь в східній Галичині, самець у нас дотепер незнаний, гніздо єго відкрив лиш раз др. Hoffer в Сирії в покинутім гнізді вивірки; 11. *B. agrorum fabricius*, знаходить ся у нас всюди; 12. *B. hypnorum* L., у нас і всюди рідкий; 13. *B. sorvënsis* fabr., з 3 відмінами, з яких автор найшов лиш відміну з білим кінцем кадовба, иньші форми знайдені автором наче переходові з одної відміни до другої, гнізда не найшов, лиш одно доси відкрив Hoffer в Сирії під землею в лісі серед листя букового; 14. *B. pratorum* L., найменший з краєвих родів і дуже рідкий у нас, знаходить ся на цілїм просторі Галичини, в Німеччині звичайний; 15. *B. vorticatus* Gerstäcker, рід той, знаний з гір кавказких, відкрив проф. Вежейський на границі Галичини і Буковини в невеликім числі okazів, самець у нас невідкритий, гніздо єго в загалі зовсім незнане; 16. *B. lapidarius* L., у нас звичайний; 17. *B. Rajellus* Kirby., найзвичайніший у нас зі всіх родів, що гніздять ся над землею; 18. *B. confusus* Schenck, з двох відмін знаходив автор лиш темнішу, але має надію відкрити і другу, бо після Hoffer'a гніздять ся обидві вєспільно.

Bobek K. — Przyczynek do fauny muchówek okolicy Przemysła. — Є то спис родів двукрильців (diptera), які

автор зібрав в околиці Перемишля, як і подальших місцевостей — Красічина, Добромиля, Хирова, Старої соли і т. в. Цілої збірки автор ще не опрацював, а подає лише спис родів двох підрядів і то не повний, а то: короткорогих (*brachysega*) і довгорогих (*nemosega*). Число поданих родів виносить 462, з яких 48 нових для фавни галицької. При кождім роді подано місце і час найденя. Автор заповідає, що приступити в найближшій часі до точного обробленя і доповненя своєї розправи.

Roman Gutwiński — *Głony stawów na Zbruczu*. Автор подає систематичний спис рослин, що належать до клас *Chlorophyceae* Witttr., *Bacillaricae* Nitsch. і *Phycochromophyceae* Rab., зібраних в ставах в Підволочисках і під Очківцями.

Dr. Wołoszczak — *O roślinności Karpat między górnym biegiem Sanu i Osławą*. Рослинність в околицях Карпат між горішнім бігом Сану а Ославою, ділить проф. Др. Е. Волощак на 3 типи: тип ославський, в долині Ослави, убогий на рослинність; тип ветлинський, в полонинах Ветлинській і Царинській, та в горах пограничних від Равки по Яслик (або може і Гирляту) з рослинністю досить багатою, з характером передальнейским, і тип посередній, відграничений від ветлинського простою лінією від закруту Ветлини до границі угорської. Причина тих ріжниць у фльорі лежить на думку автора в ріжницях кліматичних: Ослава убога в опади — Ветлина богата. При тій нагоді поправляє автор неточности і блуди, які подибає в письмах і мапах географічних і так замість Одрит повинно бути Отрит, Лішна — Лісна, Фуїварош — Фільфарок, Сухи Рик — Сухі Ріки, Вясель — Ясель. По тих загальних увагах подає автор катальоґ систематичний рослин тої околиці, подаючи при кождій відміні, де він єї подибував, як часто і в якій висоті н. п. м. Праця ся нашого земляка — се перший опис фльори тої частини Карпат та відзначає ся незвичайною докладністю обсервациною і совістним означенем багатого і повного материялу.

J. Zubrzycki — *Flora Pienin, Rośliny naczyniowe*. Автор подає опис, як сам признає, неповний і педокладний, рослин зібраних в Пенінах. Означені они за Кохом: *Synopsis Florae Germ. et Helv.*

Prof. Br. Gustowicz — *Dodatek do flory pienińskiej*. Автор поправляє недокладности і помияки, які знайшов в праці пр. Зубрицького, і подає спис рослин, про які пр. З. в своїй праці не згадує.

Dr. W. Teisseyre — *Ogólne stosunki kształtowe i genetyczne wyżyny wschodnio-galicyskiej* (з рисунком). Загально приймали до тепер геолоґи, що Поділе — се величезна плита

що повстала з усунування міоценовських вод; хребти отже і яри подільські мали повстати опісля в наслідок ерозій. Однак симетричний уклад хребтів подільських що до Карпат (паралельне або радіальне); симетричне обнижування їх висоти, почавши від їх точки збіжної Камули (477 м. н. п. м.); стрімкий спад їх берегів західних а повільний спад східних; прямолінійний напрямок хребтів, що не має нічого спільного з бігом рік; брак хочби найменшого сліду ерозій, та основні ріжницї в геологічній будові окремих околиць Поділля — се все противить ся дотеперішній теорії — тому автор опрокинує її на підставі висше наведених преміс виводить отсі заключення і теорії: Хребти на Поділля повстали в наслідок заворушень тектонічних, що стоять в звязи з такимиж заворушеннями в Карпатах і залежать від цілої їх генези. Долини не суть наслідком ерозії — они істнували вже тоді коли почали творитись вивисшеня першорядні, з яких доперва повстали другорядні через ерозию. Кітлинні подільські — се первістні плити високорівнянні, що усунулись в глибину — їх первістні границі зазначені раз на все в середині заломами і зігненнями. Поділля галицьке ділить автор на окремі околиці за формою ідеального помосту, якій можна розложити по верхівях вивисшень хребтів: львівско-тошавських, гологірсько-кремеченьських, перемишлянсько-чернелицьких, медобірських і миколаївсько-бобрецьких, крім того на кітлинні: львівсько-любінську, подністрянську і західну і східно-подільську. Кожда з тих околиць, відділених флексурами і дислокаціями, має свою окрему історію розвитку.

Dr. W. Teisseyre — *Paleomorfologia Podola* (Wiadomości tymczasowe). Тимчасові ці відомости можна зібрати коротко до таких точок:

1) Формациї геологічні Поділля, молодші від ценоману наслідують будовою першо і другорядні вигнення теперішньої поверхні краю.

2. Формациї старші згоджують ся з нерівностями теперішньої поверхні лише що до першорядних нерівностей.

3) Се доказує, що першорядні нерівности не могли повстати иньшим способом, як хйба лиш дорогою процесів тектонічних.

Обидві розвідки пр. Дра Тейсерого — се перший крок до звернення дослідів геологічних над Поділлям на дорогу властиву і многовадїйну — палеоморфології.

Dr. K. Miczyński. — *O pochodzeniu i składzie chemicznym gleby w dolinie sandeckiej* (з 2-ма табл. і 2-ма рисунками). Подавши короткий погляд на будову геологічну долини Сандецької, розсліджує автор ріжні роди тамешної управної землі з погляду їх походження геологічного і хемічного складу, та доходить до таких резуль-

татів: на першім місци, що до складових частей поживних, стоять глини аллювіальні і діллювіальні, остатнє місце займають глини з пісківця маґурского, по середині стоять глини з рябих лупків. Мапа розміщеня типових родів орної землі в долині Сандецкій і геологічно-рільнича села Залубінча, обидві з профілями, та таблиця синоптична вислідів аналіз хемічних і механічних, доповнюють сю хоч малу та поважну розвідку.

Я. Грушкєвич і І. Раковскій.

Енциклопедическій словарь, издание Брокгауза и Ефрона, Спб. 1894—5, т. XI, полутом 2, стор. 468—959, т. XII, полутоми 1—2, стор. 960, т. XIII, полутоми 1—2, стор. 960, т. XIV, полутоми 1—2, стор. 960 (Евреиновичи — Керо).

Під таким заголовком розпочато було в 1890 році в Петербурзі двома видавницькими фірмами Ефрона (в Петербурзі) й Брокгауза (в Липську) нове видавництво. Впорядкувати отсей словник мав проф. петербурського університету Андрієвскій. В своїй замітці до першого тому він висловляє свій погляд на розпочату працю й взагалі на задачу російського словника; в основу словника покладено Conversations-Lexicon Брокгауза в его XIII виданню, звідсі перекладають ся ті статі, до яких не треба робити ніяких додатків й перемін; статі, що здають ся редакції не конче відповідним, доповнюють ся й нерероблюють ся співробітниками; статі про Росію пишуть ся співробітниками самостійно. Такий погляд мав на. отсю працю перший редактор словника, але він впорядкував тільки 8 полутомів, а за смертю его з девятого починаєть ся нова редакция — Арсенєва й Петрушевського; отсі редактори мають иньший погляд, який вони й подають в своїй замітці до 9 полутому: уважаючи незручним брати статі з заграничних словників, редакция хоче дати перевагу самостійним статям не тільки про Росію, але й взагалі. Найбільш повно оброблюєть ся, звістно, відділ про Росію.

Після сієї вступної уваги перейдемо до змісту виданих в 1894—95 роках полутомів. Перше, що звертає на себе увагу навіть в побіжнім перегляді — не одинакове обробленне матеріялу, в чім завинили мабуть спеціалізація відділів й велике число співробітників, не урегульованих добре редакцією. Кидаєть ся в вічі, що все, що належить до України оброблюєть ся не так повно, як Великоросія. В реєстрах більших обсягом статей, що додають ся по одиноких полутомів, ми знайдемо лише одну статю сповна присвячену Україні — се „Запорозьська Січ“ в 23 полутомі.

Зазначимо найбільші обсягом статі про Україну: Катеринослав, Елісавет, Ефименки (полутом 22), Житомир, М. Закревскій, Запорозьська

Січ (23), Іларіон (24), Інокентій Гізель (25), Яков Чорноризец (або Мніх) (26), Камінець Подільський, Канев, Канцелярія Гетьманщини XVII—XVIII в., В. Каразин (27), Карпати, Квітка (28). Не всі отсі статі визначають ся однаковою вартостію. Взагалі можно спостерегти, що напр. в сферах фізичної географії, історії давньої, історії гетьманщини й історії літератури українсько-руської словник має тепер звичайно добрих співробітників. З рештою зазначемо деякі недокладности, що кинулись нам в вічі при перегляді.

При ст. „Житомир“ даремно наводить автор якісь місцеві перекази про Оскольда й Дира, даремно каже, що Житомир згадуєть ся в літописах в перший раз в 1240 року й згадує про прилучення его Гедимином — певні звістки за Житомир не сягають далі середини XV в.

В статі про Запорожську Січ не треба-б було так категорично казати за реформу Стефана Баторня, а дату взяття Кафи Сагайдачним треба поправити з 1612 на 1613.

В статі про Інокентія Гізеля зовсім не вияснено значіння Синописа в історіографії українсько-руській, й автор приписує Гізелю компонованне Синописа по хроніці Сафоновича, що ще не доведено.

В статі про Іова Борецького (26) не зазначено, яким важним фактом було его висвяченне на митрополита, себ то — відновленне православної гієрархії.

В статях про Камінець Подільський (полут. 27) звертає на себе увагу ріжниця в датах: на стор. 146 сказано, що найдавніша церква св. Миколая збудована 1280 року, але на стор. 147 читаємо вже, що перші певні звістки про К. П. належать до початку XIV в. (ліпше було-б сказати до середини XIV в., така ріжниця свідчить про певний брак редакції).

В статі про Квітку кидаєть ся в вічі малий її розмір — тут отже маємо приклад нерівномірности в обробленню; де що проминено; не показано, під якими впливами зложила ся творчість Квітки, й яке значінне він має в історії українсько-руської літератури.

Окрім сих статей, спеціально присвячених Україні-Руси, ми знайдемо й в иньших де яких статях більш-меньш докладні сказівки про Україну — напр. в статі про уживанне землі („Землепользованіє“ 23 пол.) стрічаємо відомости про арендну плату натуральну на Україні, в статі про Караїмів — про Караїмів українських (27), про католицтво — про розповодженне его на Україні від княжого періоду почавши і т. п.

Ол. Г-ий.

Видавництва й статі, обговорені в сім томі:

- Часописі за р. 1894: Университетскія Извѣстія (Київські)
 Записки Харьковскаго университета
 Труды Киевской Духовной Академіи
 Епархіальныя Вѣдомости — Київські, Волинські, Подільські,
 Черниговські, Полтавські, Холмско-Варшавскій епархіаль-
 ный вѣстникъ
 Вѣстникъ Европы, Русская мысль, Книжки „Недѣли“, Р. Бо-
 гатство, Р. Вѣстникъ
 Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.
 Варшавскія Университетскія Извѣстія
 Ученыя Записки Казанскаго Университета
 Ученыя Записки Юрьевскаго Университета
 Богословскій Вѣстникъ
 Епархіальныя Вѣдомости: Литовські, Могилевські; Церковныя
 Вѣдомости
 Археологическія Извѣстія и Замятки
 Чтенія въ Обществѣ Исторіи и Древностей
 Русская Старина
 Историческій Вѣстникъ
 Русскій Филологическій Вѣстникъ
 Филологическія Записки, Филологическое Обзорѣніе
 Этнографическое Обзорѣніе.
- Гр. Алексій Бобринской. Курганы и случайныя археологическія находки близъ
 м. Смѣлы, т. I: дневники пятилѣтнихъ раскопокъ, 1887. Т. II: дневники раскопокъ
 1887—1889 г., 1894
- Гриневъ С. А. Была-ли конница у древнихъ Руссовъ? 1895.
- Владиміровъ П. В. Слово о полку Игоревѣ, выпускъ первый, 1894.
- Мочульскій В. Н. Къ исторіи малорусскаго парфіи: Житіе св. Савы Освя-
 щеннаго по пергаментной рукописи XIII в., 1894.
- Миллеръ В. Наблюденія надъ географическимъ распространіемъ былинь,
 1894.
- Къ былинамъ о Вольгѣ и Микулѣ, 1894.
- Замятки къ былинамъ, 1895.
- Филевичъ П. П. Польша и польскій вопросъ, 1894.
- Fryderyk Papée. Historia miasta Lwowa w zagarysie, 1894.
- Dr. Jecheskiel Caro. Geschichte der Juden in Lemberg von den ältesten Zeiten
 bis zur Theilung Polens im Jahre 1792 aus Chroniken und archivalischen Quel-
 len bearbeitet, 1894.
- Каманичъ И. М. Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго, 1894.
- Kraushar A. Kartki historyczne i literackie, 1894.
- Н. О. Сумцовъ. Дума объ Алексѣ Поповичѣ, 1894.
- Г. Булашевъ. Изъ исторіи церковно-приходскихъ школъ въ Киевской епархіи,
 1894.
- Краткій очеркъ исторіи церковно-приходской школы въ Киевской епархіи, 1894.
- Имеретинскій К. Н. кн. Дворянство Вольнянской губерніи, 1893—1894.
- Сочиненія А. А. Котляревскаго, т. IV (Сборникъ отд. рус. языка и слов. Ака-
 деміи Наукъ т. L), 1895.

Н. О. Сумцовъ. Пѣсни и сказки о живомъ мертвецѣ, 1894.

Богдановъ С. Сборникъ церковныхъ напѣвовъ, издревле употребляемыхъ въ Подольской, а частью Волынской епархіяхъ, 1894.

Лірники, студія К. Студиньского, 1894.

Будзиновскій В. Хлопска посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторскі змаганя, 1895.

Вопросъ о сервитутахъ въ Юго-западномъ краѣ, 1894.

Фабричная и заводская промышленность въ районѣ юго-западныхъ желѣзныхъ дорогъ, вып. II: Производства продуктовъ обложенныхъ акцизомъ: винокуренное, водочное, дрожжево-винокуренное, пиво и медоваренное, табачное и спичечное, 1895.

Akademia Umiejętności w Krakowie. Sprawozdanie komisji fizyograficznej etc. т. XXIX, 1894.

Энциклопедическій словарь, изданіе Брокгауза и Ефрона, т. XI, полут. 2, т. XII—XIV, 1894—5.

З ТОВАРИСТВА.

Діяльність секцій за другу третину р. 1895 (май—серпень).

27 н. ст. мая засіданє секції фільольогічної під проводом проф. Ів. Верхратского. Члени секції д. О. Макарушка і І. Копач реферували про працю дра К. Студинського п. з.: „Адельфотес“, граматика грецька видана спудеями брацкої школи у Львові 1591 р.; рішено видрукувати (див. т. VII Записок).

28 н. ст. мая засіданє секції математично-природничої під проводом проф. Ів. Верхратского: 1) поручено зладженне термінольоґії технольоґічної проф. політехніки Р. Залозецькому, а математично-фізичної д. В. Левицькому; 2) Ухвалено до друку статтю „Патольогічні переміни в яечку при деяких інфекційних хворобах“ (див. Записки т. VI).

30 мая засіданє секції історично-фільозофічної: 1) Др. К. Левицький відчитав вступну статтю і деякі примітки до „Правди рускої“, що приготував до видання на підставі рукописи Карамзинської; по переведеній дискусії рішено видрукувати працю Дра Левицького в „Часописи правничій“ і в особній відбитці, а виданє присвятити пам'яті пок проф. Омеляна Огоновского (див. Часопись прави. кн. III); 2) Проф. М. Грушевський подав вістки про археольогічні находки в селі Чехах (повіту брідського) на основі справоздання проф. Ізидора Шараневича (див. Записки кн. VI).

12 червня засіданє секції історично-фільозофічної під проводом проф. Грушевського: 1) Др. Омелян Калитовський читав свій реферат про Історию Львова дра Фр. Пале і про Історию жидів львівських дра Каро (див. Записки т. VII). 2) Проф. В. Білецький реферовав про житєпись єпископа Ів. Свіґурского, написаєу Юстином Желехівским. 3) Проф. Грушевський оповів коротко про свої студії в архівах — московськїм, міністерства справ внутрішних, і варшавських і застановивсь над змістом варшавского архиву Скарбу Коронного (див. Записки т. VI).

27 червня засідане секції фільольогічної під проводом проф. Ів. Верхратского: 1) Члени секції В. Щурат і І. Копач відчитали свої частини програми для збирання матеріялів етнографічних до друку в т. І Етнографічного збірника.

9 липня засідане секції історично-філософічної під проводом проф. Грушевського: 1) Проф. Матіїв відчитав свій реферат про „Київську Старину“ з року 1895. 2) Проф. Грушевський відчитав вступ до Описи подільських замків (друк. в Записках т. VII). 3) Він же здав справу з своїх подорожей археологічних до села Чех (повіт Брідський) і Звенигорода (під Львовом).

12 липня засідане секції математично-природничої під проводом проф. Верхратского. Член секції д. В. Левицький відчитав половину своєї термінольоїї механічної при живій дискусії членів.

Надіслане.

а) Чи є (на Україні і в Галичині) звичай що небудь робити „недавно народженим або маленьким дітям щоб у них „головка кругленька була?“ — чи нема?

(Будемо дуже вдячні за усяку відповідь: чи є чи нема; бо й у тому і у другому разі се знати дуже потрібно.)

б) Звідки йде відповідь? (Визначити яко мож докладнійше місто, містечко, село, губернію чи округ, про котрі відповідають).

с) Що іменно роблять: 1) чи розтирають головку або натискають по неї пучками, або усією долонею, 2) чи чим небудь тугенько завязують?

д) У першому разі — хто се робить, коли, як і яку сторону (чи з верху у низ, чи з боку; чи вдовж головки, чи впоперек, од лоба до потилиці; чи коло ушей)?

е) У другому разі — як іменно завязують і чим? Чи не роблять за для сього яких небудь особливих пристроїв. (Як що можна то найкраще було-б додати до відповіді хоч аби який малюнок).

ф) Які про се є народні оповідання або забобони?

Просимо шановних земляків засилати відповіді або до редакції або безпосередно д. Х. К. Вовкові (M. Th. Volkov, Ecole d'Anthropologie, Paris).

Дуже просимо ш. редакції українських і иньших часописів на Україні і у Галичині за передрук сієї відозви.

Поправки: в т. VI, Miscellanea с. 5 стр. 11 зверху надруковано: в куть треба в курс; бібліографія с. 1 стр. 3 зверху надр. Древние Россы треба Древние Россы; с. 40 стр. 5 зв. надр. В. Г. (ініціяли) треба В. І.; стр. 5 зн. надр. В. І. треба В. Г.; в т. VII, бібліографія с. 21 стр. зн. надр. extendo треба extenso.

АДРЕС ТОВАРИСТВА:

Львів, улиця Академічна ч. 8.

ADRESSE:

Wissenschaftlicher Szevczenko-Verein, Lemberg, Akademiegasse 8.

*П. Т. Авторів, Видавців і Накладців просимо о надсиланні
Редакції примірників рецензійних.*

Ціна 1 зр. або 2 корони.